سنڌي ٻوليءَ جي تاريخ

A History of Sindhi Language

سنڌي ٻوليءَ جي تاريخ

ڀيرومل مهرچند آڏواڻي

سنڌي ادبي بورڊ
حيدرآباد سنڌ.

چاپو پهريون	١٩٥٦ع	تعداد ..
چاپو ٻيون	١٩٦٦ع	تعداد ..
چاپو ٽيون	١٩٧٢ع	تعداد ..

All Rights Reserved with the Sindhi Adabi Board)

قيمت:

ملڻ جو هنڌ:
سنڌي ادبي بورڊ جو ڪ اسٽال،
گاڏي کاتو "امين منزل" حيدرآباد سنڌ.

هي ڪتاب "زينت پرنٽرس" حيدرآباد سنڌ ۾ ڇپيو
۽ مسٽرغلام رباني آگري سيڪريٽري سنڌي ادبي بورڊ
جي آفيس امين منزل گاڏي کاتي حيدرآباد
سنڌ مان شايع ڪيو.

فهرست

باب	مضمون	صفحو
	ٻولين جون ڳجهاڻون	١
	ڀاڱو پهريون	
١	قديم سنڌ ۽ اُن آريه ٻوليون	١٠
٢	آريلوڪ ۽ سنسڪرت	٢١
	ڀاڱو ٻيو	
١	ٻين ٻولين سان ناتو	٨٠
٢	سنڌيءَ جون اُپڀاشائون	٩١
٣	سريلي	٩٦
٤	وچولي	١١٣
٥	لاڙي	١٢١
٦	ٿريلي	١٤٠
٧	ڪڇڪي	١٥١
٨	لاسي	١٥٦
٩	ٻوليءَ ۾ فرق	١٦٠
١٠	سنڌي لغت	١٦٨
١١	اصطلاح ۽ پهاڪا	١٩١
١٢	مسلمانن جي حڪومت جو اثر	١٩٨
١٣	انگريزن جي صاحبي	٢٥٦
١٤	ٻوليءَ جي منزل ۽ آئينده	٢٧٧
	ڀاڱو ٽيون	
١	ٻوليءَ جي تبديل ۽ واڌارو	٢٨٣
٢	اکرن تي ويچار	٢٩٢
٣	سنڌي وياڪرڻ تي ويچار	٣٠٦
٤	سنڌيءَ جون خوبيون ۽ خاصيتون	٣٢٣
٥	لفظن جي بناوت	٣٣٠
٦	سنڌي صرف جا اصول	٣٣٦

ناشر طرفان ٻه لفظ

ڪتابي ادب جي حفاظت ۽ بقا جو دارو مدار ڇپائن جي عام موجودگيءَ تي آهي. ڪي ڪي مذهبي ڪتاب بر زبان ياد به ڪرايا ويندا آهن - ۽ انهن جي بروقت حفاظت جو اهو به هڪ طريقو آهي - پر ڪتاب، مذهبي هجن يا خالص علمي ۽ ادبي، هڪ دفعو جيڪڏهن ڇپيا ۽ پوءِ ائين گم ٿي ويا جو عام پڙهندڙن کي وقت سر انهن جو ملڻ ناممڪن ٿي پوي، ته چئبو ته اهي ڪتاب ۽ منجهن جيڪو ادبي سرمايو موجود هو، هميشه لاءِ ڄڻ فنا ٿي ويو.

زنده ٻوليون پنهنجي ادبي سرمايي کي ڪڏهن به ائين بيدرديءَ سان فنا ٿيڻ نه ڏينديون آهن - سندن ادبي شاهڪارن جا نوان نوان ڇاپا باقاعدگيءَ سان ۽ نهايت آب تاب سان هميشه نڪرندائي رهندا آهن. افسوس آهي، جو اسان جي سنڌي عالمن ۽ اديبن، ادبي جماعتن ۽ علمي ادارن ان طرف اڄ ڏينهن تائين ايترو ڌيان نه پئي ڏنو آهي، جيترو کين ڏيڻ گهربو هو: نتيجو هي نڪتو آهي، جو اڄ سوَن اهڙن بيمثل سنڌي ڪتابن جا نالا وٺي سگهجن ٿا، جيڪي ڪنهن به قيمت تي پڙهندڙن کي هٿ نٿا اچي سگهن، ۽ ائين پيو ڀانئجي، ڄڻ اهي ڪتاب سنڌي ٻوليءَ ۾ ڪڏهن لکيائي ڪونه ويا هئا. ظاهر آهي

له پنهنجي هن عظيم ادبي ورثي ڏانهن ايتري سرد مهري، ۽ ان کان ايتري غفلت ۽ لاپرواهي، نه ڪڏهين معافيءَ لائق ٿي سگهي ٿي، ۽ نه وري ان جي ڪڏهن ڪا مناسب پورائي ٿي اسان کان ٿي سگهندي. پنهنجن وڏن جي ميڙيل چونڊيل املهه مالڪن کي ائين هٿن جي ورثن مان واريءَ وانگر جيڪڏهن هميشه وڃائيندا ٿي رهنداسين ته آخر ۾ سواءِ خالي هٿن جي باقي اسان وٽ ڇا وڃي بچندو. سا ڳالهه سڀڪو سمجهي سگهي ٿو.

سنڌي ادبي بورڊ، انهن ڳالهين کي محسوس ڪندي، هڪ بنيادي مقصد پنهنجي سامهون هي به رکيو آهي ته پنهنجي ٻوليءَ جا پراڻا چيل ڪتاب جنهن عزت ۽ احترام جي لائق آهن، تنهن عزت ۽ احترام سان ٻيهر ڇپائي شايع ڪيا وڃن، ته جيئن سنڌي ادب ۾ انهن ڪتابن جي هڪ دائمي حيثيت باقي رهي سگهي.

هيءُ ڪتاب اول سرڪاري مصنف ڇپائي پڌرو ڪيو هو ۽ پوءِ ٻين عمدن نوس ادبي ڪتابن وانگر ناياب ٿي ويو، جو سنڌي ادبي بورڊ نئين طرز سان، نئين ٽائيپ ۾، پهريائين ١٩٥٦ع ۾ شايع ڪرايو. بورڊ طرفان، هيءَ ان جو ٽيون ڇاپو پيش ٿي رهيو آهي.

لائق مصنف کي سنڌي زبان سان محبت عشق جي درجي تي پهتل هئي، هن جيتوڻيڪ ٻوليءَ جي

خدمت ڪرڻ خاطر پيا ٻه ڪيترائي ڪتاب لکيا آهن،
پر هن ڪتاب تي جيڪا محنت، مشقت، سر جوکي ۽
دماغ سوزي ڪئي اٿس، تنهن جو مثال سنڌي زبان ۾
مشڪل ملي سگهندو. انهيءَ ڏس ۾ هن ڪتاب کي
اهڙو درجو حاصل آهي، جو هن جي پرغور مطالعي
کان سواءِ ڪو به شخص سنڌيءَ زبان ۽ سنڌي ادب
تي عبور حاصل ڪري نه سگهندو. اسان جي نئينءَ ٽهيءَ
لاءِ هن جي مطالعي کان محروم رهڻ هڪ نهايت افسوسناڪ
ڪوتاهيءَ برابر هو، سنڌي ادبي بورڊ، انهيءَ ڪوتاهيءَ
کي دور ڪرڻ لاءِ اسان جي نئينءَ ٽهيءَ اڳيان هي
ناياب ڪتاب آڻي ٿو ۽ اميد ٿو رکي ته هو هن کي
پوري غور سان مطالعو ڪري، پنهنجي پياريءَ زبان جا
ماهر بڻبا.

سيڪريٽري،

سنڌي ادبي بورڊ

منڍ

سنڌي ٻوليءَ جي اونهي اڀياس ڪرڻ لاءِ هن وقت هڪڙو به ڪتاب ڪونهي. ڪيترن کي اها به سڌ ڪانهي، ته ڇو لاڙ جي ٻولي هڪڙي، وچولي جي ٻي، ۽ سرحد سنڌ جي وچاڻين لي آهي ۽ ڪهڙي سبب شڪارپور جي ٻولي ٻين سڀني کان ميناج ۾ وڌيڪ آهي؟ هن لاءِ هڪڙو ئي سبب هيءُ آهي ته عربن سنڌ فتح ڪئي، تنهن کان اڳ جي تاريخ آهي ئي ڪانه، جنهن مان اهڙين ڳالهين جو پتو پوي، سون ڏي ورهيه سانده محنت ڪري ڏٺيم سؤ ڪن ڪتابن مان قديم سنڌ جا احوال ڪڍيا. ڪنهن مان ٻه-ٽي سٽون ته ڪنهن مان فقط هڪ ٻه فقرو مليم، پر اهي ذرا پرزا به وڌهي ڳنڍيم، ته چڱي خاصي تاريخ تيار ٿي پيئي. اها سموري ڪتاب ۾ ڏيان ها، ته ڪتاب تمام وڏو ٿي پوي ها، ته به ٻوليءَ جي تاريخ ۾ جيترو ڀرڪٺي جو احوال ڏيڻ گهرجي، تنهن کان گهڻو ڏنو اٿم.

ٻوليءَ جي تاريخ معنيٰ ٻوليءَ جي تبديل جي تاريخ. ٻوليءَ ۾ تبديل ٻوليءَ جا ڳالهائيندڙ آڻين ٿا، تنهنڪري جنهن ٻوليءَ جي تاريخ لکجي، تنهن ۾ ڀرڪٺي جي ماڻهن جو ذڪر به ضرور ڪجي. انهيءَ

سبب، سنڌ جي تاريخ ۽ ان جو جيڪو اثر ٻوليءَ تي ٿيو آهي، سو ٻڌايو اٿم.

ٻولي ۽ ساهت پاڻ ۾ ڳنڍيا ڳتيا پيا آهن: ساهت جو مدار ٻوليءَ تي ۽ ٻوليءَ جو مدار ماڻهن تي. تنهنڪري، هن ڪتاب ۾ اهو به ڄاڻايو اٿم ته سنڌي ساهت جي ترقي ڪيئن ٿي- مطلب ته هن ڪتاب ۾ ٽي تاريخون آهن: سنڌ جي تاريخ، ٻوليءَ جي تاريخ، ۽ سنڌ جي ادبي تاريخ.

ٻولين جي تاريخن جوڙڻ جو رواج ويجهڙائيءَ ۾ يورپي لوڪن وڌو. سندين جوڙيل انگريزي ٻولين جون تاريخون ڏسي، اسانجن ڪن ڏيهي عالمن بينگالي، گجراتي ۽ مراهٽي ٻولين جون تاريخون ٺاهيون آهن. هيءَ اڃا شروعات آهي، تنهنڪري سيني ڏيهي ٻولين جون تاريخون اڃا ڪونه جڙيون آهن. باقي سر گريئرسن جي ڪوشش سان ”لنگئسٽڪ سروي آف انڊيا“ جا ڪيترائي جلد ڇپجي پڌرا ٿيا آهن. مون اهي ڪتاب پڙهيا، ته پنهنجي سنڌي ٻوليءَ جي تاريخ جوڙڻ جو خيال آيم. اسانجين ٻولين جون کوجنائون اول يورپي لوڪن ڪيون هيون، تنهنڪري سندن کوجنائن جو مختصر ذڪر هتي منڍ ۾ ٿي ڪيو اٿم- جو سنڌي ٻوليءَ جي بنياد جو انهيءَ سان وڏو ٿي واسطو آهي. ڪيترين مکيه ڳالهين بابت سنَدون به ڄاڻايو اٿم ته پڙهندڙن کي پتو پوي ته مون اهي احوال ڪٿان آندا.

سنڌي ٻوليءَ جي اونهي ابياس ڪرڻ لاءِ هيءَ گويا پهريون ڪتاب آهي، جنهن ۾ ٻوليءَ بابت ڪي مکيہ ڳالهيون مختصر طرح ڏنيون اٿم، ۽ اهي به هتائي ڪتاب جي چيڙي ڏي ڪيون اٿم، تہ جن کي فقط تاريخ پڙهڻي هجي، تن کي اهي ڳالهيون وچ ۾ نہ مُنجهائين. مضمون کي سلولي ۽ سوادي ڪرڻ لاءِ شاهہ، سامي ۽ ٻين شاعرن جي ڪلام مان ڪي ٽڪون ڏنيون اٿم تہ پڙهندڙ پلي تہ وندر جو ڪتاب ڪري پڙهن. جيڪڏهن پڙهندڙن ٻوليءَ جي اونهي ابياس لاءِ چاهہ ڏيکاريو، تہ "سنڌي ٻوليءَ جو ابياس" نالي ڪتاب جلد ڇپائي پڌرو ڪندس، جنهن ۾ تاريخي احوال ٿورو ۽ ٻوليءَ جو ذڪر گهڻو آهي. هن ڪتاب تي جيڪا محنت ڪئي اٿم، تنهن جو قدر اميد تہ پڙهندڙ پائيهي ڪندا.

ڪراچي، — ڀيرومل مهرچند

١٣- فبروري، ١٩٤١ع

ٻولين جون ڪوجنائون

يورپي لوڪن ۾ هيءَ هڪ وڏو ڳڻ آهي، ته جنهن ملڪ ۾ وڃن، تنهن ملڪ جي ٻولي سکي، ان جو علمي خزانو وٺي ڦولين ته پنهنجي دل ۽ دماغ کي روشن ۽ من کي منور ڪرڻ، ۽ انهيءَ سان آبدار موتي مالهه ميڙي، پنهنجي ديسياين کي به ڏيڻ، ته پلي ته اهي به لاڀ پرائين.

عيسوي پندرهين ۽ سورهين صديءَ ۾ پورچوگيزن، ڊچن، فرينچن ۽ انگريزن ڪمپني جي پٺيان، واپار سانگي هندستان ۾ اچي ڪوٺيون وڌيون. ان وقت ڪي پادري به آيا، جن سنسڪرت تي گهڻو ڌيان ڏنو، ته ڏٺائون ته ان ۾ ڪيترائي اهڙا لفظ آهن، جي ساڳيا ڪيترين يورپي ٻولين ۾ به عام آهن، رڳو اچار ٿورو ڦريل اٿن- مثلاً:

سنسڪرت	سنڌي	فارسي	انگريزي	
ماتر	ماتا- ماءُ	مادر	مدر	Mother
ڀراتر	ڀراتر- ڀاءُ	برادر	بردر	Brother
دهتر	ڌيئا- ڌيءُ	دختر	ڊاٽر	Daughter
نامن	نانءُ- نالو	نام	نيم	Name
نوَ	نئون	نوُ	نيوُ	New

اهڙا ڀيا ڪئين لفظ آهن، جي گريڪ (يوناني)، لاٽن، جرمن، فرينچ، انگريزي ۽ ٻين يورپي ٻولين ۾ عام آهن. لفظن جي هڪجهڙائي ڏسي حيران ٿيا، پر سمجهي نٿي سگهيا، ته ائين ڪيئن ٿيو آهي.

ٻهريون ٿي ٻهريون يوروپي عالم جنهن اهو پورو پکو (پرولي سلي)، سو سر وليم جونس هو. هو صاحب ٻولين سکڻ جو ڪوڏيو هو. اچا يورپ ۾ ئي هو، ته فارسي، عربي، ۽ ٻيون ڪي ٻوليون سکيو هو. سن ١٧٨٣ع ۾ بنگال جو چيف جسٽس مقرر ٿي آيو، ته ٻئي سال (١٧٨٤ع) ۾ سنسڪرت ۽ ٻين ڏيهي ٻولين جي اڀياس کي زور وٺائڻ لاءِ بينگال جي رايل ايشياٽڪ سوسائٽي برپا ڪيائين، جنهن جو صدر پاڻ هو. ڪانٽس اڳي هڪ پورچوگيز پادريءَ، راجا ڀرتريءَ جا شتڪ ترجمو ڪيا هئا. هن وري ڪوي ڪاليداس جي 'شڪنتلا' ناٽڪ جو ترجمو ڪيو، ته يورپ جي ماڻهن جون اکيون کليون، ۽ قبول ڪرڻ لڳا، ته هندستان ۾ به ڪي وڏا عالم ٿي گذريا آهن، جي ههڙا عمدا ڪتاب لکي سگهيا ٿي.

سر وليم جونس ڏٺو ته سنسڪرت ۾ نه رڳو يورپي ٻولين جهڙا لفظ آهن، پر ٻولين جي نحوي بناوت (Grammatical formation) به ڪيترقدر هڪجهڙي آهي! هيءَ نهايت عجب جهڙي ڳالهه هئي، تنهنڪري ٿي ورهيه ساندهه اونڌو ڪنڌ ڪري سنسڪرت جو هيڪاري اونهو اڀياس ڪيائين. سنه ١٧٨٦ع ۾ پنهنجي جاري ڪيل سوسائٽيءَ جي ٽين سالياني ميڙ مهل،

ڀنهنجي صدارتي تقرير ۾ جيڪي چيائين تنهن مان ٿورو ذڪر هتي بجنسي ڏجي ٿو:

"The Sanskirt language, whatever be its antiquity,is cf wonderful Struc;ture more perfect than the Greek, more copious than the Latin and more exquisitely refined than either, yet bearing tc both of them a stronger affinity, both in the roots of verbs and in forms of grammar than could possibly have been produced by accident; so strong, indeed, that no philologist could examine them all without beliving them to have sprung from some common source which, perhaps, no longer exists. There is a similar reason, though not quite so forcible, for supposing that both the Gothic and Celtic, though blended with a very different idiom, had the same origin with the Sanskirt; and the Old persian might be added to the same family."

سر وليم جونس جي هيءَ تقرير ولايت وارن پڙهي، تہ سڄي يورپ ۾ غلغلو مچي ويو. ان لاءِ سبب هو:

صدين کان يوروپي لوڪ ائين وسهندا هئا، تہ 'هيبرو' (Hebreew) يعني عبراني يا يهودين جي ٻولي، جنهن ۾ سندن آڳاٽا ديني ڪتاب (بائيبل يا انجيل وغيره) لکيل آهن، سا سڀني کان قديم ۽ مقدس يا پاڪ ٻولي (پوتر ڀاشا) آهي، ۽ دنيا جون ٻيون سڀ ٻوليون انهيءَ

عبرانيءَ مان پيدا ٿيون آهن! هندستان ۾ ڪونئين وڃڻ کان اڳ ڪيترن يوروپي لوڪن کي اهتري به ڪل ڪانه هئي، ته هندستان ۾ سنسڪرت نالي ڪا ٻولي ٿيندي آهي! جن ٿورڙن کي اها سڌ هئي، تن سنسڪرت کي آخر ۾ ڌ پٽي آندو! هيئنر جو سر وليم جونس ٻڌايو، ته سنسڪرت ۽ يوروپي ٻولين جو ٻڌ ٿي ساڳيو آهي، ته انهيءَ ڳالهه تي ڪنهن به ويساهه نه پٽي ڪيو.

ڪيترن يوروپي لوڪن پوءِ سنسڪرت جو اونهو ابياس ڀاڻ ڪري ڏٺو ۽ ان جي يوروپي ٻولين مان ڀيٽ ڪيائون، ته ڳهڻ جو اڳيون اعتقاد ميتجي ويو. يعني اڳي جو سمجهيائون تي، ته دنيا جون سڀ ٻوليون 'هيبرو' يا يهودين جي قديم ٻوليءَ مان پيدا ٿيون آهن، سو خام خيال صفا ميسارجي وڃڻ. ڪي يوروپي پوءِ ڀاڻ انئين وسهڻ لڳا، ته سنسڪرت ٻولي سڀني يوروپي ٻولين جي ماءُ نثي* پين کي اها ڳالهه اعتبار ۾ نه آئي، تنهنڪري وڌيڪ کوجنائون ڪرڻ لڳا.

ٻولين جي باري ۾ کوجنائن ڪرڻ لاءِ يوروپي لوڪن هيءُ رستو اختيار ڪيو، جو يورپ جي اڳاٽين ٻولين (گريڪ لاٽن وغيره) جي هالوڪين ٻولين (انگريزي، جرمن، فرينچ وغيره) سان ڀيٽ ڪيائون ۽ انهن جي وري سنسڪرت سان ڀيٽ ڪيائون، ته ٻولين جو هڪ نئون راز هٿ آين، جنهن جي اڳي ڪل ڪانه هين. هيئنر سمجهڻ لڳا، ته جيئن دنيا ۾

* ڊسو رڊپسن صاحب واري قديم "هندستان جي تاريخ" صفحو ۲۰.

سڀڪا ڳالهه حڪم جي ڏوري ۾ ٻڌل آهي ۽ جيئن سج، چنڊ، تارا وغيره ڪن ٺهرايل قاعدن پٽاندر ڪم ڪن ٿا، تيئن ٻولين کي به ڪي قدرت جا قاعدا مڃڻا پون ٿا، ۽ خود آهي قاعدا به ڪن اصولن تي ٻڌل آهن، جن جو لاڳاپو انسانذات سان آهي؛ ڇاڪاڻ ته ٻولين جا ڳالهائيندڙ فقط انسان آهن، تنهنڪري انهن اصولن جو لاڳاپو به ضرور انسانن سان ٿيندو. اهو نئون علم، جو جدا جدا هنڌن جي ٻولين جي ڀيٽ ڪرڻ سان هٿ آين، تنهن جو نالو رکيائون Comparative Philology، جنهن کي Glossology (علم لغات) ۽ Linguistic Science يعني ڀاشا وگيان يا ٻولين جي سائنس سڏين ٿا.

پهريون ٿي يورپي، جرمنيءَ جو نامور عالم، فرئنسز باپ هو، ١٨١٦ع ۾ هن صاحب هڪ گرامر ڇپائي پڌرو ڪيو، جنهن ۾ سنسڪرت، يوناني، لاطين، فارسي ۽ جرمنيءَ جي ٻولين جي گردانن يا ڦيرن جي هڪجهڙي ترتيب ڏيکاري، وگيانڪ (Scientific) ريت هن ثابت ڪيو، ته سر وليم جونس جو قياس سچو هو ۽ اهي ٻوليون برابر اهڙيءَ ڪنهن قديم ٻولي مان پيدا ٿيون آهن، جا هن وقت دنيا جي ڪٿي ڪنهن به ڀاڱي ۾ ڳالهائڻ ۾ نٿي اچي.

يورپي لوڪن لاءِ هاڻ هڪ وڏو مسئلو پيدا ٿيو. هو چوڻ لڳا ته هندستان ۽ ايران، جي يورپ کان ڪي هزار ڪن ڪوهه پري آهن، تن جي ٻولين جو پاڻ ۾ جڳري ناتو ٿيو ڪيئن؟ هي پرولي سلي ڪير؟

هندن جي ’رگ، ويد‘ مان پتو پوي، ته اهي آريہ لوڪ هئا، جي پنهنجي نشاني هيءَ بي بها ويد ڇڏي ويا آهن. ايران طرفان پتو پوي ته خود ’ايران‘ لفظ اصل ۾ آهي ’ائرين‘ - يعني آرين جو ملڪ. هوڏانهن يورپ ڏي ’آئرلنڊ‘ آهي، جنهن جي به اکري معني آهي ’ائر‘، (شهزادن) يعني آرين يا شريفن جو ملڪ. رڳو انهن نالن منجهان ئي جيڪر هرڪو سمجهي، ته اڪي هندستان ۽ ايران کان وٺي آئرلنڊ تائين سمورو ملڪ آرين جو هو. هندن جي رگ ويد ۽ پارسين جي زنداويستا جي پاڻ ۾ ڀيٽ ڪري ڏٺائون، ته انهن ٻنهي ڌرمي پستڪن جي نه رڳو ٻولي هڪٻئي سان گهڻي مشابهت رکي ٿي، پر ڪيترا ڌرمي خيال به منجهن ساڳيائي آهن. ڪن ديوتائن جا نالا جهڙا رگ ويد ۾، تهڙا يونانين جي ڌرم ڪتابن ۾! مثلاً هندن جي رگ ويد مان معلوم ٿو ٿئي ته آڳاٽا آريہ لوڪ آڪاس يا آسمان کي پتا (پيءُ) ۽ ڌرتيءَ کي ماتا يا ماءُ ڪري پوڄيندا هئا. آڪاس کي سڏيندا هئا ’ديوس پتر‘ يعني ابو آڪاس، (The sky-father) انهيءَ ’ديوس پتر‘ جو اچار لاطين ٻوليءَ ۾ آهي (Ju-peter). گريڪ يا يوناني ٻوليءَ ۾ ’ديوس‘ جو اچار ’زيئوس‘ zeus آهي ۽ اهو وڏو ديوتا ليکبو هو. مطلب ته ٻولين جي ڀيٽ ڪرڻ سان علم لغات (Comparative philology) جو پتو پوي، ۽ هاڻ ڌرم ڪتابن جي ڀيٽ (Comparative Mythology) مان ڄاڻڪاري ڏيئي ٿين، ته

انهن سڀني هندن، جي آرين جي نه فقط ٻولي ساڳي هئي، پر ڌرم ڪرم به ساڳيو هو.

يورپي لوڪن کي پنهنجن ابن-ڏاڏن جي احوال جي اڳي ڪا به سڌ ڪانه هئي. هاڻ جو ٻولين جي کوجنائن ڪندي تاريخ-روپي ترورا جهلڪا ڏسندا نظر آين، ته تاريخ جي کوجنائن ۾ پيا. هندن جي ويدن، پراڻن ۽ اتهاسن يعني رامائڻ ۽ مهاڀارت مان، ٻڌ ڌرم وارن جي ڌرمي ڪتابن مان، ڪن يونانين ۽ چيني مسافرن جي سفرنامن مان، ۽ ٻين هنڌان ڪيترو تاريخي احوال ڪٺو ڪري، اسان کي قديم هندستان جي تاريخ جوڙي ڏني اٿن، ڇو جو عربن جي ڪاهه کان اڳ جي تاريخ هئي ڪانه.

آرڪيالاجيڪل کاتي وارن به تاريخي احوال ڪٺي ڪرڻ ۾ گهڻي مدد ڪئي. انهن ميسوپوٽيميا طرفان ڪيترئي حقيقتون هٿ ڪيون، جن مان پتو پوي ٿو، ته عيسوي سن کان پندرهن صديون کن اڳي، آرين جون انهيءَ طرف ٻيٺڪون هيون. انهن ۽ ٻين کوجنائن مان يورپي عالمن کي اهو وسهو لائق سبب ٿيو ته آڳاٽا آريه لوڪ وچ ايشيا ڏي، يا انهيءَ ڪنهن طرف، گڏ رهندا هئا، جتي ٻولي ساڳي هين. پوءِ منجهائن ڪي يورپ ڏي ته ڪي ايران ڏي ويا، ۽ اتان ڪي جبل جهاڳي اتر-هندستان ۾ آيا ۽ پنهنجي سنسڪرت ٻوليءَ جو اتي ڦهلاءُ ڪيائون، جنهن مان پوءِ سنڌي، هندي، گجراتي ۽ ٻيون ڏيهي آريه ٻوليون پيدا ٿيون.

انهن سڀني هنڌن جي ٻولين کي گڏي ”انڊو-يورپين“ Indo-European ٻوليون سڏيو ائن، ته سمجهڻ ۾ اچي، ته هندستان ۽ يورپ جي ٻولين جو پاڻ ۾ جڳري ناتو آهي.

انهن سڀني هنڌن جي ٻولين کي گڏي ڪي صاحب ’آريه‘ ٻوليون به سڏين ٿا، ڇاڪاڻ ته انهن ٻولين جا ڳالهائيندڙ اصل آريه لوڪ هئا. جرمني وارا پاڻ کي ’آريه‘ سڏائيندي فخر وٺن ٿا، پر سرگريئرسن ۽ ٻيا ڪي يورپي چون ٿا ته سڀني ابا-ڏاڏا آريه نه هئا، پر آرين جهڙي ٻولي ڳالهائيندا هئا. ايترو قبول ڪن ٿا ته ايران جا پارسي لوڪ ۽ هندستان جا آريه اصل هڪڙي جو هڙ رت آهن، تنهنڪري رڳو ايران جي ٻولين ۽ سنسڪرت ۽ انهيءَ مان نڪتل ٻولين کي ’آريه‘ ٻوليون سڏين ٿا، باقي ٻين هنڌن جي ٻولين تي ٻيا ٻيا نالا رکيا اٿن. انڊو-يورپين ٻولين جي خاندان وارين اٺن شاخن تي هيٺيان نالا رکيا اٿن:

(١) آرين شاخ The Aryan Branch، جنهن ۾ سنسڪرت ۽ ان جو اولاد ۽ ايراني ٻوليون ليکجن ٿيون.

(الف) سنسڪرت مان پالي ۽ ٻيون پراڪرت ٻوليون پيدا ٿيون، جي پوءِ ڦري سنڌي، هندي ۽ گجراتي وغيره ٿيون.

(ب) فارسي، بلوچي، مڪراني، افغاني يا پشتو، ڪردستان جون ٻوليون ۽ داردستان جون دارد ٻوليون (ڪشميري وغيره)، لهندا، ملتاني ۽ سرائڪي، ايراني دنعي ۾ ليکجن ٿيون.

(٢) آرمينيا جي شاخ The Armenian Branch

(٣) هيلنيا جي شاخ The Hellenic Branch

(۴) آلبينيا جي شاخ The Albanian Branch
(۵) اٽاليءَ جي شاخ The Italic Branch
هن ۾ لاطيني، فرينچ، اسپين ۽ پورچوگال جون ٻوليون ليکجن ٿيون.

(٦) سيلٽڪ يا (ڪيلٽڪ شاخ (ڪيلٽ يا گال لوڪن جون ٻوليون) The Celtic Branch

(۷) بالٽوسلاواني شاخ (لٿونيا، رشيا، بلگيريا وغيره جون ٻوليون) The Balto Slavnic.

(۸) ٽيوٽاني شاخ The Teutonic Branch جنهن ۾ سڪينڊينيويا (سئيڊن، ناروي، آئيس لئنڊ ۽ ڊينمارڪ)، جرمنيءَ جون ٻوليون گاٿڪ سميت، اينگلو سئڪسن، انگريزي، ڊچ ۽ فليمش ٻوليون ليکجن ٿيون.

انهن سڀني مان اسان جي سنڌي ٻوليءَ جو جگر ناتو سنسڪرت جي ڪري آهي.

سنڌي ٻوليءَ جي تاريخ

(پهريون ڀاڱو)

باب پهريون   قديم سنڌ ۽ اڻ آريه ٻوليون

سنڌ جو جنم

١- سنڌ جو ڪجهه ڀاڱو سمنڊ مان پيدا ٿيل چوڻ ۾ اچي ٿو: ڌرتيءَ جي علم جا ڄاڻو چون ٿا، ته نهايت قديم زماني ۾، اتر-هندستان وارو پاسو، گهڻو ڪري سمورو سمنڊ جي پاڻيءَ هيٺ هو- پوءِ خوفناڪ سبب سمنڊ هٽي پري ٿيو ۽ زمين ظاهر ٿي پيئي*.

قديم سنڌ جا رهاڪو

٢- سنڌ مان سمنڊ هٽي پري ٿيو، ته جن لوڪن اهي واريءَ پٽ اچي وسايا، تن مان قديم ۾ قديم لوڪ هاڙوڪن ڪولن، سنٿالن ۽ ڀيلن وغيره جا ابا-ڏاڏا هئا. ڪن ڪولن جا لاش موهن جي دڙي مان لڌا آهن، جا ڳالهه آرڪيالاجيڪل کاتي جي ڊائريڪٽر جنرل سرجان مارشل، پنهنجي ڪتاب ’موهن جو دڙو‘ ۾ ڄاڻائي آهي.

---

* Sind is mainly a Sea- born land. M.B. Pithawlla; *Marvels of the Earth*, p. 51.
Mr. Wadia *Ceology of India*, p. 5, et seg.

ڪول ۽ سنٿال ڪٿان آيا؟

٣- عالمن جو چوڻ آهي تہ قديم زماني ۾ جڏهن اتر-هندستان ڏي سمنڊ هو، تڏهن ڏکڻ-هندستان وارو ڀاڱو آفريڪا، سلون (لنڪا) ۽ آسٽريليا سان خشڪيءَ جي رستي ڳنڍيل هو. ڪولن ۽ سنٿالن جي ٻولين جي بناوت آسٽريليا طرف جي ٻولين سان گهڻي قدر مشابهت رکي ٿي. انهيءَ مان اهو انومان ڪيو ويو آهي، تہ انهن لوڪن جا ابا-ڏاڏا انهيءَ غرق ٿيل ڪنڊ وارا پٽ لتاڙي، خشڪيءَ جي رستي آسٽريليا کان چين ولايت واري واٽ وٺي، آسام ۽ بينگال ڏي آيا ۽ پوءِ اتر-هندستان ڏي وڌيا. انهيءَ سموريءَ واٽ تي جيڪي ٻوليون چالو آهن، تن جو جڳري ناتو آسٽريليا طرف جي ٻولين سان آهي.

ڪولن ۽ سنٿالن ۾ ڪي 'منڊ' لوڪ بہ هئا، تنهنڪري سندين ٻولين کي گڏي 'ڪوليرين Kolarian ۽ 'منڊا' Munda ٻوليون سڏيو ويو آهي ۽ اهي آسٽريليا جي ٻولين جي خاندان Austric family جي هڪ شاخ ليکجن ٿيون.

ڪولن جي ٻوليءَ جو نمونو

٤- ڪول، سنٿال، ڀيل وغيره اڳي جڏهن سنڌ سميت سڄي اتر هندستان ۾ رهندا هئا، تڏهين سنڌ ۾ جيڪا ٻولي چالو هئي، سا هن وقت وچ-هندستان ۾، چوٽا ناگپور طرف ڪول ۽ سنٿال ڳالهائين ٿا. انهيءَ ٻوليءَ جي بناوت جي نموني ڄاڻائڻ لاءِ هتي هڪ مثال ڏجي ٿو.

سنٿالي (سوُنٿالي) ٻولي ۾ ’دل‘ معنيٰ ’مارڻ‘. هن هڪڙي ئي لفظ سان پڇاڙين پٺيان پڇاڙيون ڳنڍي ڇون ’دل-اوچو-آڪن-ٿهن-تيءَ-تن-آ-اي‘. انهين هڪڙي ئي لفظ پٺيان پڇاڙين (Siffixes) ڳنڍڻ سان هيءُ هڪ جملو جڙي پيو آهي، جنهن جي معنيٰ آهي ته ’هيءُ جو هن جو آهي ۽ اهو جو منهنجو آهي‘ سو پاڻ کي پيو ماريندو.‘ انهيءَ ساڳئي ’دل‘ لفظ جي وچ ۾ جيڪڏهن ’پ‘ ڳنڍي ’دپل‘ چئبو، ته انهيءَ مان هڪٻئي کي مارڻ جي معنيٰ نڪرندي. جيڪڏهن ’دل‘ ۽ ’دپل‘ لفظن جي پٺيان ساڳيون ئي مٿيون پڇاڙيون رکو ٿوريءَ ڦيرڦار سان ڳنڍبيون، ته ٻوءِ مارڻ ۽ ماراماريءَ بابت ڪيئن جملا جڙي پوندا*. مسٽر سڪريفسرڊ Mr. Skrefsurd وارو سنٿالي گرامر ڏسو ته ’دل‘ فعل جو گردان رکو ضمير غائب عدد واحد ۾ ڪيو اٿس، ته هڪ سؤ کن صفحا ڀرجي ويا آهن! اسان جي ڀر ڪٿي ۾ اجها اهڙي قسم جي ٻولي ڪولن ۽ سنٿالن جي صاحبيءَ ۾ چالو هئي. اڻ آريه قومن جون ٻوليون مرڪب منزل Agglutinative Stage واريون ٻوليون آهن، جنهن جو هڪ مثال ترڪي ٻولي به آهي. انهيءَ منزل وارين ٻولين ۾ لفظن سان پڇاڙيون (glue) ڳنڍيون پون ٿيون، تنهنڪري لفظن جون صورتون نهايت پيچيديون ٿين ٿيون، ۽ انهيءَ سبب انهن ٻولين جو گرامر نهايت ڏکيو ٿئي ٿو.

* Sir Grierson: Linguistic Survey of India, Vol: I, Part 1.

ڪولن جي ٻوليءَ جا سنڌيءَ ۾ نشان

۵- هن وقت اتر-هندستان ۾ آريہ ٻوليون چالو آهن ۽ ڪولن جي ٻوليءَ، جو ناالو بہ ڪونهي. انهيءَ هوندي بہ سنڌين ٻوليءَ جو ڪو ڪو نشان اڄ تائين اسان وٽ آهي- مثلا اسان جا هاري نــاري ۽ ٻيا اڀرهيل اڪثر ويهون- ويهون ڪري ڳڻيندا آهن- اهي 'پنجاه' بدران چون 'اڍائي ڪوڙيون' ۽ 'سٺ' بدران چون 'ٽي ڪوڙيون' يا 'ٽي ويهون' . انهيءَ نان چوڻي بہ آهي تہ 'جهڙي سٺ تهڙيون ٽي ويهون' . سو گريئرسن جو چوڻ آهي، تہ اهو انگن ڳڻڻ جو دستور ڪولن ۽ سنٿالن جو آهي، جو اتر- هندستان جا اڀرهيل اڄ تائين هلائيندا اچن ۽ خود 'ڪوڙي' منڊا ٻولين جو لفظ آهي*. هن موجب چئبو تہ اسان وٽ جو ڪي چوندا آهن، تہ انگريزي لفظ 'سڪور' (Score) جو اُچار سنڌيءَ ۾ بگڙجي 'ڪور-ڪوڙي' ٿيو آهي، سا غلط ڳالهہ آهي.

(الف) ويهہ-ويهہ ڪري ڳڻڻ جي ترتيب (Vigesimal system) اسان ڪي ڪل جهڙي پيئي لڳي، ۽ اسين اهو اڀرهيلن جو دستور ڪري ليکيون ٿا، ڇاڪاڻ تہ اسان جي ڳڻڻ جو دستور 'ڏاهيءَ' يعني 'ڏاهڪن جي ترتيب' (Decimal system) تي ٻڌل آهي. اسان جن انگن تي تالائي اهڙيءَ طرح رکيل آهن- مثلاً 'ٻارهن' (اصل 'ٻاڏهن') معني ٻہ ۽ ڏهہ، تيرهن (تيڏهن) معني ٽي ۽ ڏهہ، ۽ چوڏهن معني چار ڏهہ. ٻيا مثال:

---

* Linguistic Survey of India, Vol; I, part I, p. 35 anp 132.

سنڌي	سنسڪرت	اصل لفظ	معني
ويهه	ونشي	دوِ - دشنتي	ٻه ڏهاڪا
ٽيهه	ترنشتي	تر - دشنتي	ٽي ڏهاڪا
چاليهه	چتوار نشت	چتواردشنت	چار ڏهاڪا
پنجاهه	پنچاشت	پنچ - دشنت	پنج ڏهاڪا

ٻيا انگ به اهڙيءَ طرح جڙيل آهن. اهي آريه لوڪن جا جوڙيل آهن.

(ب) آڳرين تي ڳڻڻ جو رواج بلڪل سياڻپ ۽ نهايت سهنجو سولو آهي. انهيءَ سبب ڀانءِ جي ٿو ته آڳاٽن آرين کي ڏهه - ڏهه ڪري ڳڻڻ جو خيال هٿن جي ڏهن آڱرين تان آيو. ڪولن ۽ سنٿالن شايد پيرن جون آڱريون به ٽي ڳڻيون، جنهنڪري ويهه - ويهه ڪري ٿي ڳڻيائون.

٣— سنڌيءَ ۾ آوازن مان ٺهيل لفظ گهڻا آهن. مثلاً ڪتي جو آواز 'ڀؤ ڀؤ'، ٻلي جو آواز 'مياڻو، مياڻو'. ڪتي ۽ جهرڪيءَ جو آواز 'چون چون' ۽ بلبل جو 'ٽڪاو ٽڪاو'. انهن کان سواءِ گهڙگهڙ، جهڻجهڻ، ٽڪ ٽڪ، ٺاٺا، ٽڪاوڪي ۽ ٻيا ڪيترا آوازن مان ٺهيل لفظ آهن. هاڻوڪا ڪول ۽ سنٿال به اهڙين آوازن مان ٺهيل لفظ گهڻا ڪم آڻين ٿا. سنڌن ابن - ڏاڏن جي ٻوليءَ جو اهو اثر آرين جي ٻوليءَ تي ٿيو هجي ته عجب ڪونهي*.

* "Onomatopoetic words and jingles, however are characteristic of Kol as well. It may be that in this matter there is also Kol influence on Aryan" Dr. S. K. Chatterji *The origin and Development of the Bengali Language*, *Voll I.p.175*

(الف) ڪولن ۽ منڊ لوڪن جي ٻولين جا ٻيا به ڪي نشان سنڌيءَ ۾ هوندا ته عجب ڪونهي. هن باري ۾ ڪي يورپي لوڪ وڌيڪ کوجنائون ڪن پيا، پر ايترو اڳيئي ڄاڻايو اٿن ته ڪول ۽ سنٿال ڪو گهڻو سڌريل ڪونه هئا.

سنڌ ۾ دراوڙ Dravidians

٧- قديم هندستان جون تاريخون، جي يورپي عالمن کوجنائون ڪري ويچهڙائيءَ ۾ ڇاپيون آهن، تن ۾ ڄاڻايل آهي، ته ڪولن ۽ سنٿالن جي صاحبيءَ ۾ دراوڙ لوڪ ڪاهي آيا، جن ڪولن ۽ سنٿالن کي هڪالي ڪڍيو- هندستان ڏي ڪيو ۽ پاڻ اتر-هندستان جا والي ٿي ويٺا. تازو موهن جي دڙي مان ڪن دراوڙن جا لاش لڌا آهن. ۽ انهن سان گڏ ڪولن ۽ سنٿالن جا به لاش لڌا آهن. هن مان سمجهجي ٿو ته دراوڙن جي ڪاهه ٿيڻ کان پوءِ به ڪي ڪول ۽ سنٿال ساڻن گڏ رهيا پيا هئا*.

*It may be that the two races (Kolarians and Dravidians) dwelt side by side· and this is the theory now generally accepted Or it may be that tne Kolarians first inhabited the country and that the Dravidians came later, either from the North-West or from theSouth. at a time when the land now submerged beneaoth the sea. is supposd to have stretched from india in the direction fo Australia."

E, Marsden ahd Sir Henry Sharp: A *History of India P. 13*·

دراوڙ ڪٿان آيا؟

٨- دراوڙ لوڪ اصل ڪٿان آيا، تنهن بابت عالمن جا جدا جدا رايا آهن، جن مان ٻه مکيه آهن: هڪڙا چون ٿا دراوڙ لوڪ ٻه ڏکڻ- هندستان کان آيا، ۽ پوءِ اتر- هندستان ڏي وڌيا. ويجهڙائيءَ ۾ جيڪي کوجنائون ٿيون آهن، تن ٻڌاندر ڪن جو چوڻ آهي ته دراوڙ لوڪ يونوچ سمنڊ (Mediterranean Sea) طرف رهندڙ قومن مان هئا اهي ڀهرٻائين ڪجهه وقت ميسوپوٽيميا طرف رهيا ۽ پوءِ بلوچستان واري واٽ ولي هندستان ڏي آيا. منجهائنئن ڪن گنگا نديءَ واري ماٿري ته ڪي سنڌو نديءَ واري ماٿري والاري ويٺا*.

تازو موهن جي دڙي مان جيڪي حيرت جهڙيون حقيقتون هٿ آيون آهن، تن جي ذڪر ڪندي سرجان مارشل چيو آهي ته سنڌو نديءَ جي ماٿريءَ جي اها سڀيتا قديم دراوڙ لوڪن جي آهي ۽ اهو ميسوپوٽيميا ۽ مصر ملڪ جي قديم سڀيتا سان ملي اچي ٿي؛ پر ڪن ڳالهين ۾ انهن کي ٻه شهه ڏيئي وڃي ٿي*. هن مان ظاهر آهي ته دراوڙ لوڪن جي ميسوپوٽيميا طرف وارن سان گهڻي لهه وچڙ هئي، جنهنڪري سنڌ ۾ تهذيب ٻه انهي جي مائهن جهڙي ٿي.

---

* Dr. S. K. Chatterji; *The Oregin & Develop: of the Bengali Language, Vol. 1.*

* Sir John Marshall: *Mohan-jo-daro and the Indus Civilization Vol. 1, P. 5, Preface.*

دراوڙن جي ٻولين جو خاندان

٩- دراوڙي ٻولين جو خاندان ئي بلڪل نرالو آهي، جنهن ۾ تامل، تيليگو، ڪنڙيز ڪرگو ۽ مليالم (مل-يه-آلم) ٻوليون مکيه آهن. بلوچستان جا بروهي لوڪ جيڪا بروهي ٻولي ڳالهائين ٿا، تنهن جي نحوي بناوت به دراوڙي ٻولين جهڙي آهن، تنهنڪري اها به دراوڙي ٻولين جي دفعي ۾ ليکجي ٿي. پانچجي ٿو ته قديم زماني ۾ بروهي لوڪن جا وڏا به ميسوپوٽيميا طرف رهندا هئا، تنهنڪري اتي ساڳي اها ٻولي ڳالهائيندا هئا، جا هانوڪن دراوڙن جا ابا ڏاڏا اتي ڳالهائيندا هئا. ائين رڳو سنڌين ٻولين جو پاڙ ۾ ناتو آهي' نه ته ٻيءَ طرح بروهي لوڪن جي مدراس ڪاتي وارن دراوڙن سان ڪابه مٽي-ماٽي ڪانهي.

”آڏاسو“ لفظ جو بنياد

١٠- دراوڙن جي صاحبيءَ ۾ آريه لوڪ اتر-هند تان تي ڪاهي آيا. آرين جي وچ ۾ ڪي جنگيون لڳيون هيون، تن جو رگ-وِيد ۾ ججهوئي ذڪر آهي. آين ڏڪار وچان آڻ ره، لوڪن کي ’ڪرشڻ‘ (سانورو يا ڪارو)، ’داس‘ (غلام)، ۽ ’دسيو‘ (رهزن) ۽ ’آناس‘ ڪوٺيو آهي. رگ-وِيد

اشارو- ’دراوڙ‘ لفظ جو اصل آچار ’درامڙ‘ ۽ ترامڙ‘ هو، جو ڦري ’تامل‘ ٿيو. مطلب ته دراوڙ ۽ تامل ٻئي اصل ساڳيا لفظ آهن. بشپ، ڪالڊويل: دراوڙي ٻولين جو گرامر. ڇاپو ٻيون، صفحو ٩.

۾ 'اَناس' لفظ رکيو هڪ ٻيو ڪم آيل آهي ۽ هن وقت سنڌي ٻوليءَ کان سواءِ ٻيءَ ڪنهن به ٻوليءَ ۾ اهو لفظ ڪونهي! اسان وٽ عام طرح چئون ٿا 'اناس' (سنڌي 'اڻاسو'). اصل ۾ آهي: آ=نہ+ناس= نڪ-يعني 'اڻاسو' معنيٰ جنهن کي نڪ ناس نہ هجي، نرلڄو (نرڄو) يا بيشرم. يورپي عالمن ۾ 'آناس' لفظ جو ترجمو ڪيو آهي Nose-less، يعني جنهن کي نڪ نہ هجي؛ پر شاهن آچاريہ، جنهن ويدن جي ٽيڪا لکي آهي، تنهن چاٿايو آهي، تہ ويدڪ لفظ 'اناس' اصل ۾ آهي 'ان-آس' (ان=نہ+ آس= وات) ۽ اکري معنيٰ اٿس: جنهن کي وات نہ هجي (Mouth-less)، يعني جنهن کي برابر ڳالهائڻ نہ اچي. سندس چوڻ موجب اڻ آريہ لوڪ سنسڪرت لفظن جا اُچار پوريءَ طرح ڪري نہ سگهندا هئا، تنهنڪري آريہ لوڪن کين اناس ڪونيو*- هيءَ ٻہ وچائين معنيٰ ٺي ٿي؛ پر مصنف کي پنهنجي معنائن جي وچ ۾ لاڳاپو نظر اچي ٿو. اڄ بہ گجرات کان هيٺ جيئن مدراس طرف دراوڙن جي ملڪ ڏي وڃبو، تيئن معلوم ٿيندو، تہ اتي جي ماڻهن کي ج، گ، م، ن ۽ ڻ جا آچار پوريءَ طرح ڪرڻ نہ ايندا آهن؛ جن تہ نڪ اٿن ٺي ڪونہ، جنهن مان اهڙا آچار ڪن. پانچجي ٿو تہ اُئين "اناس" (اڻاسو)

* ساڳيءَ طرح ايراني لوڪن کي عربي لفظن جا اچار پوري طرح ڪرڻ نہ آيا، تہ عربن کين سڏيو "عجم"- معنيٰ گنگو Dumb.

لفظ جي معنيٰ ٻڌءِ ٿي 'جنهن کي نڪ نه هجي' ۽ تنهن کان پوءِ بيون اصطلاحي معناڪون ٿيس- نڪ نرچو، بيشرم ۽ بيڪار.
'محبت نه جن جي من ۾، تن جي مٿي ڏاسي.'
–"سچل"

دراوڙن بابت غلطفهمي

١١– دراوڙ لوڪ آرين جي نسل مان نه آهن، تنهنڪري 'اڻ آريہ' Non Aryans سڏجن ۾ آيا. انهيءَ 'اڻ آريہ' لفظ جو اُچار پوءِ ڦري ٿيو 'اناڙي' ۽ هاڻ معنيٰ اٿس اڻسڌريل يا جهنگلي. رگ ويد ۾ اڻ آريہ قومن بابت گهٽ وڌ لفظ لکيل آهن، تنهنڪري ڪيترن اٿين سمجهيو، ته آريہ لوڪ سڌريل ۽ اڻ آريہ لوڪ اڻسڌريل هئا. اٿين غلطفهمي پيدا ٿي، نہ ته حقيقتون دراوڙ لوڪ انهيءَ اڳاٽي زماني ۾ نهايت سڌريل هئا، جيئن خود رگ ويد ۾ چاڙايل آهي. سر جان مارشل به لکيو آهي ته 'تاريخون درست ڪرڻ گهرجن'.

دراوڙن جي ٻولين جو اثر

١٢– آڳاٽا آريہ لوڪ جدا جدا وقتن ۾ ٽوليون-ٽوليون ٿي هندستان ۾ آيا. اٿي جي اصلوڪن رهاڪن مان ڪن کي پنهنجو داس (ٻانهو يا غلام) بنايائون، منجهن جيڪي وڌ گهراڻا هئا، تن سان سڱ ڳنڍيائون. اٿين هڪٻئي سان لڳ، وچڙ وڌ ٿي، ته ڪيترا دراوڙي لفظ سنسڪرت ۾ چالو ٿيا. اهڙن لفظن جي هڪ وڏي يادداشت بشپ ڪالڊ ويل

پنهنجي تاميل دراوڙي ٻولين جي گرامر (صفحي ۵٦۷ کان ۵۷۹ تائين) ڏني آهي، جنهن مان ٿورا مثال هي آهن: مکت (موتي)، ڪٽيا (جهوپڙي)، ڪنار (کهاڙو)، ڪوٽ (قلعو)، ڪنوا (کٽ)، شرنگ وبر (هگ)، مکل (مکڙي)، پشپ (گل) ۽ ٻيا معنيٰ ٻاڻي.

جان جاڳان جند جهوڙيءَ ۾، ٻٽين وهايان ويلي نير،
ڪر منهنجي خواب جو تعبير. (ڪافي)

سنڌ ۾ هن وقت دراوڙ

۱۳- ويدن واري زماني ۾ دراوڙن سان جيڪا آڳاٽن آرين جي لڙهه وچڙ شروع ٿي، سا ڇوه بہ علندي آئي. سنڌ ۾ هن وقت جيڪي "اوڏ" آهن، سي اصل دراوڙن جي ڪل مان آهن. سنڌ ۾ ٻيا هن وقت ماڇر ذات جا مهاڻا آهن. انهن جو وڌيڪ احوال لاڙي ٻوليءَ جي ذڪر ڪندي ڪبو. آڳتي وقت کان وٺي دراوڙي ٻولين جا جيڪي به اثر لاڙي ٻوليءَ خواه سنڌيءَ ٻوليءَ تي ٿيا آهن، تن جو مناسب هنڌن تي ذڪر ڪبو. انهن سڀني جي ڊگهي يادداشت ضميمي ٻهرين ۾ ڏني وئي آهي.

آرين جون بيٺڪون

ف ۱ — رگ ويد مان معلوم ٿئي ٿو، تہ آڳاٽا آريہ لوڪ جدا جدا ڪلن يا خاندانن ۾ ورهايل هئا، جن مان پنجن ڪلن وارا مکيہ هئا، جنهنڪري 'پنج جن' (Five folks or Five peoples) لفظ رگ ويد ۾ گهڻا گهڻا ڪم آيل آهي، جنهن جي اکري معنيٰ آهي 'پنج ڄڻا'. انهن مان هڪڙا پرو، ٻيا آنو، ٽيان درهيو، چوٿان يدو ۽ پنجان ترووسو هئا. تازين کوجنائن موجب چون ٿا تہ سڀ آريہ لوڪ وچ-ايشيا کان ايران واري واٽ وٺي، اتر-هندستان ۾ آيا؛ باقي يدو ۽ تروسو آرين بابت تہ خود رگ ويد ۾ لکيل آهي، تہ اهي سمنڊ جي رستي آيا هئا ۽ اِندر ديوتا کين سلامتيءَ سان آڻي پهچايو هو*. وڏيڪ کوجنائن سان يوروپي لوڪن کي يقين ٿيو آهي، تہ اهي يدو ۽ تروسو بابل يا بئبلان کان سمنڊ جي رستي اچي، اول سنڌ ۾ رهيا

*"Thou roaring Indra, dravest on the waters that make a roaring sound like rushing rivers, What time, O Hero, o'er the sea thou broughtest, in safety broughtest, Turvasu and yadu."
Rg Vedo, vi 20 12. Griffith's translation.

هئا. انهن کوجنائن جا بيان رايل ايشياٽڪ سوسائٽيءَ جي جرنل ۾ ڏنل آهن، جن مان ٿورو مضمون سنه ١٩١٠ع ۾ سنڌ ڪاليج مسيلني ۾ ڇپجي پڌرو ٿيو هو*. يوروپي عالمن جو چوڻ آهي ته آڳاٽن آرين جي ٻٻيلان (بابل) مان لهه وچڙ هئي ڪري، انهيءَ طرف جا ڪي لفظ سنسڪرت ۾ اچي ويا، مثلاً 'مَنَ' (سنسڪرت 'مَن' — ٤٠ سير) ٻٻيلونيا جو لفظ آهي، جو فارسيءَ ۾ به اچي ويو آهي. اهڙو ٻيو لفظ 'ڪنس' آهي جنهن جو اچار سنڌيءَ ۾ آهي 'ڪنجهو' (ساڳيءَ طرح 'هنس' جو اچار ٿري ٿيو 'هنجهه' — هنج پکي). پائنجي ٿو ته ڪنجهي جي ٻاهر جوڙڻ جو رواج ڏي ٻٻيلونيا طرف جي ماڻهن وٽان سکيا آهيون.

١٥ — رگ ويد ۾ سيني ڪلن جي آرين بابت ڄاڻايل آهي، ته اهي ستن ندين جا ڪنارا پاڻيءَ جي سهنج ڪري والاري ويٺا هئا، جن مان پنج نديون پنجاب واريون هيون، ڇهين سرسوتي ۽ ستين سنڌو، جنهن ۾ سنڌو نديءَ جون پرتي ڪنڌڙ نديون (ڪابل ندي وغيره) به ليکيون وڃن ٿيون. انهن ستن ئي ندين کي گڏي 'سپت سنڌو' يعني ست درياءَ سڏيندا هئا، جنهن جو اچار پارسين جي زنداويستا ۾ 'هپت

* "We know from recent historical research that before the Aryan conquest, Sind was peopled by the tribes of Yadus and Turvasus".

D. F. Sind College Miscellany, monsoon term issue of 1910, P. 82

'هندو' سڏبا آهي* انهيءَ ايراضيءَ ۾ سنڌ، پنجاب ۽ گنڌار (هاڻوڪو پشاور ۽ ان جو آسپاس وارو ملڪ) اچي ٿي وڃا. هندستان جي ٻين ڀاڱن (بنگال وغيره ۾) اڻ آريه قومون رهنديون هيون.

سنڌ ۾ پنچالن جي حڪومت

١٦- رگ ويد جي ٻهرين ٽين ٻهرين منڊل مان معلوم ٿئي ٿو، ته انهيءَ قديم زماني ۾ سنڌ جو راجا سونياويه Svanya Bhavaya هو، جنهن جي راڻيءَ جو نالو "روماما" هو. اهو راجا ڪروي (Krivi) آرين مان هو، جي پوءِ "پنچال" سڏجڻ ۾ آيا. انهن مان ڪي اسڪني (چناب) نديءَ جي ڪناري تي، ته ڪي سنڌو نديءَ جي ڪناري تي رهندا هئا. سندن سؤٽ 'پرؤ' آريه لوڪ هئا، جن مان ڪي شتدري (ستلج) ته ڪي سرسوتي نديءَ جي ڪناري تي رهندا هئا. اهي سنڌ ۽ پنجاب وارا آريه لوڪ هئا، جن اڻ آريه لوڪن يعني دراوڙن وغيره سان جنگيون جوٽيون، پنهنجو دٻدٻو ڄمايو ۽ پنهنجي سنسڪرت ٻوليءَ جو ڦهلاءُ ڪيو، جنهن مان پوءِ سنڌي، هندي وغيره ٻوليون پيدا ٿيون.

---

* "سنڌو" لفظ جو اُچار آڳاٽن ايرانين ڦيرائي ڪيو 'هندو'، جو نالو پوءِ سڄي هندو جاتيءَ بلڪ سڄي هندستان تي پيو. 'هندو' (سنڌو) لفظ جي اصل معنيٰ هئي، سنڌو نديءَ جي ڪناري تي رهندڙ يا سپت سنڌوءَ ۾ رهندڙ. پوءِ پيون قومون آيون، ته 'هندو' جي معنيٰ ٿي 'ٻرهمڻي ڌرم کي مڃيندڙ'.

ويدڪ سنسڪرت

١٧— هندن جا چار ويد آهن، جن مان رگ ويد سڀني کان آڳاٽو آهي. رگ ويد ۾ جيڪي منڊل (باب) آهن، سي جدا جدا زمانن جا لکيل آهن، تنهنڪري خود رگ ويد جي ٻوليءَ ۾ ڦير آهي. رگ ويد جون ڪي ڪي (رچنائون (Hymns) اهڙيءَ ڪنهن قديم سنسڪرت ۾ لکيل آهن، جو جيڪي رشي، ويدن واري زماني کان سگهوئي پوءِ ٿي گذريا، سي به انهن جو مطلب سمجهي نٿي سگهيا، جا حقيقت ڊاڪٽر ڀنڊارڪر پنهنجي ڪتاب 'ولسن فلالاجيڪل ليڪچرس' (علم لغات بابت تقريرن جي صفحي ١٦) ۾ ڄاڻائي آهي. ٻين ٽن ويدن جي ٻوليءَ ۾ به ٿورو ٿورو ڦير آهي، پر تڏهن به انهن چئني ويدن ۾ ڪم آيل ٻوليءَ کي 'ويدڪ سنسڪرت' يعني ويدن جي زماني واري سنسڪرت*

---

* سنسڪرت لفظ جو ڌاتو يا بنياد آهي 'ڪر' Kri معنيٰ ڪرڻ، جنهن جو اسم مفعول 'ڪرت' معنيٰ ڪيو يا ڪيل. 'سم' هڪ اڳياڙي (preficx) آهي، جنهن جي معنيٰ آهي 'چڱو'، تنهنڪري 'سمڪرت' (سنسڪرت) ٻولي معنيٰ چڱي يا صاف ٿيل يعني اُڌاريل يا سڌاريل ٻولي Polished or refined language. سنسڪرت ۾ قاعدو آهي ته 'ڪر' ڌاتوءَ جي اڳيان جيڪڏهن 'سم' اچي، ته 'س' جو اُچار ٻالائي ڳڻڻ کهرجي. انهيءَ سبب 'سمڪرت' بدران 'سمسڪرت' (سنسڪرت) ۽ 'سمڪار' بدران سمسڪار (سنسڪار) چئبو آهي.

سڏبو اٿن. سر گريئرسن ۽ ڪن ڏيهي عالمن جو چوڻ آهي، تہ آڳاٽا آريہ لوڪ ڳالهائڻ ٻولهائن ۾، توڙي لکپڙهہ ۾ جيڪا ٻولي ڪم آڻيندا هئا، تنهن جو مثال رگ ويد واري ٻولي سمجهڻ کپرجي.

آرين جو مڌيہ ديش ڏي وڃڻ

١٨- رگ ويد کان پوءِ يجرويد آهي، جنهن ۾ سنڌو نديءَ ۽ ان جي ڀرتي ڪندڙ ندين جو نالو بہ ڪونهي*. آڳاٽن آرين مان، جيڪي 'ڀرؤ' آريہ لوڪ هئا، تن مان هڪ راجا 'ڪرو' ٿي گذريو آهي، تنهن جي نالي پٺيان ڪي ڀاڱ ڪي 'ڪرو' بہ سڏائيندا هئا، جن جو اولاد پوءِ ڪورو ٿيا، جي پانڊون جا سؤٽ هئا. اهي 'ڀرؤ' يا 'ڪرو' آريہ لوڪ ۽ سندن ڏورانهان سؤٽ 'پنچال'، جن جي سنڌ ۾ حڪومت هئي، تن مان ڪيترا يجروند واري زماني ۾ سنڌ ۽ پنجاب جا وڻ ڇڏي، هاڻوڪن آگري ۽ اٿوڌ جي گڏيل پرڳڻن ڏي ويا. اُتي جنهن هنڌ ٻيلڪون وڌائون، سو هنڌ سندن نالن جي پٺيان ڪرو-پنچال ديش سڏجڻ ۾ آيو. انهيءَ ڀامي ڀيا آريہ لوڪ بہ رفتي رفتي ايترقدر ٽڙي پکڙي ويا، جو هماليہ جبل کان وٺي ونڌيا جبل تائين سمورو ملڪ سندن ٿيو ۽ اهو مڌيہ ديش يعني وچولو ملڪ Midland

*"We hear no more of the Indus and its tributaries, for the geogrophical date of all the recensions of the Yajura Veda point to the Kuru-panchal country lying between the Saraswati and Drishdavati (Ghoghra)." *Dr. Macdonell Sanskrit Literature.*

سڏجڻ ۾ آيو. اهو 'آريہ ورت' يا آرين جو ڪنڊ ٻہ ڪوٺجڻ لڳو. انهيءَ ڀاسي هو ڀين ڀين اڻ آريہ قومن مان لڏهہ وچڙ ۾ آيا، تہ سنڌين ٻوليءَ ۾ ڪجهہ بگاڙو ٿيو، پر سنڌ جي سنسڪرت اڃا نيٺ هئي. اڄ بہ سنڌي ٻوليءَ ۾ قديم سنسڪرت جا ڪي اهڙا نشان آهن، جي مڌيہ ديش جي هالوڪي هنديءَ يا هندستانيءَ (اردو) ۾ ڪونهن.

سنڌ ۽ پنجاب جي گڏيل حڪومت

۹ ا- يجرويد واري زماني ۾ ڪيترا آريہ لوڪ سنڌ ۾ پنجاب مان لڏي مڌيہ ديش ڏي ويا، تہ آنو آريہ لوڪن جو ڪو ڀڃو ويو. آهي پنهنجي تمام آڳاٽي وڏي ڏاڏي راجا آنوءَ جي نالي پٺيان 'آنو' يا 'آنوَ' Anava يعني راجا آنوءَ جو اولاد سڏبا هئا، ۽ ڪي پنهنجي وچهين ڏاڏي 'شوي' جي نالي پٺيان 'شوي آريہ' سڏبا هئا. رگ ويد واري زماني ۾ اهي پرشني (راوي) نديءَ جي ڪناري تي رهندا هئا. انهيءَ ڀاسي هو جنهن هنڌ جارا نپنا هئا سو هنڌ سندن نالي پٺيان 'شيو پور' (شوي، سبي) سڏبو هو، ۽ هاڻ شارڪوٽ ڪوٺجي ٿو*. انهن شوي آرين جي اولاد مان

---

* "ShorKot in the Jhang district was the capital of the Sibi Country, its ancient name being Sibi and Shivapur, as proved by an inscription dated 83 G.E. (=A.D.402-03) on a large copper Cauldion from a Buddhist monastery now in the Lahore Museum.

Dr. V. A. Smith: Early History of India, 4th Ed: p. 97 (Footnote).

هڪڙو هو ڪيڪيه ۽ ٻيو سؤوير. انهن ٻن پاڙن پنجاب جا ڪي پاڱا هٿ ڪيا، جي سندن نالن پٺيان ڪيڪيه ۽ سؤوير سڏجڻ ۾ آيا. سندن ٻن پاڙن پنجاب جا ٻيا پاسا هٿ ڪيا. انهيءَ ريت شوي آرين سڄوئي پنجاب، بلڪ ايران جو ڪجهه پاسو، پنهنجي قبضي ڪيو. پراڻن ۾ ڄاڻايل آهي، ته انهن شوي آرين سنڌ به فتح ڪئي*. انهيءَ ريت پنجاب ۽ سنڌ جي گڏيل حڪومت ٿي.

۲۰— آنءَ يا سوي آرين جا ڏورانهان سؤٽ درهيءَ آريه هئا. انهن مان هڪ راڄا گانڌار هو، جنهن هاڻوڪو پشاور ۽ ان جي آسپاس وارو ملڪ پنهنجي قبضي ڪيو هو ۽ اهو سندس نالي پٺيان 'گنڌار' سڏبو هو، جنهن جو اُچار هاڻي قنڌار ڪيو اٿن. انهن درهيءَ آرين مان ڪيترا پنجاب ۾ هئا، تن کي آنو آرين اتان هڪاليو ته اهي گنڌار ڏي وڃي رهيا.

ٺيٺ سنسڪرت جو سنڌ تي اثر

۲۱— گنڌار (قنڌار) وارو پاسو توڙي ڪيڪيه پرڳڻو، جو هاڻوڪي ديري اسماعيل خان ۽ ديري غازي خان کان وٺي ملتان جي حدن تائين هو، سي ٺيٺ سنسڪرت جي ڪري ايترو قدر مشهور هئا، جو خود مڌيه ديش وارا انهيءَ اتر طرف وديا پرائڻ ويندا هئا. انهيءَ اتر طرف کان جيڪي

* *F. E partiger: Ancient Indian Historical Tradition, pp. 264 and 293.*

علمرا پرائي ايندا هئا، تن جا آچار صحيح ۽ چٽا هوندا هئا ۽ ماڻهو کين سَدَ ڪري ليکيندا هئا. هيءَ ڳالهه خود ويدن جي هڪ ٻرهمڻ ۾ چاڙايل آهي*. سچيءَ سنڌ ۾ اڄ بہ سنڌ جي وچولي جي سنڌي ٻولي جهڙي ڦُٽ چٽجي، تهڙي ٻي نہ آهي. اهو شوي آرين جي سنسڪرت جو اثر آهي. سرحد سنڌ جا رهاڪو، خاص ڪري شڪارپوري، قديم زماني کان وٺي گندار (قنڌار) طرف وارن وارا سنسڪار پرائي رهيا آهن، تہ اڄ بہ ڏسو تہ آچار سنڌ ن صفا ۽ چٽا آهن ۽ شڪارپور جي ٻوليءَ ۾ ميٺاج بہ اهڙو آهي، جو سچيءَ سنڌ ۾ ٻئي ڪنهن بہ هنڌ جي ٻوليءَ ۾ ڪونهي. هنن ڳالهين جي وڌ ٻڪ اپٽار 'وچولي' ۽ 'سريلي' جي ذڪر ۾ ڪبي.

سنڌ ۾ مڌيہ ديش وارن جي حڪومت

۲۲- شوي آرين جي حڪومت سنڌ ۽ پنجاب ۾ شايد ويدن واري زماني تائين هلي. اتهاسن واري زماني ۾ اهي ٻيئي هنڌ مڌيہ ديش وارن جي تابعي هئا. راماڻ واري زماني (تريتا جڳ) ۾ مڌيہ ديش طرف ايوڌيا جو راجا دسرٿ

* In the northen quartere Speech is uttered with most discernment, and northward go men to learn speech; he who comes thence to him men hearken". Kaustaki Brahmana vii-6 A.B. Keith's Translation, Quoted by Dr.S.K. Chatterji: *The Origin and Development of the Bengali Language*, *Vol: 1, P. 44.*

هو. ڪانئس پوءِ سنڌس مربي پٽ سري رامچندر ايوڌيا جي گاديءَ تي ويٺو، جو راڻي ڪوشليا مان ڄائو هوس*. سنڌس ٻي راڻي ڪيڪئي هئي، جا ڪيڪيه پرڳڻي جي راجڪماري هئي، تنهنڪري انهيءَ نالي سان سڏجڻ ۾ ٿي آئي. راجا دسرٿ کي راڻي ڪيڪئيءَ مان ڀرت نالي پٽ هو، جنهن کي سنڌس ناناڻو پرڳڻو ڪيڪيه مليو، پر رگهو ونش (١٥، ٨٧) ۾ ڄاڻايل آهي تہ ڀرت کي سنڌ ديش مليو* هن حقيقت موجب چئبو، تہ آنو يا شوي آرين جو زور انهن سورج ونسي گهراڻي جي راجائن اڳيئي ڀڃي، سنڌ ۾ ڪيڪيه جا پرڳڻا پنهنجي قبضي ڪيا هئا، جنهنڪري راجا دسرٿ کان پوءِ سنڌس حڪومت جو ورهاڱو مٿينءَ ريت ٿيو.

٣ — مهاڀارت واري زماني ۾ سنڌ جو راجا جندرٿ هو. ڀرائن پتاندر هو پنچالن سان هو، جي يجرويد واري زماني

* ايوڌيا جو نالو هاڻوڪي اَوڌ تي پيل آهي. اهو اَوڌ وارو پاسو اڳي 'ڪوشل' سڏبو هو، جو ٻن ڀاڱن ۾ ورهايل هو: ڏکڻ اتر ڪوشل، جنهن کي 'گوڙ' بہ سڏيندا هئا، جتي جا 'گوڙ' برهمڻ اڄ تائين مشهور آهن، ٻيو 'ڏکڻ ڪوشل'. سري رامچندر جي سڳي ماءُ راڻي ڪوشليا انهيءَ ڏاکڻي ڪوشل جي راجڪماري هئي، تنهنڪري انهيءَ نالي سان سڏجڻ ۾ ٿي آئي.

* Quoted by F. E. Partiger: Ancient Indian Historical Tradition, P. 278.

* *Dr. Sita Nath Pradhan Chronology of Ancient India, p. 103.*

۾ مڏ ۽ ديش ڏي ويا هئا. مهاڀارت ۾ راجا جئدرت جو ٻيو نالو 'سؤوير' ڄاڻايل آهي. البروني (سنه ١٠٣٠ع ڌاري) ڄاڻايو آهي، ته اڳي ملتان ۽ جهاراواڙ کي گڏي 'سؤوير' سڏيندا هئا. انهيءَ سبب سمجهڻ سولو ٿيو آهي ته راجا جئدرت ملتاني هو. اهو سؤوير پرڳڻو، شوي آرين ويدن واري زماني ۾ هٿ ڪيو هو، پر مهاڀارت واري زماني ۾ سندن هٿ ۾ نه هو.

٢٤- سنڌ گرڦتيئر موجب مهاڀارت واري لڙائي عيسوي سنه کان ٻارهن يا تيرهن صديون اڳ لڳي هئي. انهيءَ لڙائيءَ ۾ راجا جئدرت پنهنجن سالن ڪؤرون جي پاران لڙيو هو، پر پانڊون هٿان مارجي ويو هو. ڪانئس پوءِ سنڌ جو پرڳڻو پانڊون جي تابع ٿيو.

تعليم جو واڌارو

٢٥- سري رامچندر جي پٽ ڀرت جا ٻه پٽ تڪش ۽ پشڪر هئا، تن پوءِ گنڌار (قنڌار)* وارو پاسو پنهنجي قبضي ڪيو. اتي سندن گاديءَ جا هنڌ سندن نالن پٺيان تڪش سلا

* راجا ڌرتراشٽر جي راڻي 'گانڌاري'، جا دريوڌن ۽ ٻين ڪؤرون جي ماءُ هئي، سا انهيءَ گنڌار پرڳڻي جي راجڪماري، راجا سبل جي نياڻي هئي؛ تنهنڪري انهيءَ نالي سان سڏجڻ ۾ ٿي آئي.

* ڪن تاريخن ۾ تڪسلا Taxila لکيل آهي، پر صحيح اچار 'تڪش سلا' Taksha-sila آهي.

۽ پشڪروتي سڏجن ۾ آيا. انهيءَ ٻاسي تعليم جي واڌاري لاءِ ٻوءِ هڪ وڏو وشو ودياليه (يونيورسٽي) عيسوي سنه کان ڇهه صديون ڪن اڳي، ٽڪش سلا* ۾ برپا ٿيو، جو سڄي هندستان ۾ برک هو. انهيءَ يونيورسٽيءَ جو ويرانو اڄ تائين راولپنڊي ضلعي ۾ آهي. انهيءَ يونيورسٽيءَ جي ويجهو ناميارو پاڻني مني عيسوي سنه کان پنج صديون ڪن اڳي ڄائو هو، جنهن جو جوڙيل سنسڪرت گرامر 'اشٽا ڌيائي' اڄ تائين مشهور آهي.

سنسڪرت ۾ ڦيرڦار

٢٣- يجر ويد واري زماني ۾ ڪيترن آرين مڌيه ديش وڃي وسايو، ته اتي ٻين ٻين قومن سان لڳ‌وچڙ ۾ اچڻ ڪري سندين ٻوليءَ ۾ ڪجهه بگاڙو ٿيو هو. انهن ساڳين آرين ٻوءِ موٽي سنڌ، پنجاب ۽ گنڌار پنهنجي قبضي ڪيا، ته سندين بگڙيل ٻوليءَ جو اثر انهن هنڌن جي ٻوليءَ تي به ٿيو، جنهنڪري پوءِ اها به گهٽو ڪري مڌيه ديش جي ٻوليءَ جهڙي ٿي پيئي ۽ رفتي رفتي ان وانگر بگڙجي اول وچولي ۽ پوءِ آخرين درجي تي آئي- مطلب ته سنسڪرت جا ٽي قسم آهن: قديم، وچولو ۽ آخرين. قديم سنسڪرت بابت مٿي (صفحي ٢٧ ۾) اڳيئي چيو ويو آهي، ته اها 'ويدڪ سنسڪرت' سڏجي ٿي؛ تنهنڪري هيٺ اول وچولي سنسڪرت جو ذڪر ڪجي ٿو.

وچولي زماني جي سنسڪرت

۲۷- ويدن ۾ رچائون (Hymns) آهن، پر ويدن کان پوءِ جي سنسڪرت (Post-Vedic Sanskrit) ۾ اڪثر 'سوُتر' آهن، تنهنڪري اها سوتُرن جي زماني واري سنسڪرت (Sanskrit of the Sutra Period) سڏجي ٿي. 'سوُتر' لفظ اهو ساڳيو آهي، جنهن جو بگڙيل اُچار سنڌيءَ ۾ آهي 'سٽ'. وچولي زماني ۾ وڏيون ڳالهيون ٿورڙن لفظن ۾ اٿين آڻيندا هئا، ڄڻ ته سٽ يا ڌاڳي ۾ موتي پوئيندا هئا. سوترن جي سڀ خاصيت آهي 'ٿورا اکرائي' (Brevity). سنڌيءَ ۾ جيڪي پهاڪا آهن، سي اڪثر سوترن جي نموني جڙيل آهن. مثلاً 'جُوءِ ڪي جس'، 'ڪندو سو پائيندو' يا 'جهڙي ڪرڻي تهڙي پرڻي'. هتي ڏسو ته هرهڪ پهاڪي ۾ لفظ ٿورڙا آهن، پر منجهن وڏي فيلسوفي سمايل آهي. سوترن ۾ اڪثر قاعدا ڄاڻايل آهن. 'ڌرم سوترن' ۾ ڌرمي ڳالهين بابت ۽ 'گرهه سوترن' ۾ گهرو ڳالهين بابت قاعدا آهن ته گهر ٻاريءَ يا ڪٽنبي ماڻهوءَ کي پنهنجي حياتي ڪيئن گذارڻ گهرجي. اُنهن 'سوتر'

اشارو- ويدن جو هڪ ڀاڱو جو 'برهمڻ' (نقه) (Theological portion) سڏجي ٿو سو، ۽ ياسڪ منيءَ جو 'نرڪت' (Vedic glossary) ۽ پاڻني منيءَ جي اشٽا ڌيائي (سنسڪرت گرامر اٺن ادڌيائن يا بابن ۾) وچولي سنسڪرت ۾ لکيل آهن. ياسڪ مني عيسوي سنه کان ڇهه صديون ڪن اڳ ٿي گذريو آهي.

لفظ جي معنيٰ تي قاعدو، قول، يا نڪتو، جو ٿورڙن پر مائيدار لفظن ۾ جاڳايل هجي. سوترن ۾ لفظ ٿورڙا، معنيٰ وڏي-ويتر سنجهڻ ٻولي بہ آڪالي ڪم آيل آهي، تنهنڪري سوترن تي وڏيون ٽيڪائون (تشريحون) لکيل آهن. سوترن واري ٻولي وچولي زماني جي ڪتابي ٻوليءَ جو نمونو ڄاڻائي ٿي؛ پر عام طرح جيڪا سنسڪرت ڳالهائڻ ۾ ايندي هئي، تنهن ۾ ڦيرو بہ ڦير پوندو ويو، جنهنڪري آخرين درجي تي آئي.

آخرين درجي واري سنسڪرت

٢٨- آريہ لوڪ سڄي ديش ڏي ويا، تنهن ڪان پوءِ بہ هندستان جي ٻين ڀاڱن ۾ لڏندا پکڙندا ويا. مثلاً مهاڀارت واري زماني ۾ سري ڪرشن ڪيترا هزار جادوَ ونسي، متر ا مان ساڻ وٺي، دوارڪا ڏي وڃي رهيو. اتين سنسڪرت جو ڦهلاءُ جدا جدا هنڌن جي اڻ آريہ قومن ۾ ٿيو، تہ انهن جي ٻولي وڌيڪ بگڙي؛ جنهنڪري وچولي سنسڪرت ڦري آخرين درجي تي آئي. هندن جا اتهاس (رامائڻ ۽ مهاڀارت)*، سمرتيون، ڪوي ڪاليداس

*رامائڻ ۽ مهاڀارت واري سنسڪرت ڪجهہ قدر قديم آهي، تنهڪري ان کي 'اتهاسڪ سنسڪرت' Epic Sanskrit سڏين ٿا؛ پر ان ۾ ڪو گهڻو تفاوت ڪونهي، تنهنڪري عام طرح اها بہ آخرين درجي واري سنسڪرت جي دفعي ۾ ليکجي ٿي.

جا ناٽڪ ۽ ٻيا جيڪي ٻه ڪتاب اڄ تائين سنسڪرت ۾ نڪتا آهن، سي سڀ انهيءَ ۾ لکيل آهن. هندن جا پراڻ ٻه ان ۾ لکيل آهن. تنهنڪري اها عام طرح "پراڻڪ سنسڪرت" Puranic Sanskrit سڏجي ٿي. حقيقتون اڇڪله، سنسڪرت سڏبوئي انهيءَ آخرين درجي واري سنسڪرت (Classical Sanskrit) کي آهي ۽ اهائي هن وقت اسڪولن ۽ ڪاليجن ۾ پاڙهڻ ۾ اچي ٿي.

سنڌ ۽ پنجاب ۾ پشاچن جون ٻوليون

٢٩- مهاڀارت واري لڙائي جنهن وقت لڳي، تنهن وقت دواپورجڳ پورو ٿيڻ تي هو، ۽ ڪلجڳ شروع ٿي ٿيو. انهيءَ وقت ڌاري ڪي پشاچ لوڪ آيا، جن جو ذڪر اِتهاسن ۽ پراڻن ۾ آهي. اهي ڪير هئا، تنهن ڳالهه جو ذڪر هندن جي ڪنهن ڌرمي پستڪ ۾ ڪونهي. سر گريئرسن پنهنجي نامي لنگئسٽڪ سروي آف انڊيا ۾ دارڊڪ ٻولين جي ذڪر ڪندي ڄاڻائو آهي، ته ٻولين جي ڪوجنائن مان ايترو معلوم ٿيو آهي، ته قديم زماني ۾ جيڪي آريه لوڪ هميشه لاءِ ايران ۾ رهيا، تن جي آريه ٻولي جڏهن اڃا پورو ايراني نمونو اختيار نه ڪيو هو، تڏهن ايران وارن آرين مان ڪي هندستان ڏي آيا ۽ ڪافرستان ڪان وٺي ڪشمير تائين پنهنجا ماڳ جوڙي ويٺا. منجهائن ڪن پنجاب ۽ سنڌ ۾ اچي ٻيڪون وڌيون. انهن مان ڪي ايشيا ۽ يورپ ڏي ٻه ويا ۽ اهي "جپسي" (Gipsy) سڏجن ٿا

آيا. اهي به آريا هئا، پر ايران طرف گهڻو رهيا هئا، تنهنڪري سنڌين رهڻي توڙي ڪهڻي (ٻولي) ٻيءَ طرح جي هئي. اهي ڪچو گوشت ۽ مڇي ماس کائيندا هئا. مڌيه ديش وارا آريا لوڪ به اڳي مڇي ماس کائيندا هئا، پر پوءِ اهڙا پڪا ويشنو ٿيا، جو مڇي ماس کي ڇهندا به ڪين هئا (ڏسو ڀاڳوارت جو شانتي پرو، موڪش ڌرم، ٢٥٥). مڌيه ديش جي آرين هنن ايران مان آيل ماڻهن کي مڇي ماس کائيندو ڏٺو ته اهڙي ٻچان آهن جو ڪين 'پشاچ' نالو ڏنائون. اهو نفرت يا ڌڪار جو لفظ آهي ۽ ڀوت جهڙي معنيٰ اٿس. سنڌين ٻوليءَ کي به مڌياڻون 'ڀوت ڀاشا' يعني ڀوتن جي ٻولي. ڪشمير جي ڀرسان چترال ۽ گلگت طرف اڄ ڏائين 'درد' لوڪ رهن ٿا، جي انهن ايران کان پوءِ آيل آرين مان آهن. اهو سڄو ڀاڱو سنڌن نالي پئيان 'دارد ستان'، مڌ جي ٿو، تنهنڪري سنڌين ٻولين کي سر گريئرسن 'داردڪ' ٻولين' مڌيو آهي، ۽ هن کان پوءِ اسين به اهوئي نالو ڪم آڻينداسون.

٣٠- ڪشمير طرف کان آيل پشاچ لوڪن جي شايد سنڌ جي لاڙ واري ڀاڱي ۾ بيٺڪ هئي، جو اڄ به جهبير ذات وارا ڀاڳا اتي آهن. جي هن وقت ڪشمير ۽ پنجاب ۾ به گهڻي تعداد ۾ آهن. داردڪ ٻولين ۾ 'گهوڙو' بدران چون 'گورو'. ڪراچي ضلعي واري لاڙ، خاص ڪري ٺٽي طرف جا اُچار به اهڙائي بگڙيل آهن. هنن ڳالهين جي وڌيڪ اپٽار 'لاڙي' ٻوليءَ جي ذڪر ڪندي ڪبي.

سنڌ جو مڌيہ ديش سان ناتو ٽٽڻ

٣١- پنجاب ۽ سنڌ ۾ جنهن وقت پشاچ لوڪن پيرُ کوڙيو، تنهن وقت مڌيہ ديش وارن آرين ۾ ذات پات جو پيڙ کتو هو. ان وقت مڌيہ ديش جي ٻاهرين ڀاڱي، يعني پنجاب، سنڌ، گجرات، بهار، بنگال ۽ ٻين هنڌ، جنهن کي جتان وٺندو هو سو نئان پرٿيو هو*. مڌيہ ديش وارن آرين پوءِ قاعدو ڪيو، تہ آرين جو سڱ ٻي ذات وارن ۾ نہ ٿئي، تہ منجهن نجو آرين جو رت هجي، تہ آرين قوم سدائين ٻلوان رهي ۽ ورڻ شنڪر پيدا نہ ٿين. ٻين هنڌ لنگ جي پوڄا جو بہ رواج هو، جيڪي قديم قومن ۾ هو. ويدن کي مڃيندڙ آريا انهيءَ پوڄا جي برخلاف هئا. انهيءَ سببن ڪري ٻين هنڌن جي ماڻهن کي نالو ڏنائون ورائيہ (Vratya) يعني نيات کان نڪتل يا ڪريا ڪرم کان رهت (Outcasts or riteless people). هنن لاءِ هيءُ قاعدو ڪيائون تہ ڪين پنهنجي نيات ۾ تڏهن گڏيندا سون، جڏهن هو ورائيہ ستوم (Vratya-stoma) ڪندا. هي شڌي ڪرڻ لاءِ هڪ يگيہ هو. پنجاب ۽ سنڌ، جتي پشاچن ٻٽڪون وڌيون هيون، تن لاءِ چيائون تہ اهي "مليڇ" (جهنگلي يا پليد) ديش آهن ۽ مڌيہ ديش مان جيڪو ابڏاهين ويندو تنهن کي پراچت ڪرڻو پوندو. مهڙن سخت قاعدن جاري

---

* ٻوڌاين جي سوترن ۾ ڄاڻايل آهي، تہ انهن هنڌن جا رهاڪو گاڏڙ نسل جا آهن.

ٿيڻ ڪري پنجاب ۽ سنڌ جا رهاڪو، آرين جي ٻيات
منجهان ئي نڪري ويا. هيءَ ڪلجڳ جو پهريون چٽو چٽيو.
۳۲- عيسوي سنه کان ڇهه صديون ڪن اڳي، ٻڌ ڌرم
۽ جين ڌرم جاري ٿيا، جن ۾ ذات پات جو ڀيد هئوئي
ڪونه. جيڪي ماڻهن برهمڻن کان سڙيا ويٺا هئا، تن اهي
ڌرم سيني کان اڳي اختيار ڪيا. سنڌ ۾ ٻڌ ڌرم زور ٿيو،
تہ بہ برهمڻ اڇا گهٽيئي هئا.

سنسڪرت جو ڦري پراڪرت ٿيڻ

۳۳- مڏ بہ ديش وارن آرين نہ رڳو ڌرمي ۽ ٻنگتي
وغيره ڳالهين بابت سخت قاعدا جاري ڪيا؛ پر پنهنجي
ٻوليءَ جو بہ اونو ڏاريائون. هيءَ حڪم جاري ڪيائون
تہ؛ شودرن کي ويدن پڙهڻ جو ڪوبہ اڌڪار (حق)
ڪونهي؛ پڙهڻ ۽ پاڙهڻ جو ڪم رڳو برهمڻ ڪن نہ
ويدن جا منتر اهي پوريءَ طرح اُچارين. پر چالو ٻولي
ڪنهن جي ٻنڌڻن ۾ ٻڌجڻ جي ڪانہ هئي. سنسڪرت پوءِ
بہ ڦرندي رهي. رفتي رفتي اهڙي حالت ٿي، جو جيڪا
سنسڪرت عام طرح ڳالهائڻ ۾ ايندي هئي، سا سموري
ڦري ٻنهہ هڪ نئين قسم جي ٻولي ٿي پئي، ۽ اها
'پراڪرت' سڏجڻ ۾ آئي. عام طرح ماڻهو پراڪرت
ڳالهائڻ لڳا، نہ سنسڪرت ڳالهائڻ جو رواج ئي بند
ٿي ويو. هندن جا ويد ۽ ٻيا ڌرمي پستڪ سنسڪرت
۾ لکيل آهن، تنهنڪري برهمڻ ان جو درجو پراڪرت
کان مٿي رکيو ۽ اڄ اها سڄي هندستان جي پوتر ڀاشا
يا پاڪ ٻولي ليکجي ٿي.

سنسڪرت جو سنڌيءَ تي اڄ تائين اثر

۳۴- هن وقت سنسڪرت ٻولي دنيا جي ڪنهن بہ ڀاڱي ۾ عام طرح ڳالهائڻ ۾ نٿي اچي، تہ بہ 'مئل ٻولي' نہ آهي. اڄ تائين سنسڪرت ۾ نوان نوان پستڪ نڪرن پيا. ڪيترا پنڊت ڌرمي ڳالهين بابت بحث مباحثو ڪندائي سنسڪرت ۾ آهن. برهمڻ، آريہ سماجي ۽ ٻيا ڪيترا هندو روزمره جي پاٺ پوڄا وغيره ۾ اها ئي ٻولي ڪم آڻين ٿا، ۽ اها اسڪولن ۽ ڪاليجن ۾ بہ پاڙهڻ ۾ اچي ٿي. انهن ڳالهين جو نتيجو هيءُ ٿيو آهي، تہ ڪيترا نج سنسڪرت لفظ وري نئين سر چالو ٿيا آهن. ائين سنسڪرت جو اثر سنڌي، هندي، بنگالي وغيره تي اڄ تائين پيو ٿئي؛ پر خود سنسڪرت ۾ ڪابہ ڦيرڦار ڪانہ ٿي ٿئي. ڦير ٿيندو ئي چالو ٻوليءَ ۾ آهي، هن وقت سنسڪرت ٻولي عام طرح ڳالهائڻ ۾ نٿي اچي، تہ ان ۾ ڦير ڪونہ ٿو ٿئي. انهيءَ سبب جيڪا سنسڪرت پاڻنيءَ، ڪاتيايہ ۽ پتنجلي رشيءَ جي جوڙيل گرامرن پٽاندر نہ هوندي، سا غلط ليکبي.

"پراڪرت" لفظ جون معنائون

۲۵- پراڪرت ٻوليءَ جي معنيٰ پرڪرتيءَ مان پيدا ٿيل ٻولي. 'پرڪرتي' لفظ جي هڪڙي معنيٰ 'آهي قدرت' (Nature)، ۽ ٻي معنيٰ اٿس 'اصلوڪي صورت'[1] ـ جنهن جو ضد آهي 'وڪرتي'[2] معنيٰ 'بگڙيل صورت'[3] .ـ پراڪرت ٻوليءَ جي پرڪرتي يا اصلوڪي صورت آهي سنسڪرت

تنهنڪري پراڪرت ٻولي معنيٰ اصلوڪي صورت يعني سنسڪرت مان پيدا ٿيل ٻولي، جا قدرتي طرح يا بالمرادو سنسڪرت مان نهي پيئي. اها ٻولي عام طرح ڪم ايندي هئي، تنهنڪري پراڪرت ٻولي معنيٰ عام يا رواجي ٻولي به آهي. هرهڪ پرڳڻي جي پراڪرت پنهنجي پنهنجي هئي، تنهنڪري پراڪرت ٻولي معنيٰ پرڳڻي جي ٻولي به آهي. هن وقت سنڌ جي پراڪرت هاڻوڪي سنڌي ٻولي آهي.

پالي يا قديم پراڪرت

٣٦- گوتم ٻڌ، جو عيسوي سن کان ڇهه صديون کن اڳي ٿي گذريو آهي، تنهن جي وقت ۾ سنسڪرت ٻولي اڪثر ڪري برهمڻ ڳالهائيندا هئا. پيا ماڻهو عام طرح هڪ جهوني پراڪرت ٻولي ڳالهائيندا هئا، جا هاڻ 'پالي' سڏجي ٿي. انهيءَ سبب گوتم ٻڌ پنهنجي ڌرم جو پرچار انهيءَ قديم پراڪرت ۾ ڪيو، ته سندس مٽا ماڻهو پوريءَ طرح سمجهن. هن حقيقت مان انسائيڪلوپيڊيا برٽينيڪا واري اهو بلڪل پورو انومان ڪڍيو آهي ته عيسوي سن کان اٽڪل هڪ هزار ورهيه اڳي سنسڪرت ڦري پالي ٿي هئي، جنهنڪري گوتم ٻڌ کي انهيءَ ٻوليءَ ۾ پرچار ڪرڻو پيو هو.

٣٧- ڪي يوروپي عالم چون ٿا، ته 'پالي' لفظ اصل ۾ آهي سنسڪرت لفظ 'پرالي'، معنيٰ سٽ (ڪتاب جي)، ڌرمي ليک. ٻڌ ڌرم وارن جا ڌرمي پستڪ ان ۾ لکيل

آهن، تنهنڪري اهو نالو پيو اٿس. ٻڌ ڌرم وارا چون ٿا، ته سنسڪرت ۾ 'پال' معنيٰ پالڻ، تنهنڪري "پالي" ٻولي معنيٰ اها ٻولي، جنهن ۾ ٻڌ ڌرم وارن جا ڌرمي متا پاليل يا سنڀاليل آهن. هن وقت پالي ٻولي برما، سيام ۽ سلون (لنڪا) جي ٻڌ ڌرم وارن جي ٻوڌ ڀاشا يا پاڪ ٻولي آهي.

پالي ٻوليءَ جو ڦهلاءُ

۳۸- ٻڌ ڌرم وارن ڪتابن ۾ لکيل آهي، ته گوتم ٻڌ پنهنجا ٻوڌ چرن (پاڪ پير) اسان جي سنڌ ۾ گهمايا هئا، ۽ سنڌي ماڻهن به ٻڌ ڌرم اختيار ڪيو هو. هن مان ظاهر آهي، ته ان وقت سنڌ ۾ پالي ٻولي چالو هئي، جنهنڪري اسان جا ماڻهو گوتم ٻڌ جو پرچار ۽ ٻڌ ڌرم جا ڌرمي پستڪ سمجهي سگهيا ٿي.

۳۹- گوتم ٻڌ پنهنجي وقت ۾ ٻڌ ڌرم جو ڦهلاءُ ڪيو، ته مڌيه ديش وارن آرين پنهنجي برهمڻي ڌرم ڦهلائڻ جي ڪوشش ڪئي. مثلاً، عيسوي سن کان ڇهه صديون ڪن اڳي، اگستمني، ونڌيا جبل لتاڙي ڏکڻ-هندستان ڏي ويو ۽ اتي وڃي برهمڻ جون بيٺڪون وڌائين. اٿين مدراس کاتي ڏي برهمڻي ڌرم ۽ سنسڪرت جو ڦهلاءُ ٿيو. ان وقت اتر-هندستان ۾ ماڻهو عام طرح پالي ٻولي ڳالهائيندا هئا، تنهنڪري ڏکڻ-هندستان ڏي پالي جو به ڦهلاءُ ٿيو.

۴۰- عيسوي سنہ کان پنج صديون کن اڳي، وجيہ نالي هڪ راجڪمار، ڪيترن ماڻهن سان ”لاٽ“* مان لڏي لنڪا (سلون) ڏي ويو ته ٻڌ ڌرم ۽ پالي جو ڦهلاءُ اوڏهين ٿيو ۽ انهي جي پالي ٻولي ہوءِ ڦري سنهالي (سنگهالي) پراڪرت ٿي، جا هندستان جي پراڪرت ٻولين جي ڏورانهين سوٽ ڄڻبي*.

۴۱- عيسوي سنہ کان چار صديون کن اڳي مڌيہ ديش وارن آرين، بهار کان وٺي بينگال وارو پاسو وسايو7. انهيءَ پاسي اڳي ڪول، سنٿال ۽ هندستان جا ٻيا اڳاڻا رهاڪو هئا. انهيءَ وقت جو سنڌ بابت ڪجهہ تاريخي احوال ڏجي ٿو، ته هن جهوني زماني جون حقيقتون سمجهڻ سوليون ٿين.

سنڌ تي ڌارين جون ڪاهون

۴۲- ٻڌ ڌرم واري زماني کان ئي اڳي سنڌ جو پرڳڻو سيتا ۽ شاهوڪاريءَ سبب ملڪان ملڪ مشهور هو. انهيءَ تي ايران جي بادشاهہ دارا پهرئين جو وات پاڻي ٿيو، سو عيسوي

*گجرات جو کنبات جي نار وارو پاسو ۽ سنڌ جو ڏاکڻو پاڳو اڳي ’لاٽ‘ سڏبا هئا. هيٺئر ’لاٽ‘ بدران ڇٺون ’ٽ‘ منجهي ’ڙ‘ ٿيو آهي.

*ڊاڪٽر سنيتي ڪمار چٽرجي: بينگالي ٻوليءَ جي تاريخ، جلد ۱، صفحو ۱۵.

7 ڊاڪٽر سنيتي ڪمار چٽرجي: بينگالي ٻوليءَ جي تاريخ، جلد ۱، صفحو ۶۲ ۽ ۷۹.

سنه کان ۵۱۶ کن ورهيه اڳي پنجاب، گنڌار (قنڌار) ۽ سنڌ تي ڪاهي آيو. انهن تنهين هنڌن جا رهاڪو سندن ڏن-ڀرو ٿيا. ڍلي سؤ سٺ (۳۶۰) ٽئلينٽ، يعني الڪل ۾ سؤ سٺ (۳۶۰) من، سون خالص جا ساليانی ڍل طور ڪيس ڏيندا هئا؛ ۽ اهڙي ڍل ٻئي ڪنهن به هنڌان ڪانه ملندي هيس. انهي لنهي هنڌن جا نالا ايران جي هڪ ڪتبي (آڪريل نوشتي) ۾ اڄ تائين لکيل آهن. دارا بادشاه جي ڀوين به ڪي سال اهو ڏن ٻئي اڳاڙيو. ان وقت پنجاب ۽ سنڌ ۾ ايرانين پنهنجي آئيوبيٽا (الف-بي) چالو ڪئي. اسان جا ساٺو ديوناگري اکرن تي هريل هئا، ۽ هنن اکرن جي شڪل بيدولي ڏنائون، تہ انهيءَ آئيوبيٽا تي نالوئي ۾ رکيائون ”کر- وشٽي“ -يعني گڏه جا چپ؛ سنسڪرت ۾ ”کر“ معني خر يا گڏه ۽ اوشٽ معني چپ. اها آئوبيٽا ڪئين ورهيه ساندهه پئي هلي ۽ هندستان سان عيسوي ليءَ صدي ڏاري غائب ٿي*.

سنه ۱۹۲۲ع ۾، موهن جي دڙي جي کوٽائي ٿيڻ وقت، اتي هڪ جهونو ٺل بيٺل هو، جنهن جي هڪ ديوار تي ڪي اکر ڪشن گهراڻي جي حاڪم وسديو ڀهرئين(۱۵۸-۱۷۷ع)جي وقت جا لکيل هئا. آرڪيالاجيڪل کاتي جي سپرنٽينڊنٽ مسٽر رکلداس بئنرجيءَ اهي اکر سڃاتا، تہ کر-وشٽيءَ ۾ لکيل آهن- هن حقيقت موجب چئبو تہ عيسوي ٻي صديءَ ۾ به اهي اکر سنڌ ۾ چالو هئا.

---

* Prof. Rapson: *Ancient India.*

۴۳- ايران جي ڪياني بادشاهن جو زور، عيسوي سنہ کان ۳۳۰ ورهيہ اڳي سڪندراعظم ڀڳو. ان وقت پنجاب، سنڌ ۽ گنڌار (قنڌار) ايراني حاڪمن جي تابعي هئا، تنهنڪري سڪندراعظم اهي ٻہ اچي هٿ ڪيا. ان وقت الور (روهڙي) ۾ 'ميوسيڪنس' (موشڪن جو راجا) هو، تنهن اول آڻ مڃي ٿي؛ پر پوءِ پنهنجي برهمڻ وزيرن جي مت تي لڳي يونانين کي سامهون ٿيو، تہ يوناني لشڪر کي اهڙي ٻاهہ وڌي ويئي، جو ڪيس جهلي ڪٺي ڇڏيائون، ۽ سيني برهمڻ جون سسيون لهرائي انهن کي ڳجهن جو ڳاهہ ڪيائون! هيءَ حقيقت 'ڪئمبرج هسٽري آف انڊيا' جي جلد پهرئين ۽ 'سنڌ گزيٽيئر' جي صفحي پنجاهي ۾ ٻہ ڇاپيل آهي. سنڌ جا سوين برهمڻ قتل ٿي ويا، تہ سنسڪرت جو جيڪو ٿورو گهڻو ڦهلاءُ انهن پئي ڪيو، تنهن کي ڄڻ ڄڻو پنجو اچي ويو ۽ ٻاڻي ٻوليءَ جو واڌو وڌندو رهيو- اڃ بہ سنڌ ۾ برهمڻ تمام ٿورڙا آهن.

۴۴- سڪندراعظم، پنهنجي پاران پنجاب ۽ سنڌ ۾ ڪي گورنر مقرر ڪري، پاڻ بئبلان ڏي موٽيو ۽ عيسوي سنہ کان ۳۲۳ ورهيہ اڳي گذاري ويو. سندس مرڻ جي خبر پئي، سالهن يوناني لشڪر کي تڙي ڪڍيو ۽ پنهنجي ٻرڳٽي جا پاڻ والي ٿيا.

۴۵- انهن ڏينهن ۾ مگڌ، يعني بهار جي ڏاکڻي پاسي ۾، نند گهراڻي جي حاڪمن راڄ ٿي ڪيو. سندن لشڪر جو سپهہ سالار چندر گپت نالي هڪ جوڌو جوان هو، جنهن ڪيترا

همراهه ساڻ ڪري پنجاب مان يونانين کي لوڏي ڪڍيو.
انهيءَ ڳالهه ۾ سوڀارو ٿيو، تہ سنڌ بہ پنهنجي قبضي
ڪيائين؛ بلڪ نند-گهراڻي وارن جو بہ زور ڀڃي، پاڻ
سڄي اتر-هندستان جو والي ٿيو ۽ موريہ-گهراڻي جو
بنياد وڌائين.

٤٦- سڪندر اعظم کان پوءِ سندس بادشاهت جو
ڪجهہ ڀاڱو سيليوڪس نڪيٽر کي مليو. پنجاب ۽ سنڌ
هٿ ڪرڻ لاءِ هو عيسوي سن کان ٣٠٥ ورهيہ اڳي،
پنجاب تي ڪاهي آيو. ان وقت ناٿين مهاراجا چندر گپت
اهڙو زور ورتو هو، جو سيليوڪس جي ساڻس پڄڻ جي
جاءِ نہ هئي. مهاراجا چندر گپت اهڙو تہ سوڙهو ڪيس،
جو سيليوڪس پنجاب ۽ سنڌ تان تہ هٿ ڪنيو، پر
پنهنجي ڌيءَ جو سڱ مهاراجا کي ڏنائين، ساڻس صلح
ڪيائين ۽ افغانستان ۽ بلوچستان جا ڪي ڀاڱا ڪيس ڏاجي
۾ ڏنائين.

سنڌ ۾ موريہ گهراڻي جي حڪومت

٤٧- مهاراجا چندر گپت جي وقت ۾ ٻڌ ڌرم زور
هو. پاڻ بہ اهو ڌرم اختيار ڪيائين، تہ رعيت مان
ڪيترن سندس پيروي ڪئي. ان وقت پالي ٻولي چالو
هئي سا بہ رفتي رفتي هيڪاري اهڙو عام ٿي، جهڙي
هينئر هندستاني ٻولي سڄي هندستان ۾ عام آهي. هن لاءِ
هيءَ ثابتي آهي، تہ مهاراجا چندر گپت جو پوٽو مهاراجا
اشوڪ (٢٧٢-٢٣٢ ق.م)، جو سنڌ سميت سڄي اتر-
هندستان جو والي هو، تنهن ٻڌ ڌرم کي زور وٺائڻ ۽

اشوڪ جي مت ڦهلائڻ لاءِ ڪي شاهي فرمان، انهن جبلن ۽ لڪرين تي اُڪرائي ڇڏيا هئا، جن مان چاليهه فرمان اڄ تائين هندستان جي ڪيترن ڀاڱن ۾ صحيح سلامت بيٺا آهن. ويجهڙائيءَ ۾ (۱۹۳۲ع ۾) اهڙا ٻارهن وڏيڪ فرمان مدراس طرف ٽڪرين تان لڌا اٿن– هن مان ظاهر آهي ته ٻڌڌرم اتر توڙي ڏکڻ-هندستان ڏي ڦهليو، ته پالي ٻولي ٻه، انهن سڀني هنڌ چالو ٿي، جنهنڪري فرمان سڀي هندستان جا ماڻهو سمجهي سگهيا ٿي. اِڪ لڌل چاليهن ڪتبن (اڪريل نوشتن) جي ذڪر ڪندي جنرل اي. ڪننگهام ۽ ٻين عالمن چالائو آهي، ته مهاراجا اشوڪ جي ڏينهن ۾ پالي ٻوليءَ جا گهٽ ۾ گهٽ ته ٽي قسم هئا، جن جو واهپو اتر-الهندي هندستان، اتر، سنڌ، راجپوتانا، گجرات، ڪاٺياواڙ، مهاراشٽر ۽ وچ هندستان ۾ هو.

سنڌ جي ليکت ٻولي

۴۸– مهاراجا اشوڪ پاڻ مگڌ يعني بهار جي ڏاکڻي ڀاڱي ۾ رهندو هو، پر اتي جي پالي ٻوليءَ کان سنڌ جي پالي ٻولي وڏيڪ ليکت هئي. سنڌ مان ڪي اڪريل نوشتا کوٽ لڌا آهن، ته به هن ڳالهه لاءِ ثابتيون آهن. ڪندار (قندار) پرڳڻي ۾ شهباز ڳڙهيءَ طرفان مهاراجا اشوڪ جي وقت جا جيڪي به ڪتبا (اڪريل نوشتا) لڌا آهن، تن ۾ ڪم آيل ٻولي، قديم سنسڪرت کي گهڻو ويجهي آهي؛ پر انهيءَ ساڳئي مهاراجا جا جيڪي ڪتبا بهار طرفان لڌ آهن،

تن جي ٻولي سنسڪرت کان گھڻو ڦريل آهي. هيءَ حقيقت ڊاڪٽر سنيتي ڪمار چٽرجي جي ناهيل 'بينگالي ٻوليءَ جي تاريخ' (جلد ۱، صفحي ۴۴ ۾) ۽ ٻين ڪن ڪتابن ۾ ڄاڻايل آهي. سر گريئرسن پنهنجي جوڙيل 'لنگئسٽڪ سروي آف انڊيا' (جلد ۸، ڀاڱو ۱، صفحي ۲ ۽ ۷) ۾ لکيو آهي، ته ڪنڌار (قنڌار) ڀر ڳلي وارن نوشتن ۾ جيڪا ٻالي ٻولي ڪم آيل آهي، تنهن ۾ اُچارن سان لاڳاپو رکندڙ ڪي ڪي اهڙيون خاص ڳالهيون اهن، جي اڄ تائين دارڊڪ ٻولين (ڪشميري وغيره)، مرائڪي ۽ سنڌيءَ ۾ نظر اچن ٿيون. مثال ڏنو اٿس، ته سنسڪرت لفظ 'ڀڪت' جو اچار پاليءَ ۾ بگڙجي ٿيو 'ڀت' Bhatta ('ت' اِڪرٽو)، پنجابي، لهندا (پنجاب جي الهندي طرف جي ٻولي، ديري غازي خان واري ۽ مرائڪي)، ۽ سنڌيءَ ۾ به ٿيو 'ڀت'، باقي هندستاني، گجراتي، مراهٽي وغيره ۾ ٿيو 'ڀات'-يعني ٻٽي 'ت' جو اچار ڪيڏي ڇڏيو اٿن، ۽ انهيءَ کوٽ جي ڀرپائيءَ لاءِ لفظ جي منڍ واري 'اَ' جي اچار کي وڌائي 'آ' ڪيو اٿن-سر گريئرسن هيئن به چيو آهي ته آءٌ پنهنجي دل ڪري ائين سمجهان ٿو ته ڪنڌار طرف تڪشيلا ۾ جيڪا ٻالي ٻولي ڳالهائڻ ۾ ايندي هئي، سا ٻڌ ڌرم وارن پنهنجن ڌرمي پستڪن ۾ ڪم آندي. اسان به مٿي اڳي ئي چيو آهي (ڏسو صفحو ۲۰)، ته اتي (شوي) آرين جي جڏهن سنڌ ۾ صاحبي هئي ۽ ڪنڌار طرف درهيؤ آرين راڄ ٿي ڪيو، تڏهن انهن ٻنهي هنڌن جي سنسڪرت مڏي، ديش

وارن آرين جي سنسڪرت کان وڌيڪ ٺيٺ هئي. سنسڪرت ٻوءِ بگڙجي، پالي ٿي، ته سنڌ ۽ گنڌار طرف جي پالي ٻولي به ضرور ٻهار ۽ ٻين هنڌن جي ٻوليءَ کان وڌيڪ ٺيٺ ٿيندي. ٻي مکيه ڳالهه هيءَ به آهي، ته پالي ٻوليءَ جا نه رڳو اچار، پر ڪي لفظ به، جهڙا اسان جي سنڌي ٻوليءَ ساڳيا آهن، تهڙا ٻيءَ ڪنهن به ڏيهي آريه ٻولي نه ساڳيا آهن- جيئن هيٺ ڄاڻائجي ٿو:

پاليءَ جا سنڌي ۾ نشان

۶ع- پالي ٻوليءَ جي اچارن ۾ هڪ مکيه ڳالهه، جا گهڻو ڌيان ڇڪي ٿي، سا هيءَ آهي، ته جن سنسڪرت لفظن ۾ ٻنيه يعني ٻٽا اکر يا گڏيل حرف صحيح آهن، تن جا اچار پاليءَ ۾ پڇي يا ملي هڪ روپ (Assimilate) ٿي ويا آهن- مثلاً، سنسڪرت 'سپت'، پالي 'سَتّ'، سنڌيءَ ۾ به چئون 'ست' (۷)؛ پر هندستانيءَ وغيره ۾ چون 'سات'- ڏسو ته اسان جا آچار بجنسي پاليءَ وارا بيٺا آهن! ٻيا مثال:

سنسڪرت	پالي	سنڌي	سنسڪرت	پالي	سنڌي
ڌرم	ڌم	ڌرم-ڌم	برهم	ٻمه	ٻرهم-ٻمه

سنسڪرت لفظ 'ڌرم' ۽ 'برهم' اسين هاڻ جيئن جو تيئن چئون ٿا، پر ڌمن مل ۽ ڌمي ٻائي (ڌرمي ٻائي) نالن ۾ نج پالي لفظ 'ڌم' ڪم آڻيون ٿا، جو ٻئي ڪنهن به ٻوليءَ ۾ ڪم نٿو اچي. ٻيوي ٻائي نالي ۾ 'ٻيوي' نج پالي لفظ 'ٻمي' (برهمي) آهي، جنهن ۾ 'م' کي متي

’و‘ ڪيو اٿون. سنڌ جي ڪن هندو ڇوڪرين ۽ زالن جو نالو ’ميمي‘ آهي اهو بہ اصل ۾ ساڳيو پالي لفظ ’ٻمي‘ آهي، جنهن ۾ ’پ‘ کي مٽي ’م‘ ڪيو اٿون. ڪٿي آهن ’ڏم‘ ۽ ’ٻيم‘ لفظ هندستاني ۽ ٻين آريہ ٻولين ۾؟ تڏهين چئبو تہ شاباس اسان جي سنڌي ٻوليءَ کي آهي، جا قديم زماني جي پاليءَ وارا نشان اڄ تائين سانڍيندي ٿي اچي.

٥٠- سنڌيءَ ۾ اهڙا ڪيترائي لفظ آهن، جن جي اصلوڪي سنسڪرت صورت ايترقدر منجهي ويئي آهي، جو اهي سڃاڻڻ ڏي مشڪل؛ پر پاليءَ ۽ پراڪرت جي اُچارن سان انهن جي ڀيٽ ڪجي، تہ پوءِ سڃاڻڻ سولا ٿين ٿا. مثلاً، سنسڪرت لفظ ’للاٽ‘ جو اُچار سنڌيءَ ۾ آهي ’نرڙ‘! هن ۾ هڪڙو بہ ساڳيو اکر ڪونهي، تہ پوءِ سڃاڻجي ڪيئن؟ سنسڪرت جو اُچار پاليءَ ۾ ٿيو ’نلاٽ‘، پراڪرت ۾ ’نڊال‘ (ڻڊال) سنڌيءَ ۾ نراڙ- نرڙ معنيٰ پيشاني. ائين پالي ۽ پراڪرت ٻوليون سنڌي لفظن جي بنيادن کولي لهڻ ۾ وڏي واهر ڪن ٿيون.

٥١- سنسڪرت ۽ پاليءَ جي باريڪ ڀيٽ ڪرڻ سان، عالمن کي معلوم ٿيو آهي تہ ٻنهي ٻولين جي وچ ۾ جيتوڻيڪ تفاوت آهي، تہ بہ پالي ٻولي سنسڪرت کي بلڪل ويجهي آهي. ڊاڪٽر ڀنڊارڪر پنهنجن تقريرن (صفحو ٤٦) ۾ ڄاڻايو آهي، تہ اٽڪل روءِ پاليءَ ۾ پنجن سان ٽي ڀتيون لفظ نج سنسڪرت آهن؛ باقي ٻن ڀتين ۾ بہ رڳو ٿوري تبديل

معلوم ٿئي ٿي، سنسڪرت وياڪرڻ جي، پالي وياڪرڻ
سان ڀيٽ ڪرڻ سان عالمن کي معلوم ٿيو آهي تہ
پاليءَ سان 'دووچن' (Dual) نڪري ويو آهي؛ اسمن
جي حالتن ۽ فعلن جي گردانن ۾ بہ ٿورو ڦير آهي.
اهڙيءَ طرح ڪن جزوي ڦير ڦارين کان سواءِ، ٻنهي ٻولين
جو وياڪرڻ بہ گهڻو ڪري ساڳيو آهي-مطلب تہ
سنسڪرت کي جهڙو پالي ٻولي ويجهي آهي، تهڙو ئي
ڪابہ پراڪرت ٻولي ويجهي ڪانهي. حقيقتون 'پراڪرت'،
ٿالوڳي انهن ٻولين تي پيل آهي، جي پاليءَ کان وڌيڪ
بگڙيل هيون. جنهن صورت ۾ گوتم ٻڌ پنهنجو پرچار
پالي ٻوليءَ ۾ ڪيو هو، ۽ ٻڌ ڌرم وارن جا ڌرمي
پستڪ ان ۾ لکيل آهن، تنهن صورت ۾ پالي ٻولي ٻڌ ڌرم
وارن جي پوتر ڀاشا يا پاڪ ٻولي ٿي ۽ ان جو مرتبو ٻين
پراڪرت ٻولين کان مٿي ليکجڻ ۾ آيو.

سنڌ تي بختر جي يونانين جي ڪاهہ

٥٢- مهاراجا اشوڪ جي وقت ۾ سنڌ ۾، ڪن هنڌ
"ستوپ" (Stupa) ٺهيا ۽ اهي تيرٿن جا هنڌ ليکجڻ ۾
آيا. ان وقت ٻڌ ڌرم هيڪاري زور ورتو ۽ پالي ٻوليءَ
بہ ترقي ڪئي. مهاراجا اشوڪ، عيسوي سن کان ٢٢٧ ورهيہ
اڳي گذاري ويو. ڪانئس پوءِ عيسوي سن کان ١٨٠ع کن
ورهيہ اڳي، بختر (باڪٽريا) طرف جا ڪي يوناني لوڪ
پنجاب تي ڪاهي آيا ۽ پوءِ سنڌ جي بہ فتح ڪيائون-سندن
وقت جي نشاني، بختي، بغدي، ۽ بلغاري لفظ آهن.

بغدي بلوچن جا آٺ ويهون آئن،
ڌاڙي خاطر ڌاريا، مهري ملوڪن،
لنگن ڏکيا، وڃن سکيا،جن جا ڇمريا ڇپ ڇڙن،
ڪنڌن ڪارا، ٻچ ٻهارا، جن جا ڪر نه ڪڙڪو ڪن،
نڪ ۾ نوڙي، وڃن ٻوڙي، بختي بلوچن،
منزل مارڻ، ٻوءِ نهارڻ، اهو عيب آئن،
وڃي واءِ چڙهن، تہ ٻہ ڪنبن ڪين 'ڪبير' چوي.
(ڪبيرشاهہ)

بغدي معنيٰ بلغ (بلغ-بخارا) جو آٺ؛ بختي معنيٰ بختر (بئڪٽريا) جو آٺ-اهي ٻئي يوناني لفظ آهن. بئڪٽريا (بڪتر-بختر) جو قديم فارسيءَ ۾ اُچار 'باختري' ۽ 'باخدي' هو، ۽ اهو هاڻ 'بلخ' (بلغ) سڏجي ٿو*. انهن نالن مان 'بغدي' ۽ 'بختي' لفظ نڪتا آهن. اهي آٺ ٻن ٿوهن مان هئا ۽ پنڌ جا تکا هئا، تنهنڪري انهي جي هاڻ معنيٰ آهي 'ڀلو مهري آٺ'.

(الف) بولغار جو شهر وولگا نديءَ جي ڪناري تي آهي. اتي جي تانگ جي ورن وانگر حقن جا نڙ سنڌ ۾ عام ٿيا. تہ اهي 'بلغاري' يعني بولغار جا سڏجن ۾ آيا؛ انهن نڙن سان قوڪ سٺي ڀري سگهجي ٿي، تنهنڪري ٻوءِ 'بلغاري' معنيٰ ٿي سٺي مثل چلم يا چگو مثل حقو.

Raulinson: India and the Western world, p. 69.

سنڌ تي مصيبت پٺيان مصيبت

٥٣- ٻئڪٽريا جي يونانين سنه ٧٠ع ڌاري سٿين (ساڪ) لوڪ ڪاهي آيا. کانئن اڳي ٻيا جيڪي ڌاريا ماڻهون آيا، سي ساڪ ڦري هليا ويا؛ پر هي سٿين لوڪ هندستان ۾ ڪوٻو ڪوڙي ويهي رهيا. ٻوءِ به سٿين لوڪن جون ٽولون پٺيان ٽوليون هندستان ڏي ڌوڪينديون پئي آيون. راجپوتن مان راجا ساليواهن انهن سٿين يا ساڪ لوڪن کي ملتان کان ڏيڍ ڪوهه پري ڪامرور جي نزديڪ اهڙي سخت شڪست ڏني، جو سندس ماڻهن کيس لقب ڏنو 'ساڪاري'- يعني ساڪ لوڪن جي آري (دشمن). هن وڏي سوڀ جي يادگيري قائم ڪرڻ لاءِ انهيءَ مهاڀاري لڙائيءَ واري سال (٧٨ع) کان ساليواهن جو ساڪ يعني سنبت شروع ڪيائون، جو اڄ تائين هلندو اچي. راجا ساليواهن جي پوٽي جو نالو 'ڀٽي' هو، جنهن جو اولاد جيسلمير جا ڀٽي راجپوت آهن.

٥٤- سنڌ ۾ ڪا اهڙي ٻهر ڪانه هئي، جا ماڻهن کي ساهون ٿي، تنهنڪري هنن ڌارين جي ڏم اڪثر سنڌ ڏي هئي. انهيءَ وقت ڌاري سٿين لوڪن جون ٻيون ٻه ڌاڙيون پنجاب ۽ سنڌ ڏي آيون؛ انهن مان هڪڙا 'جت' ۽ ٻيا 'ميد' (مير) هئا. سنڌ ۾ جت اڄ تائين آهن- راجپوتانا ڏي اهي ٻاڻ کي 'جاٽ (راجپوت)' سڏائين ٿا، سنڌ جي ماڻهن مان اڄ تائين ڪي 'مير' سڏبا آهن- اهي سٿين لوڪ اصل تاتاري لوڪن مان هئا ۽ سنڌ ۾ اهڙو زور ٿي ويا، جو ان

وقت سنڌ ني نالوئي پيو 'انڊو-سٿيا' (ڏسو سنڌ گزيٽيئر صفحو ٨٧). انهن ٽڪو ڪو نئون ڌرم آندو، نڪا ڪا اوچي ٻولي آندائون. سندن وقت ۾ ٻڌ ڌرم زور هو، تہ پاڻ بہ اهو اختيار ڪيائون ۽ ٻولي بہ اسان واري اختيار ڪيائون؛ پر پاڻ آچار بگيڙيائون. سندين صاحبيءَ ۾ سنڌ جو واپار روم سان هلندو هو. سنڌي ساٿهو روم سان چڱو ڏيڪو ساري ايندا هئا، جنهن ڳالهہ جي يادگيري اڄ بہ هڪ پهاڪو ڏياري ٿو- "توڙي وڃي روم، تہ بہ ڏيڍو ۽ ٿوم، لکيو لوح قلم ۾". مطلب تہ روم ۾ وڃي ساٿهو شاهوڪار ٿئي ٿو، پر جيڪڏهن ڪنهن جو نصيب ڪيٽل هوندو، تہ اتي بہ ڏيڍو ۽ ٿوم (غريباڻو روزگار) حاصل ٿيندس.

٥٥- سٿين جي وقت ۾ پرٿوُ (پهلو) Parthians آيا. "پيريپلس" ۾ چالايل آهي، تہ عيسوي ٻهرئين صديءَ ۾ اهي سٿين ۽ برٿوُ سنڌ ۾ پاڻ ۾ پئي لڙيا ۽ هڪبئي کان زور ٿيڻ جي ڪوشش پئي ڪيائون. پر "چورن مٿان مور پيا"- وچائين ڪشن لوڪ آيا، جي زور ٿيا.

٥٦- ڪشن گهراڻي جي راجا ڪنشڪ ٻڌ ڌرم کي گهڻو زور وڌايو، جنهنڪري سنڌ سميت سڄي اتر-هندستان ۾ اهو ڌرم هيڪاري وڌيو ۽ ڦهليو. ڪانئس پوءِ وسديو پهريون، ۽ وسديو ٻيو، سنڌ جا حاڪم ٿيا- موهن جو دڙو، ڪاهوءَ جو دڙو ۽ ٻيا هنڌ جتي ٻڌ ڌرم وارن جا نل لڌيل آهن، سي نل انهيءَ وقت ۾ لڌيا هئا.

سنڌ پرڳڻو گپت گهراڻي وارن جي تابع

٥٧- عيسوي سن کان ١٨٤ ورهيه اڳي، جڏهين موريه گهراڻي جو زور ٽٽو، تنهن کان وٺي اٽڪل ٣٢٠ع تائين، يعني پورا پنج سؤ ورهيه ساندهه، سنڌ ٻرڳڻي گهڻا لاهه-چاڙهه ڏٺا. انهيءَ کان پوءِ ٣٢٠ع ڌاري مڌيه ديش جي پنچالن جي ڪل وارن پنهنجو نالو ڪڍيو. يجروِيد واري زماني کان وٺي اهي پنچال، ڪانيه ڪبج (ڪنوج) ۾ راڄ ڪندا هئا. ٻيهر سندن ڪل وارن گپت گهراڻي جو بنياد وڌو ۽ سنڌ جي سڀني حاڪمن کي پنهنجو ڏن-ڀرو ڪيائون؛ ۽ سنڌ جي حڪومت جون واڳون وري ٻه سڀني لوڪن جي هٿ ۾ ڇڏيائون.

٥٨- گپت گهراڻي جي راڄ شروع ٿيڻ سان برهمڻ لاءِ ڄڻ ته سونو سج اڀريو؛ ڇاڪاڻ ته گپت گهراڻي وارا سڀ ڪريا ڪرم برهمڻن کان ڪرائيندا هئا. ٻڌ ڌرم جاري ٿيڻ ڪري برهمڻ نوڪر ڪاڍي هئي، سي هينئر چيٽي هلڻ لڳا. ڪن لنگ جي پوڄا ٿي ڪئي ۽ ٺاڪردوارا ٿي ٺاهيا، ته انهن ڳالهين تي اعتراض ڪوند اٿاريائون. اُنهن ماڻهن جي پيٽ تي هلڻ لڳا ته ٻڌ ڌرم هوندي ٻه، برهمڻي ڌرم وري ٻاڦ ڪڍڻ لڳو. راجا سمدرگپت جو پٽ راجا چندرگپت ٻيو، جو عام طرح وڪرماجيت (وڪرماديتيه) سڏجي ٿو*، تنهن جي ڪوشش

* هن راجا کان چار سؤ کن ورهيه اڳي ٻيو راجا وڪرماجيت ٿي گذريو هو، جنهن جو سنبت عيسوي سنه کان ٥٨ ورهيه اڳ ليکجي ٿو.

سان وديا جو ڦهلاءُ چڱو ٿيو. سندس دربار ۾ جيڪي عالم ۽ فاضل هئا، تن مان نوَ چڱا 'نوَ رتن' (Nine gems) سڏجن ۾ آيا، جن مان هڪڙو ناميارو ڪوي ڪاليداس هو، جنهن جا سنسڪرت ناٽڪ مشهور آهن. ٻيو وررچي هو، جنهن جي جوڙيل پراڪرت وياڪرڻ مان هن ڪتاب جوڙڻ ۾ ڪجهه مدد ورتي ويئي آهي.

٥٩- گپت گهراڻي وارن جي صاحبيءَ ۾ ماڻهو سک سانت ۾ گذارڻ لڳا. گهڻن ۾ ڪتابن تيئن لکيون ۽ ماڻهو پراڪرت لفظن بدران ڪيترا اچ سنسڪرت لفظ ڪم آڻڻ لڳا.

سنڌ ۾ راءِ گهراڻي جو راڄ

٦٠- گپت گهراڻي وارن جي راڄ شروع ٿيڻ کان پوءِ، ڏيڍ سؤ کن ورهيه ساندهه، هندستان جي ماڻهن نهايت امن امان ۾ گذاريو؛ پر پوءِ "هون" لوڪ هندستان تي ڪاهي آيا، جي "هؤن" به سڏبا هئا. انهن مان ڪي گورجر، ڪي اهير (ابير) ۽ ٻين ذاتين وارا هئا، پر سيني کي گڏي 'هون' Hnus سڏبو اٿن. سندن مهندار 'مهر ڪل' نالي هو، جو نهايت ظالم هو؛ ٻيا ڪن سڀ مان وسندي، ۽ هيءَ وسنديءَ مان سڀ ڪرڻ وارو هو. گندار (قندار) طرف ٽڪشلا يونيورسٽي هئي، تنهن کي مهر ڪل جي ماڻهن ڦرلٽ ڪري ساڙهن جي گهرن کي باهيون ڏنيون. هندن ۾ اهڙو هراس پيدا ٿيو، جو اهو سمورو پاسو خالي ڪري ويا ۽ هن وقت

انهيءَ پاسي رکيو پئي رهن ٿا. پنجاب جي الهندي طرف ڪيڪيءَ جو پرڳڻو، جو ودبا جو وڏو مرڪز هو، سو به هن هون لوڪن ٻاهيون ڏئي جلايو ۽ هتي جي هندن کي به لڏڻو پيو. اڄ اهو ديري اسماعيل خان ۽ ديري غازي خان وارو پاسو پروچڪو ملڪ آهي. اهي ئي هون لوڪ هئا، جن گپت گهراڻي جو خاتمو ڪيو ۽ سنڌ ۾ اچي راءِ گهراڻي جو راڄ برپا ڪيو. اهي ئي لوڪ پهريائين شودر ليکيا هئا*؛ پر برهمڻ ڌرم کي مڃڻ لڳا، ته برهمڻ گهڻي خوشيءَ سان سندن شڌي ڪري، کين ڪتري بڻايو. پاڻنجي ٿو ته اگني (باه) ٻاري، هون هوم ڪري، سندن شڌي ڪيائون؛ جنهنڪري سندن اولاد 'اگني ڪل' يعني باه جي خاندان مان پيدا ٿيل راجپوت (راڄا جا پٽ) سڏجڻ ۾ آيو (ڏسو ڪرنل ٽاڊ جو 'راجستان جو احوال')- هندستان جي تازين جڙيل تاريخن ۾ راجپوتن جو زمانو سنه ٦٥٠ع کان وٺي ليکيو وڃي ٿو-انهن ڌارين لوڪن به، اچي هندستان جون پراڪرت ٻوليون اختيار ڪيون.

---

* هوان شيانگ نالي هڪ چيني مسافر، عيسوي ستين صديءَ ۾ راءِ ساهسيءَ جي وقت ۾ آيو هو. هن صاحب پنهنجي سفرنامي ۾ ڄاڻايو آهي، ته سنڌ جو راجا هڪ شودر هو- پاڻنجي ٿو ته انهيءَ وقت کان سکھوئي پوءِ هي؛ راءِ گهراڻي وارا حاڪم ڪتري راجپوت سڏجڻ ۾ آيا.

پراڪرت ٻولين جا قسم

٦١- پالي ٻولي سڄي هندستان ۾ ڦهليل هئي ۽ ٻوءِ بگڙجي پراڪرت ٿي، تہ هندستان جي جدا جدا ڀاڱن ۾ پراڪرت ٻولي پنهنجي پنهنجي نموني واڌارو ڪيو، جنهنڪري ان جا گهڻا نمونا ٿيا. جين ڌرم وارن جا ڌرمي پستڪ انهن مان ڪن ۾ لکيل آهن. اهانجن آڳاٽن ماڻهن انهن جا گرامر بہ ٺاهيا، جي اڄ تائين موجود آهن. چنڊ نالي هڪ شخص عيسوي سنہ کان ٽي سؤ ڪن ورهيہ اڳي، يعني مورين گهراڻي جي صاحبيءَ ۾، پراڪرت ٻولين جو وياڪرڻ 'پراڪرت لڪشڻ' نالي جوڙيو هو، جنهن جو ترجمو ڊاڪٽر هورنل Dr. Hoernle ڪيو آهي. چنڊ کان پوءِ وررچي، جو مهاراجا وڪرماجيت جي دربار جي نون رتنن مان هڪ ليکيو وڃي ٿو، تنهن 'پراڪرت پرڪاش' ٺاهيو، جنهن جو ترجمو ڊاڪٽر ڪوويل Dr: Cowell ڪيو آهي. جين ڌرم جو نامور اپاسڪ هيمچندر آچاريہ، جو سنہ ١٠٨٨-٨٩ع ڌاري احمدآباد ۾ ڄائو هو، تنهن 'هيم وياڪرڻ' جوڙيو، جنهن جي اٺين باب ۾ پراڪرت ٻولين جو وياڪرڻ ڏنو اٿس. هيم وياڪرڻ جو ترجمو ڊاڪٽر پشل Dr: Pischel ڪيو آهي. هيمچندر آچاريہ کان پوءِ ترووڪرم، لڪشميڌر، مارڪنڊيہ (عيسوي سترهين صديءَ ۾) ۽ ٻين، پراڪرت وياڪرڻ ٺاهيا. انهن ڪتابن مان معلوم ٿئي ٿو، تہ پاليءَ واري زماني کان پوءِ، هندستان جي جدا جدا ڀاڱن ۾ جيڪي پراڪرت ٻوليون چالو هيون، تن مان ڇهہ مکيہ هيون:

(١) مها راشٽر (٢) ماگڌي (٣) اڌ ماگڌي (٤) شؤرسيني (٥) پشاچي (٦) اپڀرنش. انهن ڇهن نالن مان ظاهر آهي ته ٻهريون چار پراڪرت ٻوليون جن هنڌن ۾ ڳالهائڻ ۾ اينديون هيون، تن هنڌن جا نالا مٿن رکيل هئا، ۽ پشاچي پراڪرت، پشاچ لوڪن جي ٻولي هئي، جن بابت مٿي اڳ ئي چيو ويو آهي ته ڪلجڳ شروع ٿيڻ وقت هنن پنجاب ۽ سنڌ ۾ اچي ٻيلاڪون وڌيون هيون (ڏسو صفحو ٣٨). ’اپڀرنش‘ معني بگڙيل ٻولي، تنهنڪري اها ڪنهن خاص هنڌ جي ٻولي نه هئي؛ پر جيڪا به ٻين پراڪرتن کان وڌيڪ بگڙيل هئي سا انهيءَ نالي سان سڏبي هئي. انهن ڇهن پراڪرتن مان مهاراشٽريءَ جو درجو سڀني کان مٿي ڪري ليکيو اٿن. جين ڌرم وارن جا ڌرمي پستڪ ان ۾ لکيل آهن. اها وڏي ابراضيءَ ۾ چالو هئي ۽ اهڙي ته مکيه هئي، جو هيمچندر آچاريه جڏهن رڳو ’پراڪرت‘ لفظ ڪم آڻي ٿو، تڏهن مطلب ئي اٿس ’مهاشٽري پراڪرت‘. پنهنجي گرامر ۾ گهڻو ذڪر ڪيو ئي ان جو اٿس. ٻين پراڪرت نحوين به قاعدا رڳو مهاشٽري پراڪرت جا ڏنا آهن؛ ٻين پراڪرت ٻولين بابت رڳو ايترو ڄاڻايو اٿن ته اهي فلاڻين ڳالهين ۾ مهاشٽريءَ کان علحديون آهن.

اپڀرنش

٦٢- وچولي زماني جون پراڪرت ٻوليون، جي پاليءَ جو درجو لنگهي وڌيڪ ابتر ٿيون، سي ٻوءِ وڌيڪ بگڙيون.

اهو سپاوِڪ آهي تہ جتي، ڏنار ۽ ٻيا اُڀڙهيل ماڻهو لفظن جا اچار بگيڙين ٿا. وقتي ساڳيا واڳيا بہ ٻوليءَ ۾ چڪون ڪن ٿا. انهن ٻولين ۾ بگاڙو ٿيو ٿو- ۾ پاليءَ واري زماني کان وٺي هندستان ۾ حالتون ٿي اهڙيون اچي بيٺيون، جو هڪٻئي پنيان ڌاريا لوڪ ڪاهي پئي آيا ۽ انهن بہ اهي ئي پراڪرت ٻوليون اختيار ڪيون، تہ ٻاڻ اچار وڌيڪ بگيڙيائون، جنهنڪري اڳاٿن نحوين، انهن بگڙيل ٻولين کي 'اپڀرنش' سڏيو آهي، جنهن جي معني آهي مقرر درجي کان ڪِريل Fallen from the normal يعني بگڙيل يا ڪِريل ٻولي*. اپڀرنش جو درجو سيني پراڪرت ٻولين کان گهٽ ڪري ليکيو اٿن-هندستان جي جدا جدا ڀاڱن جون اهي اپڀرنش ٻوليون بگڙجي هاڻوڪيون هندي، سنڌي، گجراتي وغيره ٿيون آهن-جنهنڪري چئبو تہ اڳاٿين پراڪرتن ۽ هاڻوڪين ڏيهي ٻولين جو وچ وارو ڏاڪو اهي اپڀرنش پراڪرت ٻوليون آهن.

٦٣- اپڀرنش جو ذڪر پراڪرت گرامر جوڙيندڙن هيمچندر آچاريہ، تروڪرم، ڪرمديشور ۽ مارڪنڊيہ ڪيو آهي. ڊنڊن پنهنجي 'ڪاويہ درش' ۾ ڄاڻايو آهي تہ

---

*سنسڪرت ۾ 'ڀرنش' معني ڪِرڻ. 'اپ' هڪ اڳياڙي prefix آهي، جا بگڙجڻ يا خراب ٿيڻ جي معني ڏيکاري ٿي-مثلاً 'مان' معني عزت، ۽ 'اپمان' معني بيعزتي.

اپڀرنش ٻولي، اهيرن (اپيرن يعني ڳئوارن يا مالدارن) جي ٻولي هئي ۽ سنڌ جا اهير اپڀرنش ۾ شعر چوندا هئا. ان وقت جو سنڌ جو شعر ملي نٿو سگهي، باقي گجرات طرف جي ناگر اپڀرنش جو شعر موجود آهي، جنهن مان ٿورا ٽڪرا ڊاڪٽر ڀنڊارڪر پنهنجي ڪتاب "Wilson Philological Lectures" ۾ ڏنا آهن- سنڌ ۾ اهي ڪوبه سمجهي ڪونه سگهندو، تنهنڪري هتي رڳو ايترو ڄاڻائجي ٿو ته ان ۾ 'دوهرا'، يعني ٻن سٽن وارا بيت آهن: سنڌ جو به قديم شعر 'دوهرو' آهي.

پراڪرت جا مزيدار مثال

٣٤- پراڪرت ۽ اپڀرنش ۾ ٻه مکيه ڳالهيون گهڻو ڌيان ڇڪين ٿيون. ڪيترن لفظن جي وچ ۽ پڇاڙيءَ مان حرف صحيح اُڏريا نڪري ويا آهن، جو هن وقت پراڪرتن ۾ ڪيترن لفظ جي پڇاڙيءَ ۾ هڪ نه ٻيو حرف علت يا 'هه' جو اچار آهي ۽ ٻيو ڪوبه حرف صحيح ڪونهي! لفظن مان جيڪي ته هڏا ويا آهي نڪري، باقي رڳو ماس پيو لڙڪي! مثلاً، سنسڪرت لفظ 'هردية' معني هردو يعني دل، ۽ 'متر' معني ميٽ (مائٽ). پراڪرت ۾ انهن جا اچار ٿيا 'هئه' ۽ 'مئه'! ڪنهن کي جيڪر اعتبار ۾ ئي ڪونه اچي، ته ڪو پراڪرت ڳالهائيندڙ، هن ريت لفظن مان حرف ڪڍي، رڳو ٻاتن وانگر (ه-ئه-ئه-ئي، ئي، ئي) ويا ڪندا هئا- پر ڏسون ٿا، ته اهي ساڳيا لفظ سنڌي

۾ آهن: پراڪرت لفظ 'ڻِنهه' بدران چئون 'هِنئون-هنئانءَ' معنيٰ دل ۽ 'مِنهه' بدران چئون 'مينهون' (ميان)-مثلاً، ميان قادربخش. پراڪرت ٻوليءَ ۾ خود "پراڪرت" لفظ جو اچار آهي 'پائيه'، جنهنڪري ڏنپال آچاريہ پنهنجي جوڙيل پراڪرت ڪوش (ڊڪشنريءَ) جو نالو رکيو آهي 'پائيلڇي'. جو اصل ۾ آهي سنسڪرت لفظ 'پراڪرت لڪشمي'. 'لڪشمي' جو اچار بگڙجي 'لڇمي' ۽ ٿيوءِ 'لڇي' ٿيو آهي. اهو اچارن جو نمونو اڄ تائين ڪجهه قدر لاڙ جي هندن ۾ آهي، جي 'ناريل' بدران چون 'نايِر'!

٦٥- پراڪرت ڳالهائيندڙن جا اچار نہ رڳو پاڻ جهڙا هئا، پر ڪجهه گهڻن جهڙا بہ هئا-مثلاً،

سنسڪرت	پراڪرت	سنڌي
نر	ڻرو	نر (مونث: 'مادي')
نشڪرمڻ	ڻمڪڻ	نڪرڻ (ٻاهر وڃڻ)
نپان	ڻپاڻ	نياڻ (حوض-چشمو)
نگر	ڻئر	نير- معنيٰ شهر

مثلاً، 'بيڪانير' جو شهر بيڪي نالي هڪ راجپوت جي نالي پٺيان سڏجي ٿو. پراڪرت ڳالهائيندڙ گهڻن وانگر 'ن' بدران 'ڻ' ايتريقدر ڪم آڻيندا هئا، جو پراڪرت ۾ اهڙا سڀ لفظ 'ن' بدران 'ڻ' سان شروع ٿين ٿا. اسان بہ، شايد انهن جي آڏ ڇڪي آهي، جو لفظن ۾ نڪ جو آچار گهڻو ڪڍيون ٿا-مثلا 'تهجو' ۽ 'مهجو' بدران چئون 'تنهنجو ۽ منهنجو'، ۽ 'پري' بدران عام طرح چئون 'پرين'، معنيٰ

پيارو. انهيءَ هوندي به ابترو چئبو. پراڪرت ڳالهائيندڙن ڪان اسان جا اچار وڌيڪ مٺا آهن. هن وقت سنڌيءَ ۾ ڪوبه لفظ 'ڻ' سان شروع ڪونه ٿو ٿئي؛ رڳو هڪ لفظ 'ڻون' (جمع ڻوليون) آهي، پر ان جو صحيح اچار آهي "رؤنُ" (جمع روليون). درياهه جو پاڻي اٿلي، ڪنهن بند کي وڃي ٽڪري هڻندو، ته بند کي اول سيڪ ايندو، يعني پڇي آلو ٿيندو، پوءِ روڻ پوندس، جنهن مان پاڻي 'رؤن رؤن' ڪري وهندو ۽ پوءِ بند کي ڳهارو ٿيندو. اهو لفظ "رون رون" (آواز) مان نڪتل آهي.

اپڀرنش پراڪرت جا مثال

٢٦- سنسڪرت لفظن جا اچار پراڪرت واري زماني ۾ ساڻهن هڪڙيءَ ريت بگڙيا، ۽ ڪپت گهرائي وارن جي صاحبيءَ ۾ جيڪي سنسڪرت لفظ وري نئين سر چالو ٿيا، تن جا اچار اپڀرنش واري زماني ۾ ساڻهن ٻيءَ ريت بگڙيا- مثلاً، سنسڪرت 'هرديه'، پراڪرت 'هِئه'؛ سنڌي 'هِئون'، پر اپڀرنش ۾ اچار ٿيس 'هج' Hijja، جنهن مان سنڌي لفظ "هيج" نڪتو آهي، ۽ معنيٰ اٿس دل جو چاهه يا خوشي- 'هيج' نه هوندو جن، سي ڪيئن ونڊر وهندڙون.[٩] (شاهه)، اهڙيءَ طرح ساڳين سنسڪرت لفظن جون سنڌيءَ ۾ ڪيتريون ئي جدايون جدايون صورتون آهن.

(الف) جيڪي لفظ پراڪرت ۾ ورهين ڪان چالو هئا، تن سان ڪيترن جا اچار پوءِ اپڀرنش ٿيا، يعني

بگڙيا- مثلاً، سنسڪرت لفظ ’راجا‘ جو اچار پراڪرت ۾ ٿيو ’راڻا‘، ته اهو اپڀرنش ۾ وڌيڪ بگڙجي ٿيو ’راءِ‘ سنڌ جي شاهي گهراڻي وارا حاڪم پاڻ کي ’راءِ‘ (راجا) سڏيندا هئا. اهو لفظ خود اپڀرنش پراڪرت جو آهي. هن وقت اسين اهو لفظ ماڻهن جي نالن پٺيان گڏيندا آهيون- مثلاً حشمتراءِ، بسنتراءِ. هن طرح چالو لفظن جا اچار وڌيڪ بگڙيا، تنهن لاءِ تاريخي سبب به هئا- جيئن هيٺ ڄاڻائجي ٿو:

برهمڻ گهراڻو ۽ عربن جي ڪاهه

٦٧- راءِ گهراڻي وارن اٽڪل ٤٩٠ کان وٺي ٦٣٢ع تائين حڪومت ڪئي. سنڌين صاحبيءَ جي اوائل ۾ ايرانين سنڌ ۾ اچي ڦرلٽ ڪئي. هن گهراڻي جي پوئين حاڪم جي وقت ۾ ڇچ نالي، هڪ برهمڻ هرفت ڪري سنڌ جي حڪومت جون واڳون پنهنجي هٿ ۾ ڪيون، ۽ برهمڻ گهراڻي جو بنياد وڌائين. ڪانئس پوءِ ڀائس چندرا ٻڌ ڌرم کي مڃڻ لڳو، پر ست سال ٽڪيو. هن کان پوءِ راجا ڇچ جو پٽ راجا ڏاهر گاديءَ تي ويٺو، جنهن جي صاحبيءَ ۾ عربن سنڌ تي ڪاهه ڪئي.

٦٨- سنه ٧١١ع ۾ عربن سنڌ فتح ڪئي ۽ ٧١٢-١٣ع ڌاري ملتان به ورتائون. انهيءَ وقت ڪيترا هندو، مسلمان ٿيا ۽ ڪي مسلمان پڻ هندن اچي سنڌ ۾ رهيا. انهيءَ ريت سنڌ ۽ ملتان ڏي عربي ٻوليءَ جو واهپو ٿيو. عربي تاريخ نويس اصطخري، پنهنجي ڪتاب ’مسالڪ الممالڪ‘ ۾ ڄاڻايو

آهي، تہ منصوره، ملتان ۽ انهن جي آسپاس وارن شهرن
۾ عربي ۽ سنڌي ٻوليون چالو هيون. اهو ڪتاب هجري
سنہ ۳۴۰ ھ يعني ۹۵۰ع جو لکيل آهي–منصوره جو شهر
هالڪوڪي شهدادپور تعلقي ۾ برهمڻ آباد جي نزديڪ هو،
۽ ان وقت ملتان جو شهر بہ سنڌ جي حڪومت هيٺ
هو. انهي سموري اراضيءَ ۾ عيسوي ڏهين صديءَ ۾ وراچڊ
اپڀرنش چالو هئي. اهائي سنڌ جي ٻولي هئي؛ تنهنڪري
اصطخري ۽ ٻين عربي تاريخ توڙي جاگرافي نويسن انهيءَ
کي 'سنڌي' يعني سنڌ جي ٻولي سڏيو آهي–عربن کان پوءِ
غزنوي گهراڻي جي حڪومت ۱۰۲۵ع کان وٺي هليءَ
پوءِ سکهوڻي سومرن جي صاحبي ٿي.

۹٦– هون لوڪ، جن سنڌ ۾ راءِ گهراڻي جو بنياد وڌو،
تن جي اچڻ جي وقت کان وٺي عربن جي ڪاھ تائين جيڪي
ٿيو، تنهن جو مختصر ذڪر بيمس صاحب پنهنجي ٿاهيل ڏيهي
آريہ ٻولين جي گرامر ۾ هن ريت ڪيو آهي؛

The first province of India which was conquered by foreigners was Sind, the next the Punjab. These provinces, especially the fromer, adopted the Muhammadan religion at an early date. Brahmans are. and have long been, comparatively scarce in both places. The Prakrits in use in both, especially in Sind, were alwayas noted for their extreme corruptness. A soil, for the most part sterile, and more

suited to a pastoral than to an agricultural people, was left by the main stream of the Aryan immigrants to the cattle tending Abhirs. or Ahirs, and to the Gujars and other rude tribes, to whom supervened the Jats, a branch of the great Kshatriya or Rajput caste who had been excluded from fellow-ship for some reason which has not yet been fathomed. With so rude a population as this it is not wonderful that the language became debased, and that the censtant state of warfare and turmoil in which the people lived for ages, the perpetual seiges of their towns, pillagings of their humble dwellings, wholesale slaughter of their cattle, and other annually recurring horrors with which they wery visited, should haye left them neither opportunity nor inclination for literary pursuits, by which alone their language could have been polished and continually renewed by resuscitation of pure Sanskrit words.

Fohn Beames: Comparative Grammer of the Modern Aryan Languages of India Vol: 1, pp. 92-30.

هاڻوڪيون ڏيهي آريہ ٻوليون

٧٠- هندستان ۾ هن وقت جيڪي سنسڪرت مان پيدا ٿيل ڏيهي آريہ ٻوليون (سنڌي، هندي، گجراتي وغيره) چالو آهن، سي مٿي ذڪر ڪيل (ڏسو صفحو ٥٧) پراڪرت

ٻولين جي اپڀرنش يا بگڙيل صورتن مان هيٺينءَ ريت پيدا ٿيون آهن:

(١) مهاراشٽري- ٻرهمڻن جي ملڪ کي 'مهاراشٽر' يعني وڏو پرڳڻو يا وڏي حڪومت چيو آهي، ۽ انهي جي ٻولي مهاراشٽري پراڪرت سڏبي هئي، جا پوءِ 'اپڀرنش' ٿي، يعني بگڙي. اها مهاراشٽري اپڀرنش پراڪرت وڃي بگڙي، جنهن مان مراهٽي ۽ ڪوڪني ٻوليون پيدا ٿيون.

(٢) ماگڌي- بهار جو ڏاکڻو ڀاڱو آڳاٽي زماني ۾ 'مگڌ' سڏبو هو ۽ انهي جي ٻولي 'ماگڌي پراڪرت'، يعني مگڌ ديش جي پراڪرت، سڏبي هئي. اها ٻولي وڏي ايراضيءَ ۾ چالو هئي، تنهنڪري ان جي اپڀرنش يا بگڙيل صورت جا گهڻا نمونا هئا. انهن علحدن نمونن مان هاڻوڪي بنگ ڀاشا يعني بينگالي ٻولي، آسامي، اُڙيا، يعني اوڙيسا جي ٻولي، مٿلي، ڀوجپوري ۽ ناگپوري ٻوليون پيدا ٿيون آهن. بينگالي ۽ اُڙيا هڪٻئي کي گهڻو ويجهيون آهن.

(٣) ارڌ ماگڌي- مگڌ يعني بهار جي ڏاکڻي ڀاڱي (بينگال وغيره) کان ونئي هاڻوڪي الله آباد جي ڊنگ تائين جيڪا پراڪرت چالو هئي، سا 'ارڌ ماگڌي' يعني 'اڌ ـ ماگڌي' سڏبي هئي؛ ڇاڪاڻ ته ان ۾ اڌ جيتري ماگڌي ۽ اڌ جيتري پنجاب طرف جي شوُرسيني پراڪرت گڏيل هئي. انهيءَ ارڌ ماگڌي جي اپڀرنش يا بگڙيل صورت مان 'پوربي هندي' پيدا ٿي، جا آگري ۽ اوڌ جي گڏيل پرڳڻن (United provinces) جا پوربي پيٽا ڳالهائيندا آهن.

'پڇمي هندي'، جنهن کي عام طرح 'هندستاني' (اڙدو) چئجي ٿو، سا هن 'پوربي هندي' کان نرالي آهي- مثلاً:

پوربي هندي- پيين، ڪا ڪَروَت هو؟
پڇمي هندي- پاٿي ڪيا ڪرتي هو؟
پوربي هندي- موري اکيان، يعني منهنجون اکيون.
پڇمي هندي- ميري آنکين. يعني منهنجون اکيون.
اهڙيءَ طرح ٻيا منجهن گهڻا تفاوت آهن.

پوربي هنديءَ جون مکيه شاخون اَوڌي يعني اَوڌ (ايوڌيا) جي ٻولي، ٻنديلي يعني ٻنديل کنڊ جي ٻولي ۽ ڪنوجي آهن. تلسي ڪرت رامائڻ، ڪبير ڀڳت جا سلوڪ ۽ ٻيا ڪيترا پستڪ پوربي هنديءَ ۾ لکيل آهن.

(۴) **شوُرسيني**- مهاڀارت جي زماني ۾ راجا ڪنس کان گهڻو اڳي مترا جو راجا شوُرسين هو، تنهنڪري مترا ۽ ان جو آسپاس وارو ملڪ سندس پٺيان شوُرسين ملڪ هو ۽ اتي جي ٻولي شوُرسيني پراڪرت ڪوٺجڻ ۾ آئي. اها پراڪرت تمام وڏي ايراضيءَ ۾ ڦهليل هئي. ڊاڪٽر سنيتي ڪمارچٽرجي پنهنجي لکيل بنگالي ٻولي جي تاريخ صفحي ۱۱۳) ۾ چالدو آهي ته شوُرسيني اپڀرنش پنجاب جي الهندي طرف کان وٺي گجرات ۽ بنگال تائين چالو هئي، ۽ جيئن هينئر هندستاني ٻولي عام آهي، تيئن عام هئي. ان جي اپڀرنش يا بگڙيل صورت جا گهڻا نمونا هئا.

(الف) مترا ۽ ان جي آسپاس واري ملڪ ۾ ٻاڪ دهليءَ تائين، شوُرسيني اپڀرنش چالو هئي، جا ڦري هاڻوڪي

ٻچمي هندي ٿي، جنهن جي مکيه شاخ ’برج ڀاشا‘، يعني برج جي ٻولي آهي*. ڀڳت سورداس جي واڻي برج ڀاشا ۾ لکيل آهي.

(ب) مغلن جي صاحبيءَ ۾ اڪبر بادشاه جي عدل ۽ انصاف جون ماڪون ٻڌي، ڪتان ڪتان جا مسلمان دهليءَ ۾ آيا ۽ اتي جي هنديءَ ۾ سندن ڪيترا عربي ۽ فارسي وغيره لفظ گڏجي ويا. اها گاڏڙ ٻولي پوءِ مغلن جي ’اُردوءَ‘ يعني لشڪر جي ڇانوڻيءَ ۾ عام طرح ڳالهائي ويندي هئي، تنهنڪري ’اُردو‘ يعني لشڪر جي ڇانوڻيءَ جي ٻولي نالو پيس — اردوءَ ۾ لکيل شعر جي ٻوليءَ کي عام طرح ’ريخته‘ سڏين ٿا، جنهن جي معنيٰ آهي ذرا يا ڪيرل ٽُڪر. ان ۾ ڪي جزا هنديءَ جا ته ڪي عربي ۽ فارسي وغيره جا آهن، تنهنڪري اهو نالو پيس. مغلن جي لشڪر اها ٻولي پوءِ هندستان جي ڪيج ڀاڱي ۾ ڦهلائي، تنهنڪري ’هندستاني‘ سڏجڻ ۾ آئي. هاڻ تفاوت هي آهي ته ’هندي‘ اها چئجي، جنهن ۾ سنسڪرت بنياد جا لفظ گهڻا هجن ۽ اردو يا هندستاني اها آهي، جنهن ۾ عربي، فارسي لفظ گهڻا مليل هجن. پر اردو به شورسيني پراڪرت مان پيدا ٿي آهي.

(پ) سڄي پنجاب ۾ اصل شورسيني پراڪرت چالو هئي، جنهن مان هندي ڌار ته اردو ڌار پيدا ٿي؛ پر الهندي

* متراجي پسگردائيءَ ۾ چاليهن ميلن جي مفاصلي تائين گوڪل، بندرابن ۽ ٻين هنڌن کي گڏي ’برج‘ يعني وناڻ سڏين ٿا، جو اڪي اتي ’گوال‘ (ڳنوار) رهندا هئا.

طرفان پنجاب ڏي ڪشميري، سرائڪي ۽ ٻين داردڪ ٻولين جي لهر آئي، ۽ انهي جي 'ناڪ' لوڪن جي نالي پٺيان اها 'ناڪ اپڀرنش' سڏجڻ ۾ آئي، جا پوءِ ڦري پنجابي ٻولي ٿي-مطلب ته هنديءَ ۾ ڪشميري ۽ سرائڪي گڏجي ويئي، ۽ انهن جي ميلاپ مان پنجابي ٻولي ٺهي.

(ٻ) گجرات ۽ راجپوتانا ڏي به پنجاب واري شؤرسيني پراڪرت چالو هئي، جو مهاڀارت واري زماني کان وٺي، سري ڪرشن ۽ ڪيترا ٻيا جادؤنسي، دوارڪا طرف اچي رهيا هئا ۽ پوءِ به لڏهه وچڙ جاري هئي، پر گجرات ۾ ڏکڻ طرفان مهاشٽري پراڪرت جي به لهر آئي. هيءَ تاريخي حقيقت آهي ته جيئن مهاراجا اشوڪ پالي ٻولي ڦهلائي، تيئن ٦٨ع ۾ راجا هالا مهاراشٽري پراڪرت جو ڦهلاءُ ڪيو. سرهٽن به، وارو ڏيئي گجرات تي پٺي ڪاهيو. انهيءَ ريت پنجاب واري شؤرسيني پراڪرت جي ميلاپ ڪري گجرات ۾ هڪ گڏيل ٻولي ٺهي، جنهن تي علحدو نالو 'سؤراشٽري پراڪرت' پيو. 'سؤراشٽري' جو اچار بگڙجي 'سورٺ' ٿيو آهي. سؤراشٽري يا سورٺي پراڪرت جو هڪ بگڙيل نمونو 'ناگر اپڀرنش' آهي (گجرات جا 'ناگر' برهمڻ اڄ تائين مشهور آهن). ناگر اپڀرنش وڏي ايراضيءَ ۾ چالو هئي، تنهنڪري ان جا به مکيه نمونا هئا: هڪڙو ناگر ۽ ٻيو اپناگر. گجرات تي نالو 'گورجر' قوم تان پيو آهي ۽ انهن گورجرن جي ٻولي 'گورجر اپڀرنش' سڏبي هئي، جا ڦري هاڻوڪي گجراتي ٻولي ٿي آهي. ناگر اپڀرنش جو ٻيو بگڙيل

نمونو، جو اُڀين ۽ ان جي آسپاس وارن هنڌن ۾ چالو هو، تنهن کي 'آونتي اپڀرنش' چوندا هئا ۽ انهيءَ مان راجستاني يعني راجپوتانا طرف جون ٻوليون (مارواڙي ۽ جيسلميري وغيره) پيدا ٿيون آهن.

(ت) سنڌ ۾ جيڪا اپڀرنش چالو هئي، سا گهڻو بگڙيل هئي، تنهنڪري اها 'وراچڊ اپڀرنش' يعني گهڻو بگڙيل يا ردي ٻولي سڏبي هئي. اها وراچڊ اپڀرنش وڏيڪ بگڙجي هاڻوڪي سنڌي ٻولي ٿي آهي. سنڌ جي ٻولي وڌيڪ بگڙجڻ جا سبب اڳيئي ڄاڻايا ويا آهن.

وراچڊ اپڀرنش

١٧- هندي، پنجابي ۽ گجراتيءَ وانگر سنڌي ٻوليءَ جو سمورو گهاڙيٽو پنجاب واري شؤرسيني پراڪرت تي ٻڌل آهي؛ پر جيئن گجرات طرف جي ٻوليءَ تي ڏار نالو سؤراشٽري پراڪرت رکيل هو، تيئن سنڌ جي پراڪرت تي ڪو ڏار نالو رکيل هو يا نه، سا ڳالهه ڪنهن به ڪتاب ۾ ڄاڻايل ڪانهي. ڊاڪٽر ڀنڊارڪر پنهنجين علم لغات بابت تقريرن (صفحي ٢٣٢) ۾ هيئن چيو آهي ته جنهن صورت ۾ پراڪرت وياڪرڻ رچيندڙن "اپڀرنش" نالو ڪتب ٿي شؤرسيني پراڪرت جي باري ۾ آندو آهي؛ تنهن صورت ۾ گجراتي، سنڌي، پنجابي ۽ هندي اهي چارئي قديم شؤرسيني پراڪرت جون عيوضيائيون

ڪري سمجهڻ گهرجن. هيءَ بہ تاريخي حقيقت آهي تہ پنجاب، گجرات، راجپوتانا ۽ سنڌ جي حڪومت اڳ ۾ ڪان گڏيل هئي ۽ انهيءَ ڪري انهن سڀني هنڌ شؤرسيني پراڪرت چالو ٿي هئي. اهي ڳالهيون ڪٿي، سنڌي ٻوليءَ جي هن وقت جوڪڏهن پيڙهي چڪبي، تہ چئبو تہ وراچڊ اپڀرنش ان جي سڳي ماءُ ٿئي؛ پنجاب واري شؤرسيني پراڪرت (يا ان جو ڪو نمونو جو سنڌ ۾ چالو هو) ان جي ناني ٿئي، ۽ سنسڪرت ٻولي، جا رگ ويد واري زماني کان وٺي سڄي هندستان ۾ ڳالهائي ايندي هئي، سا ان جي پڙ ناني ٿئي.— ۽ سنسڪرت خود انڊو-يوروپين ٻولين جي هڪ شاخ آهي، جنهنڪري سنڌيءَ جو جڳري ناتو ايران ۽ يورپ جي ڪيترن ٻولين سان آهي (ڏسو صفحو ٨—٩)

وراچڊ اپڀرنش جون مکيہ خاصيتون

٧٢— وراچڊ اپڀرنش ڦري هالوڪي سنڌي ٻولي ٿي آهي، سا پڪ اسان کي هن طرح ٿي آهي، جو مارڪنڊيہ نالي هڪ پراڪرت وياڪرڻ جوڙيندڙ پنهنجي ناميل وياڪرڻ (ص١٨—١) ۾ چٽيءَ ريت چاڻايو آهي، تہ سنڌ ۾ جيڪا اپڀرنش چالو هئي، سا 'وراچڊ اپڀرنش' يعني گهڻو بگڙيل يا ردي ٻولي سڏبي هئي. مارڪنڊيہ ان جي ڪن مکيہ خاصيتن جو ٿورو ذڪر ڪيو آهي: پنهنجي وياڪرڻ (ص ١٨—٥) ۾ چوي ٿو تہ 'سنسڪرت ۽ پراڪرت لفظن جي اڳياڙيءَ وارو 'ت' ۽ 'د' جو اچار، وراچڊ ۾ ڦيرائي 'ٽ' ۽ 'ڏ' ڪندا هئا'— هيءَ هڪ

چڱو ڏس ڏنو اٿس. اڄ به ڏسون ٿا، ته هنديءَ ۾ چون 'تانبا' ته اسين چئون 'ٽامون'، سنسڪرت 'دان' بدران چئون 'ڏانُ'– هتي 'د' کي ڦيرائي 'ڏ' ۽ 'نَ' کي ڦيرائي 'ڻُ' ڪيو اٿون. سنسڪرت 'ديرگهه' بدران چئون 'ڏگهو'. سنسڪرت لفظ "ستان" جو اچار سنڌيءَ ۾ 'آستان' ۽ 'ٿان' آهي؛ ۽ 'ٿاڻُ' به چئون:

'جت ٻڌهن گهوڙا گهڻا، انهيءَ کي چون ٿاڻُ' (ديوان گل).

٧٣– مارڪنڊيه پنهنجي وياڪرڻ (ص ٣–١٨) ۾ ٻي مکيه ڳالهه هيءَ ڄاڻائي آهي، ته وراچڊ اپڀرنش ۾ 'س' جو اچار ڦيرائي 'ش' ڪندا هئا. اها عادت به اسان ۾ برابر آهي– مثلاً، سنسڪرت لفظ سنهه، سيوا ۽ سيوڪ بدران چئون شينهن، شيوا ۽ شيوڪ. فارسي لفظ 'سيخ' بدران ڪيترا چون 'شيخ'. اها عادت اُتر هيلن ۾ هيڪاري گهڻي آهي، جي 'خاصو' بدران چون 'کاشو' ۽ 'سائين' بدران چون 'شائين'.

٧٤– وراچڊ بابت مارڪنڊيه ٻيو به ڪجهه چيو آهي، ۽ هن وقت وراچڊ کان سنڌي ٻولي گهڻو ڦريل آهي، تنهنڪري اهي ڳالهيون پوريءَ ريت سمجهڻ ۾ نٿيون اچن. پاڻنجي ٿو ته ٻ، ڄ، ڏ ۽ ڳ، اکر، جي سنڌيءَ ۾ آهن ۽ هنديءَ وغيره ۾ ڪينهن تن جو ذڪر ڪيو اٿس.

سنڌيءَ ٻوليءَ جي جنم جي تاريخ

٧٥– سڀني ڏيهي آريه ٻولين ۾ جهوني ۾ جهونو ڪتاب 'پرٿيراج رسو' نالي برج ڀاشا (هندي) ۾ لکيل آهي،

جو نامور چارڻ چندبرداڻي جو جوڙيل آهي. هو لاهور جو ويٺل هو ۽ دهليءَ جي پوئين راجا پرٿيراج چوهاڻ جي دربار جو ڀٽ هو. پنهنجي هن ڪتاب ۾ راجا پرٿيراج چوهاڻ جي اصل نسل، جنم ۽ ڪارنامن جو نهايت عمديءَ ريت شعر ۾ ذڪر ڪيو اٿس. اهو چارڻ اٽڪل ١٢٠٠ع ڌاري ٿي گذريو آهي. مراهٽي ٻوليءَ ۾ جهوني ۾ جهونو ڪتاب ١٢٩٠ع جو لکيل آهي، پر 'پاٿن' جي شعر ۾ مراهٽيءَ ۾ ڪي اڪريل ستون سنه ١٢٠٨ع جون لڌيون آهن. جنهن صورت ۾ اها پڪ آهي ته اپڀرنش پراڪرت ٻوليون عيسوي ڏهين صديءَ تائين عام طرح ڳالهائڻ ٻولهائڻ توڙي لکپڙهه ۾ ڪم اينديون هيون* ۽ هندي ۽ مراهٽي سنه ١٢٠٠ع عيسوي ڌاري ڌار ٻوليون ٿي ڪم اينديون هيون، تنهن صورت ۾ وولنر صاحب ۽ ٻين عالمن اهو بلڪل واجبي انومان ڪيو آهي، ته سنڌي، هندي ۽ ٻيون ڏيهي آريه ٻوليون سنه ١١٠٠ع ڌاري، سومرن جي صاحبيءَ ۾، پراڪرت مان ڦٽي ڌار ٿيون هونديون.

سنڌيءَ جي سنسڪرت ۽ پراڪرت سان ڀيٽ

٧٦- سنڌي ۽ ٻيون ڏيهي آريه ٻوليون، جي سنسڪرت مان ڦٽي نڪتيون آهن، سي بگڙيل پراڪرت ٻوليون آهن؛

*Roughly Speaking it (Apabhransha) extends (in round figurs) from 600 A. D. to 1000 A.D. *P.V. Jahagirdar: An Introduction to the Comparative Philoloqy of Indo-Aryan Languages, p. 27.*

ٻر انهن کي جيڪڏهن ٻڪڙيل سنسڪرت سڏجي ته ٻه روا آهي، ڇاڪاڻ ته بنياد وري ٻه سنسڪرت اٿن. وراچڊ اپڀرنش ۾ هڪڙو به ڪتاب ڪونهي؛ باقي گجرات جي ناگر اپڀرنش ۾ ڪجهه ساهت آهي، جنهن جي وسيلي ڪجهه روشني پئجي سگهي ٿي. نموني لاءِ هتي اول هڪ ننڍڙو جملو سنسڪرت ۾ ڏجي ٿو ۽ اهو ساڳيو پراڪرت ۽ ناگر اپڀرنش ۽ سنڌيءَ ۾ به ڏجي ٿو، ته ڀيٽ ڪرڻ ۾ ڪجهه سولائي ٿئي.

سنسڪرت- هي راجن، ايشه برهمڻ ڪترمڪشي پوشيتي؟
پراڪرت- هي راين، ائسو ٻمڻو ڪٿن سهرو پوسدي؟
اپڀرنش هي رائ، ٻهه ٻمڻ ڪم سکڙيئو هوسئي؟
سنڌي- اي راءِ، اهو ٻانڀڻ ڪيئن سکي هوئيندو (ٿيندو).

هن هڪڙي ئي مثال مان ڏسڻ ۾ ايندو، ته سنڌي جملن جي بناوت سنسڪرت جملن جهڙي آهي ۽ منجهن لفظ به ساڳيا سنسڪرت وارا ڪم اچن ٿا، رڳو اچار ٿورو ڦريل اٿن.

سنڌي ۽ ٻين ڏيهي آريه ٻولين جا لفظ

	سنسڪرت	سنڌي	هندي	گجراتي	مرهٽي	بينگالي
٧٧	رشمي	رسي	رسي	رسي	رسي	رسي

اشارو- هن قسم جي وڌيڪ جملن لاءِ ڏسو گجراتيءَ ۾ ڇپيل 'گجراتي ڀاشا نون اتهاس' لکيل ورجه لال شاستري جو. ٻيو ڏسو مسٽر لڪشميڌر وارو گجراتي ۾ ڇاپيل ڪتاب 'شڌ ڀاشا چندريڪا'.

سڪنڌ	ڪنڌ	ڪانڌا	ڪانڌو	ڪاندا	ڪاندا
ڪاڻ	ڪاڻو	ڪاڻا	ڪاڻو	ڪاڻا	ڪاڻا
مستڪ	مٿو	ماٿا	ماٿو	ماٿا	ماٿا
هست	هٿ	هاٿ	هاٿ	هاٿ	هاٿ

هتي ڏسو ته لفظ ساڳيا آهن، رڳو اچار ڦريل اٿن. هيئن به آهي ته ڪيترا سنسڪرت ۽ پراڪرت لفظ ھڪڙي ڏيهي ٻوليءَ ۾ عام آهن، پر ٻيءَ ۾ عام نه آهن.

سنڌيءَ بابت عالمن جا رايا

۷۸. سنڌي ٻولي جنهن وقت کان وٺي ڌار ٻولي ٿي ڪم اچڻ لڳي آهي، تنهن وقت کان وٺي منجهس گهڻيئي ڌاريا لفظ اچي ويا آهن؛ پر ٻيءَ طرح گهڻو واڌارو ڪونه ڪيو اٿس. انهيءَ سبب ڪيترِيون اهڙِيون آڳاٽيون نشانيون اڄ تائين قائم ڪيو بيٺي آهي، جي ٻين ڏيهي آريه ٻولين ۾ ڪينهن؛ تنهنڪري سنڌي ٻوليءَ جو درجو انهن کان مٿي ليکجي ٿو. سنڌي ٻوليءَ جي نحوي بناوت جي برٽن صاحب، ڪئپٽن جارج سٽئڪ ۽ ٻين عالمن گهڻي ساک ڪئي آهي. ڊاڪٽر ٽرمپ ته جنسي ڏِڪ پڙهيا آهن. اجهي هيءَ آهن سندس لفظ:

The Sindhi is a pure Sanskritical language more free from foreing elements than any other of the North-Indian Vernaculars. The old Prakit grammarians may have had their good reasons to designate the Apabhrnsha dialect, from which

the modern Sindhi is immediately derived, as the lowest of all the Prakrit dialects; but if we compare now the Sindhi with its sister-tongues, we must assign to it, in a grammatical point of view, the first place among them. It is much more closely related to the old Prakirt than the Marhti, Hindi, Punjabi and Bengali of our days, and it has preserved an exuberance of grammatical froms, for which all its sisters may well envy it. For, while all the modern Vernaculars of India are already in a state of complet decomposition. The old venerable mother-tongue being hardly recognisable in her degenerate daughters the Sindhi has, on the contrary preserved most important fragments of it and erected for itself a grammatical struture, which surpasses in beauty of execution and internal harmony byfar the loose and levelling construtiion of its sisters. *Dr: E. Trumpp:*

بيمس صاحب هيٺن چيو آهي:

Looking upon the change from a synthetical to an analytical state as progress ann development, not as corruption or decay, it may be interesting not as corruption between the several languages in this respect...The most advanced langauge is the Hindi, which is closely followed by the Punjabi and Gujrati......Sindhi ranks

next in the matter of development. It is a rough language. Loving thorny paths of its own, but there hangs about it, to my mind, somewhat of the charm of wild flowers in the hadge whose untamed luxubriance pleases more than the regular splendour of the parterre. Even as early as prakrit times the dialect of the Indus velley shook it self free from trammels, and earned for itself from the pendantic followers of rule and line, the contemptuous epithet of *Apabh-ramsa* or vitiated. There is a flavour of wheaten flour and a reek of cottege smoke about Punjabi and Sindhi, which is infinitely more natural and captivating than anythign which the hide-bound Pandit-ridden languages of the eastern parts of India can show us. *John Beames Comparative Grammar of the Modern Aryan Languages of India i, 48 to 51.*

ڪئپٽن جارج اسٽئڪ پنهنجي ٺاهيل سنڌي گرامر جي مهاڳ ۾ چوي ٿو تہ، سندس وقت (١٨٤٧-٤٥) ۾ سنڌي ماڻهن جو، چاهہ عربي ۽ فارسيءَ سان هو ۽ سنڌيءَ لاءِ چوندا هئا تہ اها مسخرن جي ٻولي آهي. پاڻ پنهنجي سر سنڌيءَ جي گهڻي ساک ڪئي اٿس.

"Learned Musalmans read Arabic and Persian Hindus the latter, or Punjabi and Hindhi. The speech they learn at their mother's breasts,

was thought only fit for clowns. Yet I am confident the Sindhi will to the philologist prove a more interesting study than that of many of the other Indion dialecats. The habit of affixing signs to words in lieu of the Pronouns and the Prepositions governtng them, the regular form of the Passive Voice, the use of Impersonals, the reduplicated Causal Verbs, and other points which the learner will mark as he proceeds, give to it beauties distinct from most Indian tongues."

دارڊڪ ٻولين جو بنياد

٧٩- هندستان ۾ دارڊڪ ٻولين جو بنياد پشاچ لوڪن وڌو، جن ڪشمير، پنجاب ۽ سنڌ ۾ اچي بيٺڪون وڌيون.(ڏسو ٣٤). پراڪرت گرامر جوڙيندڙ مارڪنڊيه، جنهن ڄاڻايو آهي ته سنڌ ۾ 'وراچڊ اپڀرنش' چالو هئي (جا ڦري هاڻوڪي سنڌي ٻولي ٿي آهي)، تنهن هيئن به لکيو آهي، ته سنڌ ۾ ٻي ٻولي 'وراچڊ پشاچي' به چالو هئي، ۽ گهڻو زور هن حقيقت تي ڏنو اٿس، ته وراچڊ پشاچي جو مکيه نمونو 'ڪيڪيه پشاچي' هو. هيمچندر آچاريه پنهنجي ڪتاب 'هيم وياڪرڻ' ۾ 'چوڙلڪا پشاچي' جو به ذڪر ڪيو آهي. انهيءَ ريت معلوم ٿئي ٿو، ته پشاچي جا جملي ٽي نمونا هئا. اهي ٽيئي ڦري هاڻوڪيون 'دارڊڪ ٻوليون' ٿيون آهن.

چُولڪا پئشاچي- سر گريئرسن جي چوڻ موجب اها ٻولي ڪشمير ۽ اُن جي الهندي طرف چالو هئي، جنهن مان ڪافرستان، چترال، ڪشمير ۽ دردستان (گلگٽ، شنا وغيره) جون ٻوليون پيدا ٿيون، جن سڀني کي گڏجي 'دارڊڪ ٻوليون' سڏيو اٿس. (ڏسو صفحو ٣٥).

ڪيڪيم پئشاچي- ڪيڪيم جو پرڳڻو، جنهن جو ذڪر اڳيئي (صفحي ٢٧ ۾) ڪيو ويو آهي، سو هاڻوڪي ديري اسماعيل خان ۽ ديري غازي خان کان وٺي ملتان جي حدن تائين هو. ملتان وارو پاسو 'سؤوير' سڏبو هو (ڏسو صفحو ٣٠). ڪيڪيم ۽ سؤوير ٻئي پاڙ هئا (ڏسو صفحو ٢٩)، تنهنڪري سندن انهن ٻنهي پرڳڻن جي ٻولي ساڳي هئي. انهن پرڳڻن ۾ پشاچن بيٺڪون وڌيون، تہ اتي جي پراڪرت 'ڪيڪيم پشاچي' سڏجڻ ۾ آئي، جنهن مان هاڻوڪي 'لهندا' ٻولي يعني پنجاب جي الهندي طرف جي ٻولي پيدا ٿي آهي، جا پنجاب جي اتر-الهندي ڏي ديري غازي خان، ديري اسماعيل خان ۽ مياڻوالي تائين، ۽ پنجاب جي اتر-اوڀرندي ڏي بهاولپور رياست جي حدن کان وٺي مانٽگومري(ساهيوال)، پنجاب-واري گجرات ۽ ڪشمير طرف پيرپنجل واري گهاٽ تائين ڳالهائڻ ۾ اچي ٿي. اها ملتان ڏي 'ملتاني' ۽ بهاولپور ڏي 'بهاولپوري' سڏجي ٿي. اهو سڄو ٻروچڪو ملڪ آهي؛ پر ايڏهن ڪيترا پنجابي هندو بہ اها ٻولي ڳالهائيندا آهن، تنهنڪري پٺاڻ ۽ ٻيا 'لهندا' کي 'هندڪي' يعني هندن جي ٻولي بہ سڏيندا آهن.

وراچڊ پئشاچي- پشاچ لوڪن مان جن سنڌ ۾ بيٺڪون وڌيون، تن جي پراڪرت ٻولي وڌيڪ بگڙيل هئي، تنهنڪري اها 'وراچڊ پئشاچي' پراڪرت سڏجڻ ۾ آئي، جا ڦيري هاڻوڪي 'سرائڪي' ٻولي ٿي آهي. هن مان ڏسڻ ۾ ايندو ته سنڌي ۽ سرائڪي ٻئي اسان جي سنڌ ۾ ڪٺي ۾ سنه ١٠٠٠ع ڌاري گڏ ڄاول هيون، جنهنڪري چئبو ته هڪ سرتيون آهن. اڄ به ٻنهي ٻولين جي وچ ۾ ڪو گهڻو تفاوت ڪونهي. انهن جو وڌيڪ ذڪر اڳتي هلي ڪبو.

ڀاڱو ٻيو

باب پھريون — ھن ٻولين سان ناتو

ٻوليءَ جو بنياد ۽ خاندان

٨٠- سنڌي ٻوليءَ بابت ھن ڪان اڳ جيڪي چيو ويو آھي، تنھن مان معلوم ٿيندو، تہ اسان جي ٻرڳٽي جي ٻوليءَ جو بنياد سنسڪرت سان آھي. سنسڪرت مان اول پالي ۽ ڪي پراڪرت ٻوليون پيدا ٿيون، جي ھندستان جي جدا جدا ڀاڱن ۾ ڳالھائڻ ۾ ايندڙيون ھيون. سمي ڀاڱي اھي سڀيئي 'اپڀرنش' ٿيون يعني بگڙيون. اھي بگڙيل پراڪرت ٻوليون ڦيري، ھاڻوڪيون ھندي، گجراتي وغيره ٻوليون ٿيون آھن. سنڌ ۾ جيڪا شورسيني پراڪرت جي نموني ٻولي چالو ھئي (ڏسو صفحو ٦٩) سا وڌيڪ بگڙيل ھئي، تنھنڪري اھا 'وراچڊ اپڀرنش' يا گھڻو بگڙيل پراڪرت سڏجڻ ۾ آئي (صفحو ٦٩) ۽ اھا ڦري ھاڻوڪي سنڌي ٻولي ٿي، جا اٽڪل سنہ ١١٠٠ع ڪان وٺي ڌار ٻولي ٿي ڪم اچڻ لڳي (صفحو ٧٢). سنڌي، ھندي، گجراتي وغيره بہ اٽڪل روءِ ساڳيئي سال ۾ پيدا ٿيون. تنھنڪري اھي سڀ پاڻ ۾ جاڙيون ڀينرون چئبيون. انھن سڀني جي بنياد جي تاريخ اھڙيءَ طرح ڳنڍي ڳٺي پيئي آھي، جو سمجھائڻ ڪھڙيءَ

ٻه هڪٻيءَ جي ذڪر ڪرڻ لاءِ سيني جو ذڪر گڏي ڪرڻو پوي ٿو (ڏسو صفحو ٦٣ کان ٧٠). اهي سڀ سنسڪرت مان پيدا ٿيون آهن، ۽ سنسڪرت جو ناتو ايراني ۽ ڪيترين يورپي ٻولين سان آهي (ڏسو صفحو ٨ ۽ ٩). اهي سڀئي ڳالهيون گڏي ڇڏبو، ته سنڌي ڪا ڇوري ڇڙني ٻولي ڪانهي، پر نهايت ٻٽائتي آهي. ان جو نسل انهيءَ عالي خاندان سان وڃي لڳي ٿو، جنهن جون لاسون هندستان، ايران، وچ ايشيا ۽ يورپ جي ڪُڇ ڀاڱي ۾ ڪتل آهن ۽ اهو 'انڊو-يورپين' خاندان سڏجي ٿو (ڏسو ٨).

مڪيم دفعو— سرائڪي ۽ آيي جي ٻولي

٨١- سنڌي ۽ ٻيون ڏيهي آريه ٻوليون، جي سنسڪرت مان ڦٽي نڪتيون آهن، تن کي عالمن جدا جدا دفعن ۾ ورهايو آهي؛ جنهن جنهن هنڌ اهي ڳالهائڻ ۾ اچن ٿيون، تنهن تنهن هنڌ جو نالو هر هڪ دفعي ني رکيو اٿن. مثلاً ڏاکڻي دفعي ۾ مراٺي ۽ وچولي دفعي ۾ هندي، پنجابي، راجستاني ۽ گجراتي ٻوليون ليکيون اٿن. هندستان جي ٻنهه اتر-اولهه طرف جيڪي ٻوليون مروج آهن، تن کي 'اتر-اولهه دفعو' (The North-Western Group) سڏيو اٿن. انهيءَ دفعي ۾ (١) سنڌي (٢) لهندا، ٻوليون شمار ڪيون اٿن.

٨٢- 'لهندو' لفظ اصل ۾ آهي 'الهندو' ۽ خاص طرح معني اٿس 'پنجاب جو الهندو طرف'، ۽ اني جي ٻولي

'لهندا' يعني پنجاب جي الهندي طرف جي ٻولي سڏجي ٿي (صفحو ٨٨). اها ملتان ڏي ملتاني، بهاولپور ڏي بهاوليوري، ۽ سنڌ ۾ سرائڪي سڏجي ٿي.

٨٣- 'سرائڪي ٻولي' معنيٰ سنڌ توڙي سنڌ وندي جي سري يعني مٿين ڀاڱي جي ٻولي. سنڌ جو سرو ۽ اتر وارو پاسو (جيڪب آباد طرف) ٻروچڪو ملڪ آهي، تنهنڪري اها 'ٻروچڪي' به سڏجي ٿي. سنڌ ۾ جتن اڪثر اها ٻولي ڳالهائيندا آهن، تنهنڪري اها جتڪي' به ڪوٺجي ٿي.

٨٤- سرائڪيءَ جو ٻيو نمونو آهي 'آڀي جي ٻولي'. پنجاب جو ڏاکڻو ڀاڱو، بهاولپور جي حد کان وٺي سنڌ جي اتر واري ڀاڱي (اٻاوڙي ۽ گهوٽڪيءَ طرف) تائين، 'آڀو' سڏجي ٿو. 'آڀو' معنيٰ مٿيون پاسو (درياهه جي وهڪ جو). ان جو ضد آهي 'لمو' معنيٰ ڏاکڻو يا هيٺاهين ڀاڱو. آڀي جي ٻولي اٻاوڙي، گهوٽڪي ۽ ميرپورماٿيلي طرف چالو آهي، جتي الڪل ڏهه هزار ٻروچ ڪن ڪساٻن کان بهاولپور کان لڏي اچي رهيا آهن. (لنگئسٽڪ سروي، جلد ٨، ڀاڱو ١؛ صفحو ٣٦٠). اها آڀي جي ٻولي سرائڪيءَ کان ڪجهه قدر ڦريل آهي. ڪراچي ۽ حيدرآباد ۾ ڀاڱناري ۽ جيڪب آباد ۽ شڪارپور طرف جا ڀاڳي، ناربوال، چاڏي، روهاهي ۽ ٻيا ڪيترا هندو، جي اصل قلات طرفان آيا آهن، سي اڄ تائين ڳالهين مڙسين، ٻارين ٻچين' سرائڪي ۽ سنڌي ٻئي ٻوليون ڳالهائيندا آهن. اهڙيءَ طرح سنڌ ۾ جملي هڪ لک کن ماڻهو سرائڪي

۽ آيي جي ٻولي ڳالهائين ٿا. (لنگئسٽڪ سروي جلد ٨، ڀاڱو ١، صفحو ٥).

٨٥- سرائڪيءَ ۽ آيي جي ٻوليءَ جو جڳري ناتو پنجاب جي 'لهندا' ٻوليءَ سان آهي (صفحو ٨٨). اهي سڀ دارڊڪ بنياد جون آهن ۽ پشاچ لوڪن جي پشاچي پراڪرت مان پيدا ٿيل آهن، تنهڪري اسان جي سنڌي ٻوليءَ سان جڳري ناتو ڪوڙ اٿن. پر 'لهندا' ۽ 'سنڌي' ٻئي هندستان جي ڀنهه، اتر-اولهه طرف چالو آهن ۽ رکو انهيءَ سبب انهن جو هڪ ٻئي دفعو ليکيو اٿن.

سنڌي ٻولي ڪٿي ڳالهائڻ ۾ اچي ٿي

٨٦- سنڌي ٻولي قديم وڏيءَ سنڌ جي ٻولي آهي، جنهن جون حدون ڪشمير کان وٺي گجرات جي سورت شهر تائين هيون، جنهنڪري پنجاب جو ڪجهه ڀاڱو؛ راجپوتانا، سڄو ڪڇ علائقو ۽ ڪاٺياواڙ جو اتر وارو ڀاڱو سنڌ ۾ اچي ٿي ويا. هوڏانهن افغانستان ۽ بلوچستان جا ڪي ڀاڱا، لسٻيلي ۽ مڪران سميت، سنڌ جي حڪومت هيٺ هئا. انهن سڀني هنڌ اسانجن سنڌي ماڻهن راڄ ٿي ڪيو، جنهڪري سنڌي ٻولي انهن ڀاڱن ڏي چالو ٿي، بهاولپور ۽ ملتان جي حدن تائين هن وقت بهاولپوري ۽ ملتاني ٻوليون چالو آهن، ته به انهيءَ اتر طرف ڪيترا سنڌي ڳالهائين ٿا. هوڏانهن بلوچستان طرف لسٻيلي ۾، ته هيڏانهن ڪڇ ۾ ۽ ڪاٺياواڙ جي اتر واري ڀاڱي تائين، سنڌي ڳالهائڻ ۾ اچي ٿي. مطلب ته سنڌي

ٻولي هالوڪيءَ سنڌ جي چئني حدن کان گھڻو پري بلوچستان، پنجاب ۽ گجرات جي حدن ۾ دخل ڪري ويئي آهي. سنڌي ٻوليءَ جون اهي حدون اڄ تائين قديم وڏي سنڌ جي حدن جا اهڃاڻ ڏين ٿيون. مطلب ته ’سنڌي ٻولي‘ جنهن کي چئجي ٿو، سا قديم وڏيءَ سنڌ جي ٻولي آهي، ۽ نه هالوڪي محدود پرڳڻي جي.

٨٧- سر گرئرسن چالايو آهي، ته سنڌ مان ڪي سنڌي هجرت ڪري (لڏي پلاڻي) گنگا نديءَ جي اتر واري دوآبي ڏي وڃي رهيا آهن، ته انهي جي رهاڪن مان لڳهه وچڙ ۾ اچڻ ڪري سنڌين ٻولي بگڙجي هڪ نئين قسم جي ٻولي ٿي پيئي آهي، پر بنياد سنڌي اٿس. وڌيڪ هيئن چيو اٿس، ته لڏ پلاڻ سبب ٻوليءَ ۾ ڪيئن ڦير پوي ٿو ۽ ڪنهن فرقي يا قوم جي آپباشا (Tribal dialect) ڪيئن ٿي ٿي، تنهن جو هيءُ عمدو مثال آهي*. مصنف کي پڇاڻن مان معلوم ٿيو آهي، ته اهي سنڌي اصل شڪارپور جي انصاري اڪهه وارن جا مائٽ آهن، جن ورهين کان سهارنپور ضلعي ۾ وڃي بيٺڪ ڪئي آهي، ته به اڄ تائين شادي غميءَ ۾ ٻوڙي ٻين وقتن تي هڪبئي وٽ ايندا ويندا آهن. اهي جيڪا سنڌي ڳالهائين ٿا، سا لهندا (سرائڪي) ۽ پنجابي نموني جي آهي، ته به ڪي سنڌي لفظ ڪم آڻين ٿا.

*لنگئسٽڪ سروي آف انڊيا، جلد ٻارهون، ڀاڱو ٻارهون، صفحو ٣٠.

مثلاً هندي يا پنجابي حرف ”ڪا“ بدران ”جو“ اضافت
ڪتب آڻين ٿا.

سنڌيءَ جو سرائڪي ۽ داردڪ ٻولين سان ناتو

٨٨- صدين کان سنڌ، پنجاب ۽ ڪشمير جا رهاڪو هڪبئي سان گهڻو لڙم وچڙ ۾ آيا آهن، ۽ خود ڪشمير وارو پاسو، پنجاب سميت، ڪيترو وقت سنڌ جي حڪومت هيٺ هو، تنهنڪري سنڌيءَ جو انهن ٻولين سان ججهو ناتو ٿيو آهي. اڄ به ڏسو ته سنڌي ٻولي سنڌ جي اتر ڏي اُباوڙي طرف سرائڪي يا اُبي جي ٻوليءَ جو نمونو اختيار ڪندي، بهاولپور ڏي به اهوئي بيڪ ڏاربندي، ملتاني ٻوليءَ سان وڃي گڏي آهي؛ ۽ ملتاني، لاهور ۽ امرتسر طرف، آڏلڪي طرح ڦرندي وڃي پنجابيءَ سان گڏي آهي، جنهنڪري ائين چئي سگهجي ٿو، ته سرائڪي ٻولي جڻ ته وچون ڏاڪو يا وچ واري ڪڙي آهي، جا سنڌيءَ کي پنجابيءَ سان ڳنڍي ٿي، ۽ پنجابي ٻولي اتر ڏي ڪشميريءَ سان وڃي گڏي آهي. انهيءَ ريت سنڌ کان وٺي ڪشمير تائين ٻولين جو پاڻ ۾ ڪڙو ڪڙي سان ڳنڍيو پيو آهي. ٻولين جي انهيءَ ناتي سان اهو به سمجهي سگهجي ٿو، ته آڳاٽا پشاچ لوڪ اهائي واٽ وٺي آيا هئا يعني ڪشمير کان پنجاب ۽ بهاولپور ۾ بيهڪون وجهندا، ۽ پوءِ سنڌ ۾ پنهنجا ماڳ جوڙي اچي ويٺا هئا. هن وقت جيتوڻيڪ انهن سيني هنڌن جون ٻوليون پنهنجي پنهنجي نموني آهن، ته به آچارن

۽ نحوي بناوت (Grammatical fromation) ۾ هڪجهڙي سان گڏيون مشابهت رکن ٿيون. اهي ڳالهيون مناسب هنڌن تي کولي ٻڌائيون. انهن جي ٻڪي يادداشت ضميمي ۾ ڏني وئي آهي. هتي رڳو چئن مکيه ڳالهين جو ذڪر ڪجي ٿو.

٨٩- سنڌيءَ ۾ ٻ، ڄ، ڏ ۽ ڳ اهي چار نج سنڌي اکر ليکيا وڃن ٿا. انهن سان ڪوبه اکر جنهن لفظ ۾ ايندو آهي سو نج سنڌي لکيو ويندو آهي. مثلاً ڄڄ، ٻڌل، ڏين ڳڳ. اهي چارئي اکر نڪي سنسڪرت ۾ نڪي ڪنهن پراڪرت ٻوليءَ ۾ آهن، ته پوءِ اسان ڪٿان آندا؟ ٻڌرو پيو آهي، ته سرائڪي ڳالهائيندڙن سان نهايت قديم زماني کان وٺي، ويندي ڪلهوڙن ۽ ميرن جي صاحبين تائين، گهڻو لڳاءُ وچڙ ۾ اچڻ ڪري ڪاٿن سکيا آهيون. سرائڪي ۾ چارئي اکر آهن. مثلاً:

دم دم سان ڏي دل تي سڄڻان ديان ڳالهيان،
ڏاڍا فراق لڳڙا، برهہ ٻساهيان ٻاليان. (بيڪس)

هتي ڏسو ته 'ٻاليان' ۾ 'ٻ'، سڄڻان' ۾ 'ڄ' 'اسان ڏي ۽ ڏاڍا' لفظن ۾ 'ڏ' ۽ 'ڳالهيان' ۾ 'ڳ' آهي. ٻيا مثال:

هندي	سرائڪي	سنڌي
دينا	ڏيوڻ	ڏيڻ
دانت	ڏند	ڏند
ديکنا	ڏيکڻ	ڏسڻ

امڙا بہ ڪيترا مثال آهن جن ۾ 'ڙ' بدران سنڌي نوڙي سرائڪيءَ ۾ 'ڏ' جو اچار آهي. مثلاً هندي لفظن 'ڪاڙي' ۽ ڪوڙي بدران سرائڪيءَ نوڙي سنڌيءَ ۾ چون 'ڪاڏي' ۽ 'ڪوڏي'. سرائڪي ڳالهائيندڙ انهيءَ ريت 'ر' کي بہ متي 'ڏ' ڪندا آهن. مثلاً هندستاني 'ميرا' ۽ 'تيرا' بدران چون 'ميڏا' ۽ 'تيڏا'. هن مان ظاهر آهي، تہ اها عادت سرائڪيءَ ۾ زور آهي. ديري اسماعيل خان پاسي بہ 'د' بدران 'ڏ' چوندا آهن. مثلاً دادا، دال ۽ دو بدران چون ڏاڏا ڏال ۽ ڏون معنيٰ ٻہ. اهو ساڳيو نمونو ملتاني، سرائڪي ۽ سنڌيءَ ۾ بہ آهي.

'ڏينهن مڙيئي ڏون، آئي لوچ لطيف چوي.' (شاهہ).

هاڻ تہ هيڪاري ظاهر آهي، تہ هن ڳالهہ ۾ سنڌي ٻوليءَ تي دارڊڪ ٻولين جو اهو اثر ٿيو آهي. انهيءَ اثر جي وڌيڪ اپٽار 'سنڌي صرف جي اصولن' جي ذڪر ڪندي ڪبي.

١٠- هندي ۽ ٻين ڪيترين ڏيهي ٻولين ۾ هي عام قاعدو آهي تہ 'ت' اگر جڏهن ٻن علت حرفن جي وچ ۾ ايندو آهي، تڏهن حذف يا گم ٿيندو آهي يعني لفظن مان نڪري ويندو آهي. مثلاً سنسڪرت لفظ 'ڪر' Kri معنيٰ ڪرڻ، 'ڪرت' معنيٰ ڪيو، سرائڪيءَ ۾ چون 'ڪيتا' پر هندستاني ۾ چون 'ڪيا'. ساڳيءَ طرح سرائڪيءَ ۽ پنجابيءَ ۾ چون 'سيتا'، پر هندستانيءَ ۾ 'سيا'- سنڌيءَ ۾ انهن 'ڇڻهن' مان 'ڇتو' (هندستاني ڇوٽا)، پيٽڻ مان 'پيتو' (هندستاني 'پيا')، جاڻڻ مان

چاتو (سنسڪرت 'جڃاتڪ') ۽ سڃاڻو مان 'سڃاتو' (سنسڪرت 'سمجڃاتڪ') ڇڄون ٿا. سرائڪي ۽ پنجابي ڳالهائيندڙن مان گهڻو لڏي وڃي آيا آهيون، ته هنن وانگر 'ت' جو اچار ڪيترين حالتن ۾ قائم رکون ٿا. جنهن ڪري سنڌيءَ ۾ بيقاعدي اسم مفعول تمام گهڻا آهن. هندستانيءَ ۾ بيقاعدي جڙيل اسم مفعول ڏهه ٻه مشڪل ليندا، جن مان هيءَ عام آهن:- ڪرنا- ڪيا، مرنا- مئا، ليما- ليا، دينا- ديا ۽ جانا- گيا. لاڙ ۾ ڪن ظرفن جي وچ مان 'ت' اڪثر ڪيرو ڇڏين. مثلاً 'اتان- اٿان، تتان- تڻان، جتان- جٿان بلڪ 'ڪتان' بدران چون 'ڪٿان'. مثلاً:

'ڪٿان سکين سپرين ڪاسائڪي ڪار' (شاهه)

۹۱- ضميري پڇاڙيون رکيو ڪشميريءَ، لهندا، سرائڪيءَ ۽ سنڌيءَ ۾ آهن. مثلاً ڪشميري 'مورم'، سرائڪي 'ماريم' (ماري-م) ۽ سنڌي 'مارئم' معني مون ماريو. اهي پڇاڙيون انهن ٻولين کان سواءِ ٻيءَ ڪنهن ٻه ٻوليءَ (هندي وغيره) ۾ ڪينهن؛ پر ايراني ٻولين ۾ آهن. انهيءَ سبب ڇئبو، ته سڄي هندستان ۾ رکيو اسان جي سنڌي ٻولي هڪ گهنيدڙ ڪڙو يا وچ وارو ڏاڪو آهي، جا هندستان جي ٻولين کي ايراني ٻولين سان ڳنيدي بيٺي آهي.

سنڌ جو بلوچي ۽ پشتو تي اثر

۹۲- وڏن واري زماني کان وٺي سنڌ ۽ گنڌار (قنڌار) جي ماڻهن جي پاڻ ۾ گهڻي لڏ وڃ هئي. انهيءَ کان ٻوءِ

۽، هندن جي صاحبيءَ ۾ افغانستان ۽ بلوچستان جا ڪجهه ڀاڱا سنڌ جي حڪومت هيٺ هئا. انهن سببن ڪري سنڌيءَ جو بلوچي ۽ پشتو تي گهڻو اثر ٿيو، جو ضميمي ٽئين ۽ چوٿين ۾ ڄاڻايو ويو آهي. سنڌي ٻولي اڄ تائين لسٻيلي (بلوچستان) ۾ ڳالهائڻ ۾ اچي ٿي ۽ اها سنڌي ٻوليءَ جي هڪ اپڀاشا يا ننڍو دفعو Dialect ليکجي ٿي.

سنڌ جو گجرات ۽ راجستان سان ناتو

٩٣- قديم زماني ۾ گجرات ۽ راجستان وارا سنڌ حڪومت هيٺ هئا. ڪڇ جو راڄ ڄاڙيجن جي نسل مان آهي. انهيءَ خاندان جو بنياد وجهندڙ ڄاڙو ولد لاکو ننگر ٺٽي جو ويٺل هو ۽ ذات جو سمو هو. اڄ تائين ٿر ڊويزن جي ماڻهن جون سڱيون ناتيون ڪڇ ۽ گجرات وارن سان اهن. انهن سببن ڪري سنڌي ٻولي ڪڇ ۾ چالو ٿي، جا اڄ تائين اتي جا ڪيترا ماڻهو ڳالهائين ٿا. 'ڪڇڪي' ٻولي سنڌيءَ جي هڪ اپڀاشا (Dialect) ليکجي ٿي.

٩٤- سنڌ ۾ راءِ ڏياچ (راءِ ڏياس) ۽ سورٺ جو قصو مشهور آهي. اهو راءِ ڏياچ، جو سنه ١٠١٠ع ۾ پنهنجو سولهارو سر ڏيئي، ڪاٺياواڙ جي تاريخ جا ورق پنهنجي رت سان رڱي ويو، سو سنڌ جي چوڙا سما راجپوتن مان هو. اهڙن لاڳاپن ڪري سنڌي ٻولي ابتدا کان چالو ٿي، جا اڄ تائين ڪاٺياواڙ جي اتر واري ڀاڱي ۾ ڳالهائڻ ۾ اچي ٿي ۽ 'ڪڇڪي' سنڌيءَ جي هڪ ننڍي شاخ ليکجي ٿي. انهيءَ

ٻاهي ڪڇڪي سنڌي آٿلڪي طرح ڦرندي ڦرندي گجراتي ٻوليءَ جي اُپڀاشائن سان وڃي گڏي آهي. انهيءَ مان سمجهجي ٿو، تہ گجرات ۽ سنڌ جي ٻوليءَ جي وچ ۾ ڪا ٻي ٻولي بہ چالو هئي، جنهن انهن ٻنهي کي ٻانڌ ۾ ٻڌي ڇڏيو ٿي.

٩٥- ٽر ڍوبرن ڏي سنڌي ٻولي راجستاني (مارواڙي وغيره) سان وڃي گڏي آهي. خود مارواڙ ۾ ڪيترا سنڌي بہ ڳالهائين، تہ مارواڙي بہ ڳالهائين. انين سنڌيءَ جا ڪيترا لفظ مارواڙيءَ ۾ ۽ مارواڙيءَ جا سنڌي ۾ اچي ويا آهن. انهيءَ هوندي بہ هن ٻاهي سنڌي ٻولي پنهنجو پاڻ جهلي بيٺي آهي ۽ ڦري مارواڙي ڪين ٿي آهي.

سنڌي ٻوليءَ جو استان Position

٩٦- مٿي جيڪي چيو ويو آهي، تنهن مان معلوم ٿيندو تہ سنڌي ٻولي اتر ڏي اٿلڪي طرح ڦرندي ڦرندي وڃي ملتانيءَ سان گڏي آهي. ساڳيءَ طرح ڪڇ ڪاٺياواڙ ڏي گجراتيءَ سان ملي ويئي آهي، پر مارواڙ ۽ لسٻيلي طرف پنهنجو پاڻ جهلي بيٺي آهي.

اُپڀاشائن جا نالا

٩٧- سنڌ جي الهندي ڏي ڪوهستان يعني جابلو ملڪ آهي، جو سنڌ کي بلوچستان کان ڌار ڪري بيٺو آهي، ۽ اڀرندي ڏي ريگستان يعني وارياسو ملڪ يا ٿر آهي، انهن ٻن علحدين طبعي صورتن وارين حدن جي وچ وارو پاسو ٽن ڀاڱن ۾ ورهايل آهي، جي سرو، وچولو ۽ لاڙ سڏجن ٿا. انهن هنڌن جون ٻوليون انهن نالن پٺيان سريلي، وچولي ۽ لاڙي ڪوٺجن ٿيون. ٿر جي ٻوليءَ کي ’ٿريلي‘ سڏيندا آهن. اهڙيءَ طرح سنڌيءَ جون چار اُپڀاشائون آهن، ۽ لسٻيلي واري ’لاسي‘ ۽ ڪڇ واري ’ڪڇڪي‘ به سنڌي ٻوليءَ ۾ شمار ڪرڻ گهرجن، جنهنڪري چئبو ته سنڌيءَ جون جملي ڇهه اُپڀاشائون آهن.

ڀاشا ۽ اُپڀاشا بابت سمجهاڻي

٩٨- ’ڀاشا‘ معنيٰ ٻولي Language ۽ ’اُپڀاشا‘ معنيٰ ٻوليءَ جو ننڍو دفعو (Dilaect). اهو تفاوت اهڙو آهي جهڙو جبل ۽ ٽڪريءَ جي وچ ۾ تفاوت.

چوڻي آهي ته 'ٻارهين ٻارهين ڪوهين ٻولي ٻيءَ'*. اهو ڀاڱو دنيا جي سڀني ٻولين سان هڪجهڙو لاڳو آهي. مثلاً رڳو سکر ضلعي ۾ ئي ڏسجي ٿو، ته شڪارپور جي ٻولي هڪڙي، سکر ۽ روهڙيءَ جي ٻي ۽ آهاوڙي طرف جي وچائين ٽين. انهيءَ ڪري هيءَ به چوڻي آهي ته 'سنڌ ۾ ڇهين ڇهين ٻولي ٻيءَ.' اُئين ٿوري ٿوري پنڌ تي وڏو فرق اول اچارن ۾ آهي ۽ پيو آهي لفظن جو. چوڻي آهي ته

'جهڙو چراغ تهڙو جرڪ، ٻوليءَ ٻوليءَ فرق'.

هن ڀاڱي واري مثال ڏيڻي سمجهايو آهي ته 'چراغ' ۽ 'جرڪ' ساڳيءَ معنيٰ وارا لفظ آهن؛ پر هڪ هنڌ هڪڙو ۽ ٻئي هنڌ ٻيو لفظ ڪم اچي ٿو، جنهنڪري ٻوليءَ ۾ فرق ڏسڻ ۾ اچي ٿو.

ثابت ڪري ٻولي Standard dialecat

٩٩- سڀني ملڪن ۾ جڏهن آبادانيون ڪم اچن ٿيون، تن مان ڪنهن هڪڙيءَ کي گهڻو شرف ملي ٿو ۽ اهائي

---

* ٻار ڪاوڻ ٻولي بدلي، ترؤور بدلي شاڪا،
ٻداپا سين ڪيس بدلي، لڪشڻ نه بدلي لاڪا.

يعني ٻارهين ڪوهين تي ٻولي اُئين بدلجي ٿي، جيئن وڻ جون ٽاريون. ٻڍاپڻ ۾ وار ڦريو وڃن، پر لاکن جو لڇڻ نٿو مٽجي. (گجراتي ڀاڱو). گجرات ۾ لاکا ذات جا واڻيا پنهنجي نيات جي وهانءَ وڏاڻ جي مجلس ۾ اڻ ڪوٺيا به وڃن. اها عادت اهڙي اُٺن جا مٽجڻ جي نه آهي.

ڪتابن ۾ ڪم اچي ٿي. ڪڇ ۽ لسٻيلو ھاڻوڪيءَ سنڌ کان ٻاھر آھن، ٺٺھڪري ڪڇڪي ۽ لاسيءَ جي ڳالھ ڇڏي، باقي اتر سنڌ جي ٻيائن تي ويچار ڪبو، تہ معلوم ٿيندو، تہ ھرڪا پنھنجي پنھنجي جاء تي ٺيٺ (اُچي) سنڌي آھي ۽ ڪري ٻولي Standard dialect تي ڪم اچڻ جي لائق آھي، مثلاً سري ۾ شڪارپور طرف جي ٻولي مٺي ۽ رسيلي آھي. ساميءَ جي سلوڪن جي سنڌي، سچل، بيدل ۽ بيڪس جي رسالن جي سنڌي درسي ڪتابن ۾ ڪم آڻبي، تہ بيشڪ سونھندي.

لاڙ جي ھندن جي ٻولي جيڪي سو ڪچي آھي، باقي لاڙ جي مسلمانن جي ٻولي گھٽ ڪانھي. شاھ جو رسالو گھڻو ڪري ممورو لاڙي ٻوليءَ ۾ لکيل آھي ۽ اھا ٻولي درسي ڪتابن ۾ ڪم اچڻ جي بيشڪ لائق آھي. ساڳيءَ طرح ساڌتي ٻرڪٽي (نوابشاھ ضلعي) ٺوڙي سيوھڻ طرف جي ٻولي ٺيٺ آھي، پر ھن وقت درسي ڪتابن ۾ رکيو وڃولي، خاص ڪري حيدرآباد ۽ ن جي ڀسگردائيءَ جي ٻولي ڪم اچي ٿي ۽ اھائي ميني کان وڌيڪ ايٺ ۽ ڪري ٻولي ليکجي ٿي. ھن جو سبب ھيءُ آھي، تہ سنہ ۱۸۵۳ع ۾ جڏھن سنڌ جي عليم کاتي وارن ٻھريون گھمرو اسڪولن جي ڪم اچڻ ۽ درسي ڪتاب جوڙايا، تڏھن ھنن اھو ڪم حيدرآباد جي ڪن معزز ھندن ۽ مسلمانن تي رکيو ۽ سياوڪ ارح ڪتابن لکڻ ۾ ھنن اھا ٻولي ڪم آندي، جا

پاڻ ڳالهائيندا هئا. انهن حيدرآباد ۽ ان جي ڀرسان وارن هندن جي ٻوليءَ کي شرف مليو ۽ هن وقت اهائي ڪتابي ٻولي ٿي ڪم اچي؛ پر انهيءَ تي ڪو ڏاڍ ناڻو رکيل ڪونهي، ڇو ته ڪري وچولي جي دفعي ۾ ليکجي ٿي. وچولي ۾ ساهتي پرڳڻو (نوشهرو، ڪنڊيارو وغيره) اچي وڃي ٿو؛ پر انهيءَ ڀاڻي 'ڇيو اٿس' بدران چون 'ڇيو اٿائين'. اهو نمونو درسي ڪتابن ۾ ڪونهي، تنهنڪري ٿي چئجي ته رڳو حيدرآباد ۽ ان جي ڀرسانڌيءَ جي ٻولي ڪري ٻولي Standard dialect ٿي ۽ اهائي ڪتابي سنڌي سڏجي ٿي.

آڀياشائن جي ڀيٽ

١٠٠- سنڌيءَ جي هرهڪ آڀياشا يا ٿلهي دفعي جو ڏاڍ ذڪر ڪيو. هتي رڳو نموني لاءِ آڀياشائن جي ٿورن لفظن ۽ جملن جا مثال ڏجن ٿا، ته ڀيٽ ڪرڻ ۾ سولائي ٿئي.

لفظن جي ڀيٽ

وچولي	لاڙي	لاسي	ڪڇڪي
ٻاهه	ٻا، ڄيرو	ڄيرو	ڄيرو، لڳالو
ٻلي	ٻِسني	ڦوسٽي	ميني
ٻير	ٻير، ٻڳ	ٻيرو	ٻڳ
ٻري	پري، ڏوُر	ڏوُر	ڇيتو
جوءِ	جوءِ، وني، وهوُ	زال	وهوُ، ٻانڙي
ڇا	ڪڇا، ڪڇاڙو	ڇو	ڪَڙو
ساٺهو	ساڙو	ساڙهو	سارو، ساڍوُ

هُو	اهُو	هُو	هو، سو
هن جو	اُن جو	وَ جو، هن جو، تي جو (تنهنجو)	
هن کان ڇگو	اُن کنا چڱو	وِ کِران کاسو	اُن تي کاسو

جملن جي ڀيٽ

وچولي- تنهنجو نالو ڇا آهي؟
لاڙي- توجو نالو ڪڇا آئي؟
ڪڇڪي- آنءَ جو نانءَ ڪرو آئي؟
وچولي- مون هن جي پٽ کي گهڻا ڇهبڪ هنيان آهن.
لاڙي- مون ان جي پٽ کي گهڻا چابڪ هيا آئن.
لاسي- مون وُ جي پٽ کي گهالو چابڪان سين ڪٽيو آهي.
ڪڇڪي- مون ان جي ڇوڪري کي (کـي)
جهجهنين جهپالين سين ماريو آئي.
وچولي- تو هوُ گهوڙو ڪنهن کان ڳڌو؟
ڳوٺ جي هڪڙي هٽائيءَ کان.
لاڙي- اهُ گورو ڪين ڪنان ورتيء (ورتش)؟
ڳوٺ جي هيڪڙي هٽائيءَ ڪنان.
لاسي- تو اهُ گهورو ڪين (ڪنهن) ڳِران ڳِريو؟
هيڪڙي ڳوٺ جي هٽ واري ڳِران.
ڪڇڪي- اهُ گهرو آنءَ ڪين (ڪنهن) وٽان وڪانڌو
(وڪامندو) ڳڌو؟
ڳام دي (يا ڳام جي) هڪڙي هٽ واري وٽان.
هيءَ مثال 'لنگئسٽڪ سروي' جلد اٺين، ڀاڱي ڀهرئين مان
ورتل آهن. هرهڪ آڀياشا جووڌيڪ ذڪر جدا جدا ٻابن ۾ ڪبو.

سِريليءَ جون حدون

١٠١— ’سِر‘ معنيٰ ’مٿو‘ ۽ ’سرو‘ معنيٰ مٿ يا مٿيون ڀاڱو. سنڌ جو اتر وارو پاسو، سنڌ جو توڙي سنڌونديءَ جي وهڪ جو، مٿيون ڀاڱو آهي. انهن ٻنهي سببن ڪري اهو ’سرو‘ سڏجي ٿو. ٻوليءَ جي مطلب لاءِ ٿلهي ليکي چئبو، تہ خيرپور رياست کان وٺي ويندي اُٻاوڙي تعلقي جي ڇيڙي تائين، ۽ سيوهڻ دادوءَ کان وٺي سڄو لاڙڪاڻو ضلعو توڙي شهداد ڪوٽ ۽ جيڪب آباد وارو پاسو، ڪشمور تعلقي جي ڇيڙي تائين، ’سرو‘ آهي ۽ اُن جي ٻولي ’سِريلي‘ سڏجي ٿي.

سريلي جا چٽا اُچار

١٠٢— سنڌ جي سڄي اتر واري ڀاڱي جي ٻوليءَ جا اُچار سنڌ جي ڏاکڻي ڀاڱي جي ٻوليءَ کان وڌيڪ چٽا آهن*. ٻنهي هنڌن جي ٻوليءَ ۾ هيءَ هڪ ڳالهہ ڪهڙو ڏيان

*"The northern or Siraiki (Sireli) dialect has remained far more original and has preserved the purity of pronuniciation with more tenaciousness than the southern one." *Dr. Tumpp Sindhi Grammar, Introduction, p. ii.*

ڇڪي ٿي، نه اتر ڏي جن لفظن ۾ 'اَ' يا 'آ' جو اچار ڪن ٿا، تن ۾ ڏکڻ ڏي 'اِ' يا 'اي' جو آچار ڪن ٿا. جهڙوڪ:

ڏکڻ	آتر
جن-ج هيٺان زير (اِ)	جنهن جو جمع جن-ج مٿان زبر (اَ)
تن-ت " "	تنهن " " تن-ت " "
ڪن-ڪ" "	ڪنهن" " ڪن-ڪ" "
جتي-ج " "	جاتي
تتي-ت " "	تاتي
ڪتي-ڪ" "	ڪاتي
جيڏي	جاڏي
تيڏي	تاڏي
ڪيڏي	ڪاڏي

جنهن، تنهن ۽ ڪنهن لفظن جي منڍ ۾ جڏهن زبر (َ) يعني 'اَ' جو اچار آهي، تڏهن جمع جن، تن ۽ ڪن ۾ به ساڳيوئي اچار'اَ' جو هئڻ گهرجي، تنهنڪري ڇٻو، ته اترووارا صحيح آهن.

سنسڪرت پتر ۽ تتر (جاتي-تاتي، جتي-تتي) جي منڍ ۾ 'اَ' آهي ۽ ان جي اچار ڪرڻ لاءِ وات کولڻو پوي ٿو. 'اِ' جي اچار ڪرڻ لاءِ وات ميڪاري وڏ ڀڪ کولڻو پوي ٿو، نه آواز وڏ ڀڪ ڇتو ٿئي؛ پر ڏاکڻي طرف وارا وات پوريءَ طرح ننا ڪولين، جنهنڪري 'اَ' ۽ 'آ' بدران 'اِ' ۽ 'اي' چون ٿا، جن جي اچارن لاءِ وات گهٽو کولڻو تو پوي.

شاهه جي رسالي ۾ لاڙي آچار آهن، ته به هن حالت ۾ ڪليل اچار اتر وارا آهن. جهڙوڪ:

"تو جني جي تات، تن ٻن آهي تنهنجي." (شاهه.)

هتي 'جني' ۽ 'تن' لفظن جي منڍ ۾ زبر (َ) يعني 'آ' جو اچار آهي. لاڙ ۾ جيڪي بلوچي شريف ۽ لڪڙشريف وارا سيد ۽ ٻيا مسلمان آهن، سي گهڻو ڪري سڀ اصل وچولي يعني هالا تعلقي ۽ ٻين هنڌن کان آيل آهن، تنهنڪري وچولي ۽ سري جي ماڻهن وانگر هن طرح اچار ڪن ٿا؛ باقي لاڙ جي هنڌن ۾ اهڙا 'اِ' ۽ 'اي' جي عادت گهٽي آهي. پانچجي ٿو ته لاڙ جي ماڪيل يا ڪهميل هوا سبب لاڙ جي هنڌن ۾ اهو دم نه آهي، جو اُتر جي خشڪ آبهوا وارن ۾ آهي.

١٠٣- آچارن جي باري ۾ ٻيو مکيه تفاوت ٽ، ڊ ۽ ڍ اکرن جي اچارن ۾ آهي. انهن اکرن ۾ 'ر' جو ٿورڙو اچار سمايل آهي؛ ۽ لاڙ جا ماڻهو اهو ڪوڏ ڪن، جيئن: پٽ (پتر) بدران پٽ، چنڊ (چندر) بدران چنڊ ۽ ڏ ڍ (ڏڍر) بدران 'ڏڍ' چون. وچولي وارا انهن اکرن جا اچاربلڪل صحيح طرح ڪندا آهن. سري وارا ته انهن اکرن ۾ 'ر' جو اچار هيڪاري وڌيڪ چٽو ڪندا آهن. ڪي ته اهو اچار لکندا به آهن. جيئن: ليکمداس بدران لکن 'لريڪمداس'. اهڙيءَ طرح باريڪ نموني جاچبو ته معلوم ٿيندو، ته سري جي ماڻهن جا اچار ٻنهي چٽا ۽ صحيح آهن*.

*"Siraiki (Sireli) Sindhi differs from the Standard Sindhi, having a more clearly articulated pronunciation and slightly different vocabulary". *Linguistic Survey of India* vol. viii, *part 1*, *p. 140.*

شڪارپور جي مٺي ٻولي

۱۰۴- ٻولي ته شڪارپور جي! جهڙي آهي سهڪ ۽ سوادي، تهڙي آهي مٺي ۽ رسيلي. واهه جو منجهس ميناج آهي! انهيءَ ٻوليءَ سان سنڌ جي ٻئي ڪهڙي به هنڌ جي ٻولي ميناج ۾ مٽ پنهنجي ڪين سگهندي. ٻين هنڌن جي ٻوليءَ کان شڪارپور جي ٻولي جنهن سبب ڪري رس جس ۾ سرس آهي، سو سبب مثال ڏيئي سمجهائجي ٿو: شڪارپوري چون 'ٻاڙا، هتڙي ڊيهُ'- هتي 'ڊيهُ' جي ڇاڙيءَ ۾ پيش (ُ) يعني 'اُ' جو اچار آهي- شڪارپوري انهيءَ تي زور ڏيئي ان جو اچار اهڙيءَ طرح ڊگهو ڪن ٿا، جو ڄڻڪ فقط اُچار آهي 'ڊيهُ+اُ'. انهن اچار کي برابر ڊگهو ڪن ٿا، تنهن لاءِ ٻيو هڪ مثال ڏجي ٿو: ٻين هنڌ چون 'ات نه، هل نه' پر شڪارپوري چون 'ات نهي، هل نهي'. هتي ته ٻنهي پڌرو آهي، ته 'نه' جي ننڍڙي اچار کي وڌائي 'نهي' ڪن ٿا، جنهنڪري اهو اچار بلڪل چٽو ٿيو پوي؛ پر ساڳئي وقت اهو سُر سان اچارين ٿا، تنهنڪري سندن ڳالهائڻ مٺو پيو لڳي.

۱۰۵- حرفن جي پدن تي زور ڏيڻ جي ترتيب Accent system جو ذڪر ڌار ڪبو. هتي رڳو ايترو ڄاڻائجي ٿو، ته حرفن جي پدن تي زور ڏيڻ (accent) ۽ آواز کي ڪنڌ يا سُر سان اُچارڻ Pitch or musical accent اهي ٻئي ڳالهيون سڀني ٻولين ۾ آهن؛ پر ڪن جو لاڙو

ٻڌن ٿي زور ڏيڻ ٿي، ته ڪن جو لاڙو آواز ڪڍڻ ۾ سُر سان اُچارڻ تي. شڪارپورين جو لاڙو آواز ڪڍڻ ۾ سُر سان اچارڻ تي آهي– اهو نمونو ويدن واري زماني جو آهي*. سچيءَ سنڌ مان شڪارپور وارن اهو قديم ۾ ملو نمونو ڪنڌار (قنڌار) طرفان آندو آهي، جيئن مٿي (صفحي ٢٨ ۾) اڳيئي چاليو ويو آهي. سچي هندستان جا هندو آڳاٽن آرين جو اولاد آهن. پانهنجي ٿو، ته شڪارپور وارا درهيؤ آرين مان آهن، جن مان هڪڙو راجا ڪانڌار هو، جنهن جي پليان پشاور ۾ ان جي آسپاس وارو ملڪ ”ڪنڌار“ سڏجڻ ۾ آيو. جنهن جو اچار پوءِ ’قنڌار‘ ٿيو (صفحو ٢٧). هندن جي پرائڻ ۾ چاڻايل آهي، ته راجا ڪانڌار کان پنج پيڙهيون پوءِ جيڪو سندس اولاد ٿيو، سو هندستان ۾ چڙي اتر طرف هليو ويو. اهي اوڏهين وچي وڌيا ويجهيا ۽ پنهنجي ڌرم ۽ ٻوليءَ جو ڦهلاءُ اوڏهين وچي ڪيائون(١). مسٽر پارٽيجر، جنهن جي ڪتاب ۾ درهيؤ آرين بابت هيءَ حقيقت لکيل آهي، تنهن جي خيال موجب آڳاٽا آريا لوڪ هتان ايران ۽ وچ ايشيا

---

*"In the oldest from of Indo-Aryan as preserved in the Rigand other vedas and in the Brahmans, pitch or musical accent was the predominant one". *Dr. S. K. Chatterji: The Origin and Development of the Bengali: pp. 275-76.*

(1) *F. E Portiger: Ancient Indian Historical Tradition, p. 264.*

ڏي ويا، جتان پوءِ يورپ جي جدا جدا ڀاڱن ۾ ٽڙي پکڙي
ويا. ٻيا عالم اها ڳالهه نٿا قبول ڪن؛ پر ايترو ته ضرور
چئبو، ته اهي ئي آريا لوڪ افغانستان ۽ بلوچستان ۾ هئا،
جي پوءِ ڦيرو ڪري سنڌ ڏي آيا. هن وقت جيڪي
پٺاڻ آهن، سي به اصل آريا هئا ۽ انهن ئي نالو ئي
'پڪٿ' آرين تان پيل آهي*. وقتي هيئن به هجي، ته
سري جي رهاڪن مان ڪي هندو، سري رامچندر جي
پٽ، ڀرت جي نسل مان هجن. ڀرت جو پٽ تڪش هو،
جنهن جي گاديءَ جو هنڌ ڪنڌار طرف سنڌس نالي
پٽيان 'تڪش سلا' سڏبو هو. اتي يونيورسٽي به هئي ۽
سائن جا اچار نهايت صفا ۽ چٽا هئا (صفحو ٢٨). اڄ به
سجي سري جي سائين جا اچار صفا ۽ چٽا آهن، ۽ وڏي
ڳالهه ته سنڌن ڪيترين آکهين تي نالائي قلات جي
شهرن جا رکيل آهن. جيڪب آباد کان الڪل پنجويهه
ڪوهه پري قلات ۾ ڀاڳ ۽ ناري خيط آهن ۽ انهن
کان ٿورو ئي پرپرو چٽ ۽ روپاهه آهن. انهن هنڌن کان
آيل ڀاڳي، ناريوال، چاٽي ۽ روپاهي سڏجن ٿا. ڀاڳ ۽
ناريءَ کان آيل ڀاڳناري ڪوٺجن ٿا. اهي اني ايتري
ته تعداد ۾ هئا، جو سندين سنڌيءَ ٻوليءَ جو بلوچي ۽
پشتو ٻولين تي گهڻو اثر ٿيو (ڏسو ضميمو ٿيون ۽ چوٿون).

* "the Sibis or Sivas have given their name to Sibistan, and the Pakthas to the Afghan Pakthun."

R. D, Banerji: A Junior History of India, p. 15,

اهو ٻاسو ٻروچن جو نيو، نه انهي اهي هندو ٻروچڪيءَ
تي اهڙو هري ويا، جو اڄ به ڀاڳناري، روپاهي وغيره
ڳهرن ۾ به سنڌيءَ سان گڏ ٻروچڪي ايتريقدر ڪم
آڻين ٿا، جو هن وقت تائين سنڌين مادري زبانون ٻه آهن:
هڪ سنڌي، ٻي ٻروچڪي (صفحو ٨٢). اهي پوءِ جدا جدا
وقتن تي ٽوليون ٽوليون ٿي سنڌ ۾ آيا. ڪي احمد شاهه
دورانيءَ جي وقت ۾ آيا، ۽ ڪي نه ٻنهي، وبجهڙائيءَ ۾،
يعني ١٨٥٠ع ڌاري آيا. پانهنجي تو نه شڪارپوري سنڌ
۾ ٽڪهن آيا. جڏهن سنسڪرت زماني وارن مٿين اچارن
جو نمونو سنڌن ابن-ڏاڏن سان اچا صفا سيتجي نه ويو
هو. ڪي پوءِ آيا ۽ اتي ٻروچڪيءَ جي اثر ڪري
اچارن مان سيتاج ڳهٽ ٿين. ڀاڳناري ۽ ٻيا، اهو سيتاج
پردو نمونو قلات ۾ ٿي وڃائي پوءِ سنڌ ۾ آيا، جنهنڪري
شڪارپور جي ٻوليءَ وارو سيتاج سنڌن ٻوليءَ ۾ آهي ٿي
ڪونه. هيٺن به آهي نه خود شڪارپور جا وڪيل،
ڪامورا وغيره شڪارپور ڇڏي ڪراچيءَ ۾ ڪهڙو وقت
رهيا آهن ۽ حيدرآبادين سان ڳهڻي رلمل ڪئي اٿن، تن
سڀرانتن اچارن جو نمونو ايتريقدر بدلائي ڇڏيو آهي، جو
سنڌن اچارن مان پرپان ٿي سهي ڪرڻ ڏکيو آهي نه
هو اصل شڪارپور جا ويٺل آهن. سنڌين ٻوليءَ ۾ وري
ڪي پيون ڳالهيون آهن، جن سان اترو سهي ڪري
سگهبو آهي نه سري جا ويٺل آهن.

سريءَ جي گرامر جون علحديون ڳالهيون

١٠٦- **عدد:** سنڌ ۾ ٻين هنڌ ”ڪارڪ“ جو جمع چون ”ڪارڪون“ ۽ ”زال“ جو ”زالون“؛ پر سريءَ ۾، خاص ڪري شڪارپور طرف، چون ”ڪارڪان“ ۽ ”زالان“. اهي ٻئي نمونا صحيح آهن؛ پر ٻنهي جي ڀيٽ ۾ سريءَ وارو نمونو وڌيڪ اصلوڪو آهي. پراڪرت ۾ جمع جوڙڻ لاءِ ”آ“ پڇاڙي آهي، تنهن ۾ نڪ جو اچار (ن) گڏي ”آن“ چون ٿا. سنڌ ۾ ٻين هنڌ ”اون“ پڇاڙي گڏين ٿا، سو بگڙيل اچار آهي. شڪارپور وارو نمونو نهايت آڳاٽو آهي ۽ اهو ٻين ٻولين ۾ آهي. جيئن:

”موري اکيان ڦرڪن لاڳي“ اک جو جمع اکيان- هندي. ”سهس سيالپان لک هوءِ“ سيالپا جو جمع سيالپان- پنجابي. ”پره باهيان پاليان“ باهه جو جمع باهيان- سرائڪي. پير جو جمع پيران ۽ ڏينهن جو ڏينهان- لاسي. زن جو جمع زنان، پسر جو جمع پسران- فارسي. هن مان ڏسبو ۾ ايندو ته ٻين ٻولين ۾ ”اون“ پڇاڙي آهي ئي ڪانه.

جنس: ”مان کي ڪهڙي رت نڪتي آهي“؛ ”هن کي اولاد ڪانه ٿي“. سريءَ ۾ رت ۽ اولاد جنس مونث ۽ ٻين هنڌ جنس مذڪر ليکين ٿا. هن جو سبب هيءُ آهي، سنڌيءَ مان جنس ٻيجان ڪم ٿي ويئي آهي، تنهنڪري ٿي ۽ ٻيا اهڙا ڪيترا لفظ آهن، جن جي جنس، ڪو مذڪر ته ڪو مونث پيو ليکي.

ضمير: "مان ڏهن منهنجا سپرين ٿل آڪيرون ايندا" (دليت). سري ۾ مون، اسين ۽ توهين بدران مان، اسان ۽ توهان چون ٿا. مثلاً چون "ماتو" (مان آئو)، معني مون چيو. "اسان ڪراچي گهمي آياسين". "توهان پلي وڃو".

(الف) سرحد سنڌ ڏي لاڙ جي ماڻهن وانگر "هو" بدران "اُو" ڪونه چوندا آهن. ڪوهه (معني ڇا)، ڪنڇا ڪجاڙو ۽ پنڌ (پال) ضمير به رکيو لاڙ ۾ ڪم اچن ٿا.

ضميري پڇاڙيون: سري ۾ چون "آيم" ۽ "چوندو مانس". ٻين هنڌ چون "آيس" ۽ "چوندو مانس". ٻئي نمونا رواج ڪري صحيح آهن؛ پر گرامر جي قاعدن موجب چئبو، ته وڌيڪ صحيح سرحد سنڌ وارا آهن: جڏهن ڳالهه، ڪندڙ پنهنجي اچڻ جي ڳالهه ڪري، تڏهن "م" پڇاڙي ڪم آڻڻ صحيح آهي؛ ڇاڪاڻ ته اها ضمير متڪلم جي معني ظاهر ڪرڻ لاءِ، ڪٿي "م" ته ڪٿي "س" پڇاڙي ڪم آڻين ٿا، جا ضمير غائب جي معني ڏيکاري ٿي- مثلاً چون "آيس" ۽ "ويس"؛ پر "لکيس" بدران چون "لکيم". "پڙهيم" معني "مون پڙهيو"، ۽ پڙهيس معني "مان پڙهيس". درسي ڪتابن ۾ به ائين لکندا آهن.

فعلن جون پڇاڙيون: سنڌ ۾ ٻين هنڌ چون "ايندا مون" يا "ايندا سين" (سي)؛ پر سري ڏي چون "ايندا سون" يعني "اين" جو ڏکو اُچار ڪن ٿا.

مضارع: "مان ڇا ڪيان"؟ سري ۾ هن ريت "ڪريان" بدران "ڪيان" چون ٿا يعني وچ واري "ر" ڪيڏي ڇڏين ٿا. هيءَ داردڪ ٻولين جو نمونو آهي.

زمان ماضي متعلق: 'هو ويو'. 'و' مٿان زبر (َ) پر ٻين هنڌ زير (ِ) ڏين ٿا. حقيقتؤن سري وارا صحيح آهن: 'وڃڻ' لفظ جي منڍ ۾ 'وَ' جي مٿان زبر (َ) يعني 'اَ' جو اچار آهي، ته 'ويو' لفظ جي منڍ ۾ بہ ساڳيو 'اَ' جو اچار هئڻ گهرجي؛ پر مٿي اڳيئي چيو ويو آهي، ته سنڌ جي ڏاکڻي ڀاڱي جي ماڻهن ۾ 'اِ' جي عادت گهڻي آهي (صفحو ٩٧).

(الف) سنڌيءَ ۾ 'ٿيڻ' مان 'ٿيو' ۽ 'چوڻ' مان 'چيو' لفظ، 'يو' پڇاڙيءَ گڏڻ مان ٺهيا آهن. ساڳيءَ طرح سري ۾ 'هئڻ' مان 'هيو' ('يو' پڇاڙي). ٻين هنڌ 'هئو' ۽ 'هو' چون ٿا، يعني 'ي' کي ڦيري 'ء' ڪيائون ۽ پوءِ اهو اچار صفا نڪري ويو؛ مگر سري وارن اهو اصلوڪو اچار اڄ تائين قائم رکيو آهي.

زمان حال استمراري: 'ميڪاريان پيو ٿو'. هن ريت 'پيو' ۽ 'ٿو' ٻئي گڏجي زمان حال استمراري Present Continuous Tense جوڙڻ جو رواج سڄيءَ سنڌ ۾ سري کان سواءِ پيو ڪنهن بہ هنڌ ڪونهي.

اسم مفعول: 'هن راڳ ڳاتو'- ٻين هنڌ 'ڳاتو' بدران چون 'ڳايو'.

'التيو سا نہ هنئان، جا نہ ملتيو ساهہ کي'. (شاهہ)
الڻ مان التيو ۽ ملڻ مان ملتيو؛ پر ٻين هنڌ عام طرح چون 'اليو' ۽ 'مليو'. هن طرح وچواري 'ت' اکر کي قائم رکڻ جي عادت سري ۾ زور آهي (ڏسو صفحو ٨٧).

ڪن ٻورڻن حالتن ۾ 'ت' کي نرم ڪري 'د' ڪيو اٿن.
مثلاً، ولڻ مان ولتو، ۽ 'ورتو' به چون. وري 'ورتو'
مان 'ر' ڪڍي چون 'وتو'، ۽ پوءِ ان جو اچار ڦيري
'ودو' به چون، جنهن جو مونث 'ودي'.

'ساڌ سنگت جي اوت، ودي جنهن ويساهه سان'. (سامي)

ماضي معطوفي:

'دريءَ منجهاران دوست ڏٺوسين،
لاڙ ليڙو پاڙون هليو ويو.' (سچل).

ٻين هنڌ چون "پاڻي هليو ويو"، يا 'پاڙو هليو ويو'؛ پر سري ۾ 'پاڙون' چون ٿا. ساڳيءَ طرح چون؛ ته 'هو تنگان ليڙڙون پيو آهي'. اهڙيءَ طرح 'ٻو' بدران 'ٻون' پڇاڙي ڪم آڻين ٿا.

'هتي هت ڇڏي ڪري، آوديا پرم نوار'. (سامي)
هتي 'ڇڏي' ماضي معطوفي جي بدران 'ڪري' لفظ به ڪم آيو آهي. اهو 'ڪري' ڪڍڻ جو رواج اڪثر سرحد سنڌ جو آهي.

ظرف: پاڙي، هتڙي وغيره اسم تصغير واري 'ڙو' پڇاڙي ڪم آڻڻ جو رواج سڄيءَ سنڌ ۾ آهي؛ پر هن طرح ظرف مڪان ۾ به اها پڇاڙي گڏي، هت- هتڙي، جت- جتڙي، تت- تتڙي ۽ ڪٿ- ڪٿڙي چوڻ جو رواج رکيو سرحد سنڌ ۾، خاص ڪري شڪارپور طرف آهي.

سريليءَ تي سرائڪيءَ جو اثر

١٧- سنڌ جو سرو، خاص ڪري جيڪبآباد وارو پاسو، بروچڪو ملڪ آهي ۽ اتي بروچڪي يا سرائڪي ٻولي چالو

آهي. جيڪب‌آباد ۽ شڪارپور جا ڪيترا هندو ٻہ ڳهرن ۾ ٻروچڪي ڳالهائين ٿا، جنهنڪري ٻروچن وانگر 'وهنجڻ' بدران 'ڏاوڻ' (ڏانوڻ)، ۽ 'ڳالهہ' بدران 'ڳل' چون ٿا- جيئن 'منهنجي ڳل ٻڌ'، يعني منهنجي ڳالهہ ٻڌ. سريلي جي ڳراس ۾ جيڪي علحديون ڳالهيون آهن، تن لاءِ ٻہ هڪڙو سبب اهوئي آهي تہ اتي جي ٻوليءَ تي ٻروچڪيءَ جو اثر ٿيو آهي- مثلاً سرائڪيءَ ۾ 'ٻار' جو جمع 'ٻاران' ۽ 'سڄڻ' جو 'سڄڻان'. شڪارپوري بہ انهيءَ نموني 'ڪارڪ' جو جمع 'ڪارڪان' چون ٿا.

(الف) سري ۾ 'اسين' بدران 'اسان' ۽ 'توهين' بدران 'توهان' چون ٿا، سو بہ سرائڪي نمونو آهي- مثلاً

'اسان تہ ڪنهن دي جائي هون،
جائي ڪنهن نہ نپائي هون.' (سچل)

(ب) سري جا رهاڪو 'آهِس' بدران چون 'آهم'، سو بہ سرائڪي نمونو آهي- سرائڪيءَ ۾ 'م' ضمير متڪلم ۽ 'س' ضمير غائب جي معنيٰ ڏيکاري ٿي.

'وسر نہ وسم'، معنيٰ وسري نہ وينديم. 'ويندم' معنيٰ مون کي ويندو. 'بخار هيس' معنيٰ تپ اٿس. 'اٿس' معنيٰ هن کي آهي.

(پ) ٽيون چيو ويو آهي تہ 'ٿو' ۽ 'پيو' ٻئي گڏي زمان ماضي استمراري جوڙڻ جو رواج سڄيءَ سنڌ ۾ سري کان سواءِ ٻيو ڪنهن بہ هنڌ ڪونهي؛ اهو دستور بہ سرائڪيءَ

مان ورتو اٿن. ’مان ڪاوان ٿو پيو‘. هي جملوني سرائڪي نموني آهي، جنهن ۾ چون ته ”مان ڪاوندا پيا هان“

(پ) ’مان راڪ ڳاتو‘، يعني ’ڳاتو‘ بدران ’ڳاتو‘ چون ٿا. هن طرح وچ واري ’ت‘ اکر قائم رکڻ جو دستور سرائڪيءَ ۾ آهي (ڏسو صفحو ٨٧).

(ت) سرائڪيءَ ۾ اسم تصغير واري ’ڙو‘ پڇاڙي ڪم آڻڻ جو رواج بلڪل گهڻو آهي- جهڙوڪ فريد نالي هڪ شاعر چيو آهي ته

”سڄڻ رنڙا نه مک مٺڙا، خوشي دا سانگ سڀ ٽٽڙا،
نه جيءُ ڇٽڙا، نه ڏک ڪٽڙا،ايهه ڪٽڙي سونجهه ول ول دي.“

سري ۾، خاص ڪري شڪارپور ڏي، انهيءَ نموني ظرف مڪان ۾ به اهائي پڇاڙي گڏي هت-هتڙي ۽ ٽت-ٽتڙي چون ٿا. هيءُ به سرائڪي جو اثر چئبو.

اُباوڙي طرف جي ٻولي

١٠٨- ٻنوعاقل، کهوڙڪي، ميرپورماٿيلو ۽ اٻاوڙو جيتوڻيڪ سکر ضلعي ۾ آهن، ته به انهن هنڌن جي ٻولي سکر ۽ روهڙيءَ کان ڪجهه قدر علحدي آهي ۽ شڪارپور جي ٻوليءَ وارو ميلاج منجهس ڪونهي؛ باقي اچار چٽا اٿس.

ٻوليءَ جي نموني لاءِ هڪ مثال ڏجي ٿو: ’هڪڙي جا سمهي مٿي، ٻي جا پوي اُيڙ، نه ته چڙهندو به چڙهي‘- يعني هڪڙي ڳالهه ته مٿي (ڪڏ ٿي يا پيهي ٿي) سمهي ٿي، ۽ ٻي ڳالهه ته ليڙ يعني ماڪ پوي ٿي، تنهنڪري

(تپ) جيڪڏهن نه چڙهئو هوندس، ته به چڙهندس. هيءَ ڪڇي ٻولي ڇٻي جو جملوڻي اڀورو آهي. 'تپ' لفظ ڪم آيل ڪونهي؛ تنهنڪري جيڪڏهن جملي جو مطلب نه ڏجي ها، ته ڪهڙي ڪي جيڪر سمجهه ۾ ئي ڪين اچي ها. ٻي ڳالهه نه مٿين جملي ۾ 'چڙهندو' لفظ ڪم آيل آهي، جنهن مان ظاهر آهي نه آئي جي ٻوليءَ جو آهاوڙي طرف جي سنڌيءَ تي اثر ٿيو آهي. اهو اثر اتي جي مسلمانن جي ٻوليءَ تي هيڪاري وڌيڪ ٿيو آهي؛ جي، 'هلنداسين' بدران چون 'چُلنداسين' ۽ 'هوري هوري' بدران چون 'هولي هولي' يعني آهستي آهستي، اچار به بگڙيل اٿن. جهڙوڪ چون ته، 'هو ساٺهو ڪڙ پٽندو به وڃي، نه ڪٽندو به وڃي'، يعني ڪڙ پٽيندو به وڃي ته ڪاٽيندو به وڃي. 'پٽيندو' بدران چون 'پٽندو'. پ ۽ ٽ ٻنهي جي مٿان زبر؛ ۽ 'ڪاٽيندو' بدران چون 'ڪٽندو' (ڪ جي مٿان زبر ۽ همزي مٿان پيش). ڪيترا مسلمان ساڳي ئي جملي ۾ اڌ سنڌي نه اڌ آئي جي ٻولي ڪم آڻين ٿا. جهڙوڪ چون ته 'آءٌ ٻيو تو کي ڳوليان، تون اِتي ڪڙوئي'؛ يعني سان ٻيو تو کي ڳوليان، تون اِتي بيٺو آهين. جيئن بهاولپور طرف وڃبو ٿيئن آئي جي ٻوليءَ جو اثر هيڪاري وڌيڪ معلوم ٿيندو.

سريليءَ جا علحدا لفظ

١٠٩- سرحد سنڌ ڏي 'ٻوتار' لفظ گهڻو ڪم اچي ٿو؛ جهڙوڪ چون 'سچل فقير ٻوتار'. ٻروچ به ڪيڪارڻ مهل

چون ’ڀِڙتار، خوش آهيون‘، اهو اصل سنسڪرت لفظ ڀتار آهي، جو اڳلي واسطي عزت ظاهر ڪرڻ لاءِ ڪم آندو آهي. شڪارپور جا هندو توڙي مسلمان ’ماڻو‘ لفظ گهڻو ڪم آڻيندا آهن، جو اصل ۾ آهي ’مان آتو‘ يعني سون چيو (سنسڪرت-آڪت). اهو اٿين ڪم آڻيندا آهن، جيئن انگريزي ۾ چون I say. سچي سري ۾ ’ڳالهيءَ‘ بدران چون ’بگي‘. اهو لفظ شڪارپور جي قديم هندو واپارين اهڙو ته ڦهلايو، جو آئرلنڊ ۽ آمريڪا ۾ به عام ٿي ويو آهي*.

سرحد سنڌ ۾ ’ڪيسو‘ بدران ڪي چون ’ڪوڪهو‘. آن ماڻهو لاءِ ’ٻالي‘، تنهن جي بدران ڪيترا چون ’ٻاڪي‘. ’لوڏو‘ بدران ڪيترا چون ’لوڪو‘. ’ڪاڪو‘ جو مونث ’ڪاڪي‘ چون ٿا، جو اڪثر ’ادي‘ يا ’دادي‘ جي معنيٰ سان ڪم آڻين ٿا.

’ڪاڪيون رات قيام، جيڏيون جت ڪري ويا‘. سڪرضلعيءَ سرحد سنڌ ڪان وٺي لاڙڪاڻي تائين جاءِ جي ڪنڊ کي چون ’ڪونو‘. ٻماڙ جي ڪنڊ کي چون ’ليڙ‘. ماڙيءَ جي نٽ کي چون ’وڏاورو‘ يعني وڌيل ڀاڱو Projection. ’هن کي انعام ڏيو‘: ڏيو معنيٰ مليو. ڪي ظرف علحدا اٿن: جهڙوڪ چون ’هن هامڪار جهڙو ڪيو‘. هامڪار معنيٰ خواهه مخواهه يا خالي ٻيلي. دادو ۽ سيوهڻ تعلقن ۾ ڪي اهو لفظ هيئن به ڪم آڻين. ”هامڪار

* *Rule-Burnell: Glossany of Anglo-Indian Coll-quial words and Phrases.*

منهنجو ٻه ڪم ڪندو اڇج"· هتي هاسڪار معنيٰ انڌ پنڌ يا اکو-پوءِ، "هو رهندو ڪم بگاڙي آيو" رهندو معنيٰ اللندو. اباوڙي ۽ ميرپور ماٿيلي طرف ڪانگ يا ڪانءُ بدران چون ڪانگڙو، ۽ انگوڇو بدران چون بوتڙو. ٿيڙ معنيٰ ساڪ. خيرپور رياست جي آفيسن ۾ ڪهڙيو ته معلوم ٿيندو، نه ڪلهوڙن ۽ ميرن جي صاحبين وارا لفظ عهديدارن لاءِ اڄ تائين ڪم اچن ٿا- جهڙوڪ:

ناظر	ڊپوٽي سپرنٽينڊنٽ
خزانه عملدار	ٽريزري آفيسر
متصدي صاحب	اڪائونٽنٽ

١١٠- سچل، سامي، بيدل، بيڪس ۽ ٻين سري جي شاعرن، سري جي لفظن جو خوب استعمال ڪيو آهي، جهڙوڪ:

لفظ	معنيٰ	لفظ	معنيٰ
آنر	پردو	اڀوهيو	اڻ ونڊيل
آلساٺو	آلسي	آسيٽ	پلٽ
چاٽان	چولون	موڙان	رمزون
پوٽ	بوجو	پاٽي	پٽي، ڦرهي.
الڪون	(چيڙ، اکين جا) چيٽڙو		اکڙي

ساميءَ جي سلوڪن ۾ 'ڪڇجو' معنيٰ ڪندو يا ڪينو. اهو لفظ سرائڪيءَ ۾ به آهي.

شاهه جي رسالي ۾ به سريليءَ جا لفظ ڪجهه قدر آهن:

(١) 'شڪستي، سيد چوي، چيهان ڪيو چوءِ'. چيهان

(٢) سنڌيءَ چانگن چس، پير ٽرلده پيپ ۾. چس

(٣) اصل آريءَ چام جو پاند نه پڄتوسون. پڄتو

سريليءَ جا عام اصطلاح

١١١– ٻصر ڪٽاپائيندا سين يعني ٻصر سنڌيندا سين.

تپ جوڙ اٿم " تپ کهٽ اٿم.
سنيون پرڻ " سڪڙيون هٿ، زور ڏين.
ول ولڻ " وڄهه ڪولڻ.
منهن وڏو " الاسو، نرلڄو، نرچو، بيشرم.

"موري منهن وڏا ٿيا وڍيا تا نه وڃن،
اڏيون الاس، تن ڪوجهن کي ڪوه ڪريان" (شاهه)

چانڊيا ۽ مگسي ذاتين وارا مسلمان لاڙڪاڻي ضلعي ۾ آهن، جو اڳي انهن چانڊين جي نالي پٺيان چانڊڪو پرڳڻو سڏبو هو. چانڊين ۽ مگسين جي پاڻ ۾ الٻنت گهڻي هئي. انهيءَ سبب سڄي سنڌ ۾ جڏهن هاڻ ڪو چوي ته 'هو پاڻ ۾ چانڊيا مگسي آهن'، ته ان جي معني ته هڪٻئي جا دشمن آهن يا پاڻ ۾ ناهه نه اٿن.

وچولي جون حدون

۱۱۲- سري ۾ لاڙ جو وچ وارو ڀاڱو 'وچولو' سڏجي ٿو، جنهن جون حدون ڪنڀاري ۾ دادو تعلقي جي اتر واري ڀاڱي کان وٺي، هيٺ ڪوٽڙي ڊويزن تائين آهن. اهو سنڌ جو 'وچولو' يعني وچ وارو ڀاڱو آهي، ۽ اتي جي ٻولي 'وچولي' ڪوٺجي ٿي.

وچولي جي ٺيٺ سنڌي

۱۱۳- سڄيءَ سنڌ ۾ سيوهڻ جهڙو قديم شهر ٻيو آهي ئي ڪونه. اهو نالو به ويدن واري زماني جو آهي. مٿي اڳي ئي چيو ويو آهي (صفحو ٢٦ کان ٢٨) ته رگ ويد واري زماني ۾ آڏو آريه لوڪن جو اولاد، شوي آريه لوڪ، هالوڪي 'شارڪوٽ' ۾ رهندا هئا، جو اصل سندن نالي پٺيان 'شيو پور' (شوي، سبي) سڏبو هو؛ ۽ هوءَ سڄو پنجاب، ايران جو ڪجهه ڀاڱو ۽ سڄي سنڌ هٿ ڪيائون، جيئن پراڻن ۾ ڄاڻايل آهي* (صفحو ٢٦ ۽ ٢٧).

ايران وارو جيڪو ڀاڱو شوي آرين هٿ ڪيو، سو سندن نالي پٺيان 'شيوآستان' سڏجڻ ۾ آيو، جنهن جو

* J. *E. Partiqer: Ancient Indian Historical Tradition, Pages 264 and 293.*

اچار بگڙجي ’سبستان‘ ۽ ’سمستان‘ ٿيو* سنڌ ۾ اهي آريه لوڪ جنهن هنڌ پنهنجا ماڳ جوڙي ويٺا، سو هنڌ به سندن نالي پٺيان ’شيوستان‘ ڪوٺجڻ ۾ آيو، جنهن جو اچار ٻوءِ بگڙجي ’سيوستان‘- ’سهوان‘ ٿيو ۽ هاڻ عام طرح ’سيوهڻ‘ سڏجي ٿو. هن مان ڏسڻ ۾ ايندو ته ’سيوهڻ‘ نالو نهايت قديم آهي ۽ الور، برهمڻ آباد ۽ ٻين شهرن کان گهڻو آڳاٽو آهي، جيئن ميجر جنرل ڪننگهام پنهنجي جوڙيل قديم هندستان جي جاگرافيءَ ۾ ڄاڻايو آهي.

۴:١- شوي آرين جي ٻولي، جهڙي ٺيٺ چئجي تهڙي هئي. سنڌ ۾ هنن سيوهڻ وارو پاسو وسايو، ته سندن ٺيٺ ٻوليءَ جا اهڃاڻ اتي اڄ تائين پڌرا آهن. سيوهڻ ۽ دادو سنڌو نديءَ جي هڪ ڪپ تي آهن ۽ ٻئي ڪپ تي ساهتي پرڳڻو آهي. سنڌ جي انهيءَ سڄي وچولي ڀاڱي جي ٻولي اڄ به سڄيءَ سنڌ ۾ ٺيٺ ليکجي ٿي. فارسي تاريخ نويسن ڄاڻايو آهي، ته قديم زماني ۾ ’سيوستان سڄي پرڳڻي کي چوندا هئا ۽ فقط قلعي کي سيوهڻ چوندا هئا‘(١). متي اڳي ئي چيو ويو آهي، ته اسڪولن جي درسي ڪتابن ۾ اها وچولي ٻولي ڪم اچي ٿي (صفحو ٩٣). هن وقت جيڪا عربي-سنڌي آئيوتا ڪم

*"The Sibis or Sivas have given their name to Sibistan" R. D. Banerji: *A. Junior History of India, p. 15.*

(١) شمس العلماء مرزا قليچ بيگ: ”قديم سنڌ“، صفحو ٢٣٩.

ڪم اچي ٿي، سن ١٨٥٣ع ۾ ٿي. جن صاحبن انهن جوڙي، تن مان هڪڙو مرڪواڻي ديوان ننديرام ميراڻي سيوهڻ جو وڪيل هو، جنهن ’تاريخ طاهريءَ‘ جو سنڌيءَ ۾ ترجمو ڪيو آهي. جنهن صورت ۾ درسي ڪتابن ۾ رکيو حيدرآباد ۽ ان جي پسگردائيءَ جي ٻولي ڪم اچي ٿي (صفحو ٩٣)، ۽ هيءَ سچوڻي ڪتاب انهيءَ ٻوليءَ ۾ لکيل آهي، تنهن صورت ۾ هتي رکيو اندرو ڄاڻائجي ٿو، ته وچولي جي هن ڀاڱي جي ٻولي ڪهڙين ڳالهين ۾ درسي ڪتابن کان عليحدي آهي.

وچوليءَ جون عليحديون ڳالهيون

١٥. - وچوليءَ ۾ جنهن جو جمع جن (ج مٿان زبر) ۽ تنهن جو جمع تن (ت مٿان زبر يعني ’اَ‘ جو اچار). درسي ڪتابن ۾ جن ۽ تن لکيل آهي، يعني ج ۽ ت جي هيٺان زير (’اِ‘ جو اچار آهي). اهڙيءَ طرح ٻيا به گهڻيئي لفظ آهن، جن ۾ وچولي ۾ ”اَ“ ته هيٺ ڏاڪڻي ڀاڱي ڏي ’اِ‘ چون ٿا. (ڏسو صفحو ٩٧).

(الف) سري وانگر ساهتي ٻرڪٽي ۾ ڪاٽي، ڪاڏي، ڄاڏي، ٽاڏي، ڄاڻي ۽ ٽاڻي چون ٿا. سيوهڻ ڀاڱي ڪٿي، ڪيڏي، جيڏي، تيڏي، جتي ۽ تتي به چون. درسي ڪتابن ۾ رکيو ٻيئون نمونو عام آهي.

(ب) ”ڀرو هي ڀاڙو سو ڪلو ڪرين ساٿ ڪي“ (شاهه). ساهتيءَ ۾ چون ’ڀرو‘ ٻر ڪتابي سنڌيءَ ۾ ’ڀريون‘ لکن. ڀرو ڀاڙو معني ڀريون منزل ’ڀاڙو‘ لفظ لاڙ جو آهي.

(پ) لفظ ۾ لڪ جي اچار ڪڍڻ جي عادت (ڏسو صفحو ٦٠ ۽ ٦٦) ساهتي ٻرڪٽي ۾ گهٽ آهي، جنهنڪري ’ڀريون‘

ٻدران ٻهرو چون ٿا. ساڳيءَ طرح منهنجو، تنهنجو ۽ ٻنهنجو ٻدران مهنجو، تهنجو ۽ ٻهنجو چون ٿا. حقيقتون اتر وارا صحيح آهن، جو اصل ۾ اهو نڪ جو اچار آهي ئي ڪون. اتر ڏي ٻنهي ٻدران عام طرح چون ٻِلس معنيٰ هن جو پيءُ. ڪتابي سنڌيءَ ۾ بيئي نمونا آهن.

(پ) ڪتابي سنڌيءَ موجب 'چيو اٿس' معنيٰ هن چيو آهي. ساهتيءَ ڏي ان جي ٻدران چون 'چيو اٿائين' يا 'چيو ٿائين'. مطلب تہ ڪتابي سنڌيءَ ۾ پراڪرت لفظ آٿ جي پٺيان س (ضمير واحد غائب واري پڇاڙي) ڳنڍبي آهي؛ پر ساهتيءَ ۾ فعل جي پڇاڙي 'آئين' ڳنڍين ٿا، جا پڻ ساڳيو مطلب ڏئي ٿي. 'اٿائين' لفظ جي منڍ وارو 'آ' جو اُچار ڪڍي باقي 'ٿائين' چون ٿا (ڏسو صفحو ۹۳).

ساهتيءَ جا علحدا لفظ

۱۱٦- ساهتي پرڳڻي ۾ ڪي علحدا لفظ، اصطلاح ۽ ٻهاڪا عام آهن، جي ٻين هنڌ عام نہ آهن، اهڙن علحدن لفظن جا ٿورا مثال هيءُ آهن:

(۱) اڄ اُڪرس ڪيو اٿس يعني گهٽ يا گرمي آهي. 'اُڪرس' معنيٰ گرمي يا گهٽ (هوا بند ٿيڻ ڪري).

(۲) اسان جاءِ کي راڳو ڏياريو. راڳو معنيٰ ليپو، لنب (گاري سان).

(۳) لڳلڳو، جنهن ۾ ڪيهہ ساڙجي ٿو، تنهن کي عام طرح چون 'وڏڻ' يا وڏلو.

(۴) ’ٻنسن‘ بدران عام طرح چون ’ڏوڪڙ‘.

(۵) ڏوڪڙ کوڙ انس يعني ٻسا ججها اٿس. اهڙيءَ طرح ”ججهو“ يا گهڻو بدران ’کوڙ‘ لفظ عام طرح ڪم آئين ٿا.

(٦) وڏي پياءُ يا ڀاءُ کان وڏي کي عام طرح ”ياڏڙ“ چون ٿا، جو نهايت مٺو ۽ مٺو لفظ آهي ۽ اهو لفظ سري ڏي ۾ چالو آهي.

(۷) سوري تعلقي ۾ ’گوال‘ نالي هڪ واٽيو وڏو ڏاڙيلو ٿي گذريو آهي، تنهنڪري هاڻ ’گوال‘ لفظ جي اصطلاحي معنيٰ آهي ڏاڙيلو. ساڳيءَ طرح مسڪيءَ جي ڏنڊ وارن حُرن ڏاڙا هڻي سڄيءَ سنڌ ۾ ترٿلو وڌو، تہ هاڻ ”حر“ معنيٰ ڏاڙيلو، شاهينگ.

خاص ساهتيءَ جا اصطلاح

۱۱۷- ’ڏيري جو ڪمي‘ معنيٰ بيڪر ۽ وهندڙ يا مفت ۾ ڪم ڪندڙ. ’ڏيرو‘ جنهن کي ’دريلو‘ بہ چون، سو ڪنڌياري تعلقي ۾ آهي.

(الف) ’پنجوءَ جي ٻن ساڻ هڻڻ‘ معنيٰ ”واجبيءَ کان وڌيڪ طلبڻ، يا ڏکي ڳالهہ ڪرڻ“. ساهتي پرڳڻي ۾ پنجوءَ نالي هڪ واٽي وٽ هڪ وڏو ٻن (آن جو ماڻو) هو، تنهن تان اهو اصطلاح ٿيو.

(ب) ”ٻنج پنجوءَ جا ڳنڍاني پيا آهن“، يعني ’بارهوني ڪوٽ انس (ٻسو ڪپيس)‘.

ساهتيءَ جا اصطلاح

۱۱۸– ساهتي پرڳڻي مان اسان کي ٻهاڪا ٻه مليا آهن: جهڙوڪ:

(۱) اول ٻيٽ ٻنجوءَ جو ٻار ٻچا سڀ ٻوءِ.

(۲) 'چتي چنيجن جي، ٻرڻ تي ٻيٺي'. چنيجا ۽ ٻرڻ ذاتي ٻه ڳوٺ موري تعلقي ۾ هڪٻئي جي آمهون سامهون، ٻن وڏن شاهي دڙن تي ٻڌل آهن. اصل ٻنهي ڳوٺن وارا هڪٻئي کي گهڻو ويجهو رهندا هئا. هڪ لڳا کي ڏاڙيلا ڪن چنيجاڻن کي ڏاڙو هڻڻ تي ويا ٻر رات جي وڳڙي ۾ ڀلجي وڃي ٻرڻ کي ڏاڙو هنيائون. هاڻ جڏهن هڪ جي بدران ٻيو آهيءَ ۾ اچي وڃي، يا هڪ جو ڏوهه ٻئي تي ٻوي، تڏهن ائين چون.

(۳) "ڦلوءَ واڻيي رات وهائي، ڳالهين ڪندي ڳوڻي ڪائي'. ڦلوءَ ذاتي هڪ واڻيو ڳوٺ ٻرپا تعلقي نوشهري ۾ ٿي ڪذريو آهي، جنهن بابت هڪ ڪيت ٻه ٺهيل آهي ته "ڦلو هڪ ڳوڻائو هو، مڙي جهڙو واڻيو هو'.

(۴) 'امڙي جٽ ڪيائينس، جهڙي ٻرڙي ڪئي ٻارن سان'. ٻرڙن جي ذات وارا نوشهري ۽ ڪنڊياري تعلقي ۾ گهڻا آهن. هڪ ڳوٺ سندن ذاتي پٺيان 'ٻرڙا' سڏجي ٿو. هن ٻهاڪي جو بنياد هن طرح آهي: هڪ لڳا ڪي ٻرڙا ٻنهنجا ٻار پنهنجي ڪنهن ذاتيائيءَ جي سنيال هيٺ ڇڏي، پاڻ لاباري تي ويا. پٺيان ٻارن گهڻو هلاک ڪيس، ته ٻرڙي امڙو ڪم ڪيو، جو ٻارن

کي آنءَ جي ڪنديءَ ۾ بند ڪري، سنڌن مائٽن کي وڃي ڇتايائين ته پنهنجا ٻار وڃي پاڻ سنڀاليو. سون ڪان سنڀاليا نٿا ٿين. انهيءَ تان اهو پهاڪو پيو.

(٥) 'ٻرڙي ٻوي نه ٻاجهه، پر ۾ تو ڀاءُ مري'. جڏهن ڪو ماڻهو پنهنجي ڪنهن غريب ڀاءُ ڀرائي جو قياس نه ڪندو آهي، تڏهن ائين چئبو آهي.

(٦) 'ٻيو هرڪو اڇو وڇڻو، ٻيو ٿاٿائي'.

ٻون (ٻن) نالي ساهتيءَ جو هڪ واڻيو لڳڻي ٻيڙي هو، تنهنڪري جڏهن ڪو ماڻهو هڪ هنڌ گهڻو وقت ڪپ ڪوڙي ويهندو آهي، تڏهن هن لاءِ ائين چئبو آهي.

حيدرآباد طرف جا اصطلاح ۽ پهاڪا

١١٩- ڀاڳوءَ نالي هڪ شخص حيدرآباد ۾ ٿي گذريو جنهن کي 'جهڳلو' ڪري ڇيڙائيندا هئا. هڪ وڏو ڪتورو سان ڪندو هو، جنهن ۾ جيڪر ٻه سير ڇانورن جا پنجي سگهن. ڪنهن وماڻءَ وڏائي تي ويندو هو، ته ٻچندا هئس، ته 'ڀاڳو، پلاهه ڪيتي'؟ ٻهربائين ته ناڪار ڪندو هو؛ پر انيتي پنهنجو ڪتورو ڪيڏي چوندو هو، ته ڇگو هن ولئيءَ ۾ ڪٿي دالا ڏينم'. انهيءَ ڪري "ڀاڳوءَ جهڳلي واري ولئي" معنيٰ تمام وڏو ٿانءُ.

(الف) حيدرآباد ۾ ڪنگوءَ نالي هڪ ٻڪوڙائي نهايت عمدا ٻڪوڙا ترندو هو، تنهنڪري گراهڪن جي وٽس گهڻي پيهه هوندي هئي ۽ ڏاڍو گوڙ لڳو پيو هوندو. انهيءَ سبب 'ڪنگوءَ وارو گوڙ' معنيٰ تمام گهڻو گوڙ.

(ب) ”واڇان“ نالي هڪ ڪم عقل زال تي ڪٿري آهي. جا ٻاڙي پرندي هئي ٻرڻ ۾، ۽ آلا ڇيڻا نوڙيءَ ۾ ٻڌندي هئي! انهيءَ سبب ”واڇان“ معنيٰ ڇري. پهاڪو آهي ته ’ڇريا ڏيئي ڇار، واڇان ونجي هڪڙي‘. يعني هڪڙي واڇان ڇئن ڇرين جي برابر آهي. اهڙيءَ طرح سڄيءَ سنڌ ۾ ڪيترا اصطلاح ۽ پهاڪا ڪن اسٿاني ڳالهين تان ٺهيل آهن. وڌيڪ مثالن لاءِ ڏسو مصنف جو جوڙيل ڪتاب ’پهاڪن جي پيڙهه‘ ۽ ”گلقند“ ڀاڱو پهريون ۽ ٻيو.

لاڙيءَ جون حدون

١٢٠- سنڌ جو ڏاکڻو ڀاڱو جو وچولي جي هيٺان آهي ۽ وڃي سمنڊ سان لڳو آهي، سو لاڙ سڏجي ٿو. لاڙ جا ٻه ڀاڱا آهن: هڪڙو حيدرآباد ضلعي وارو لاڙ، جو بدين ۽ ٽنڊي باگي کان وٺندي بلڙي شريف، تعلقي گوني تائين آهي. اتان ڪوهه ڏيڍ پري ميرپور بٺوري تعلقي جي جهوڪ شريف (ميران پور) ۾ شاهه عنايت صوفيءَ جي درگاهه آهي. انهن ٻن نامور درگاهن جي وچ کان وٺي، ڪراچي ضلعي جو سمورو ڏاکڻو ڀاڱو، جو ڪيٽي بندر ۽ ڪراچيءَ طرف لڙي اچي سمنڊ سان لڳو آهي، سو ڪراچي ضلعي وارو لاڙ آهي. انهن ٻنهي ضلعن جي لاڙ جي ٻولي ”لاڙي“ ڪوٺجي ٿي.

لاڙ معنيٰ لڙيل يا هيٺاهون ڀاڱو. ان جو ضد آهي سرو، معنيٰ مٿيون يا اتر وارو ڀاڱو. اڳي ڪڇ جي رڻ ڏي سمنڊ هو، جنهن جو پاڻي بدين تعلقي جي پرٻان کهاري شيخياڻيءَ واري رڻ ۾ اسندو هو، جنهنڪري بدين تعلقو به سمنڊ سان لڳو بيٺو هوندو هو (ڏسو صفحو ١٤) هاڻي اوڏهين سمنڊ ڪونهي، ته به اهو ڀاڱو اڃا تائين لاڙ سڏجي ٿو.

لاڙي ٻوليءَ جو درجو

١٢١- لاڙ جي ٻوليءَ ٿان اسان جا ڪيترا ماڻهو نندو ڪندا آهن؛ ۽ سنڌ جي ٻين هنڌن جي ٻوليءَ کان

ان جو درجو گھٽ ليکيندا آھن. حقيقتؤن لاڙ ۾ رڳو
ھندن جي ٻولي ڪڇي آھي، جو انھن مان ڪيترا لاڙ
جا اصلوڪا رھاڪو آھن ۽ سنڌين ٻوليءَ تي دراوڙي
۽ داردڪ (ڪشميري وغيره) جو اثر ٿيو آھي. لاڙ ۾
جيڪي مسلمان آھن، تن مان ٻلڙي شريف ۽ ٽکڙ شريف
وارا سيد توڙي سيد ساجن سوائي ڪوچي (ٽنڊي باگي
طرف) واري جو اولاد علوي سيدن مان آھن، جن جو
شھر 'متعلوي' (مٽياري) ھالا تعلقي ۾ آھي. اتان لڏي
ٻوءِ ھتي اچي رھيا ھئا. اھڙيءَ طرح ٺٽي طرف جا
ڪيترا سيد ۽ ٻيا مسلمان ارغونن جي صاحبين ۾ ٻين
ھنڌان لڏي اتي اچي رھيا ھئا. اھي لاڙ ۾ ٻوءِ آيا،
تنھنڪري سنڌين ٻولي، لاڙ جي اصلوڪن رھاڪن جھڙي
ڪڇي ڪانھي، پر انھن کي به اتي آئي گھڻيئي ورھيه
ٿي ويا آھن، تنھنڪري ھن وقت لاڙ جي ھندن توڙي
مسلمانن جي اچارن مان لاڳاپو رکندڙ ڪي اھڙيون
علحديون ڳالھيون آھن، جي سنڌ جي ٻئي ڪنھن به
ڀاڱي جي ٻوليءَ ۾ ڪينھن، جنھنڪري لاڙيءَ جو ڏار
دفعو ليکجي ٿو. ان ۾ ڪيترا لفظ ۽ اصطلاح به علحدا
آھن. شاھ جي رسالي ۾ جيتوڻيڪ عربي، فارسي، نج
سنسڪرت ۽ پراڪرت ۽ نج سنڌي لفظ گھڻا آھن، ته
به لاڙي لفظ به ڪيترائي آھن ۽ اچار ته سمورا لاڙي
اٿس، جنھنڪري ائين چئي سگھجي ٿو، ته سڄو رسالو
لاڙي ٻوليءَ ۾ لکيل آھي. انھيءَ سبب گھڻا مثال
رسالي مان ڏنا، پر انھن ڳالھين جي ذڪر ڪرڻ کان

اڪي ڪي تاريخي حقيقتون ڄاڻائجن ٿيون، نه سمجهڻ سولو ٿئي، نه ڇو ٻين هنڌن جي ٻوليءَ کان لاڙ جي ٻوليءَ جو نمونو نرالو ٿيو آهي.

لاڙ ۾ دراوڙ

١٢٢.— قديم زماني ۾ سنڌ ۾ دراوڙ رهندڙ هئا ۽ هن وقت به اوڏ ۽ ماڱر (ماڃر) ذات جا مهاڻا رهندا آهن (صفحو ٢٠). اهي سنڌ جي آڳاٽن دراوڙن جو اولاد آهن، يا ٻوءِ ڏکڻ هندستان کان آيا، سا پڪ ڪانهي. ايترو معلوم ٿئي ٿو ته ڪيترين صدين کان سنڌ، ڪڇ ۽ گجرات جا ونجارا ملبار طرف ونج واپار لاءِ ويندا هئا. اڄ به مغلين تعلقي جاتي، ڪيٽي ۽ گجرات طرف جا ميربحر دنگيون هاڪاري ملبار طرف وڃن ٿا. هن وقت لاڙ ۾ ڪي مهاڻا آهن جي ماڱر (ماڃر) ذات جا آهن. انهيءَ ذات وارا مهاڻا ملبار ۾ به گهڻا آهن.

تون سمو، آءٌ ڪنڌري سون ۾ عيبن جوءِ،
ٻيئي راڻين روءِ، متان ماڱر مٽيين. (شاهه)

سنڌ جو حاڪم ڄام تماچي سمي گهراڻي مان هو، سو نوريءَ نالي هڪ مهاڻي، ذات جي ڪنڌري پرڻيو هو. مٿين بيت ۾ شاهه صاحب نوري مهاڻيءَ کي 'ماڱر' سڏيو آهي. اهي ماڱر ذات جا مهاڻا ڪنجهر ڍنڍ ڏي هئا، جا ميلاڀا، تعلقي ٺٽي ۾ آهي. ان وقت سمن جي گاديءَ جو هنڌ 'ساموئي' هو، جو اڄ هڪ ننڍڙو ڳوٺ ٺٽي کان ڏيڍ ڪوهه پري مڪلي ٽڪريءَ جي اتر طرف، بنهه ڇيڙي تي آهي، ڄام تماچيءَ ۽ نوريءَ جون تربتون

اڄ تائين اتي آهن. اڳي درياهه اتان وهندو هو. ان وقت ٺٽي جو شهر اڃا ڪونه وسيو هو ۽ سجاول وارو پاسو سنڌونديءَ جي پاڻيءَ هيٺ ٻڏو پيو هوندو هو. انهيءَ سموري اراضيءَ ۾ ماڱر ذات جا مهاڻا رهندا هئا، جي ماڻهن کي اتان پتڻ لنگهائي پار ڪندا هئا. سجاول پاسي 'ماڱر' بدران عام طرح چون 'ماڇر' يعني ''ڱ'' کي مٽي 'ڇ' ڪيو اٿن، نه ته لفظ ساڳيوئي آهي ۽ دراوڙي بنياد جو آهي. بنيادي معنيٰ اٿس چار رکندڙ يعني مهاڻو. اهي ماڇر يا ماڱر ذات وارا هن پاسي اڪثر گهڻا هئا، جو اڄ به سڄو سجاول وارو پاسو سندن نالي پٺيان 'ماڇر' سڏجي ٿو. سجاول ۾ 'ماڇر' نالي هڪ ديهه به آهي. انهن اڳاڻن مهاڻن جو اولاد اڄ تائين سجاول طرف جنهن ڳوٺ ۾ رهي ٿو، سو ڳوٺ به سندن نالي پٺيان 'ماڇر' سڏجي ٿو.

لاڙ ۾ جهپير يا جبير

١٢٣- قديم زماني کان وٺي لاڙ جو پاسو وڃ واپار ڪري مشهور هو، تنهنڪري جيڪي قومون ٻاهران ٿي آيون تن جي گهڻي دم اوڏهين هئي. ڪلجڳ شروع ٿيڻ وقت ڪي پشاچ لوڪ داردستان ۽ ڪشمير طرف آيا، جن مان پوءِ ڪن پنجاب ۽ سنڌ ۾ به اچي بنتڪون وڌيون، ۽ سندين ٻوليون هينئر داردڪ ٻوليون سڏجن ٿيون (صفحو ٣٥). انهن لوڪن مان ڪي اڄ تائين ڪراچي ضلعي واري لاڙ ۾ آهن.

سميون ڪري سينگار، راهه ريجهائڻ آئيون،
چام هٿ ۾ چار، چاڻي ڇپيرن وچ ۾. (شاهه)

ڄيڙ ذات جا ماڻهو آهن، جن کي جهيڙ، جهبيل، جبير ۽ جبيل به چون ٿا. اهي هيئنر به ڪشمير ۽ پنجاب طرف ججهي تعداد ۾ آهن. سمن جي صاحبيءَ ۾ توڙي شاهه صاحب جي وقت ۾ اهي شايد ڪنجهر ڍنڍ ڏي ساڳر (ساڇر) ذات وارن ماڻهن سان گڏ رهندا هئا، جنهن ڪري سٺين بيت ۾ شاهه صاحب سندن نالو به آندو آهي. اهڙيءَ طرح دارڊڪ ٻولين ڳالهائيندڙن مان ڪي ٻيا به لاڙ ۾ هوندا ته عجب ڪونهي. لاڙي ٻوليءَ مان اهڙو ظاهر آهي، ته ان تي ڪجهه اثر دراوڙي ٻولين جو ۽ ڪجهه اثر ڪشمير طرف جي دارڊڪ ٻولين جو گهڻو ٿيو آهي، تنهنڪري انهيءَ جي اثر جو ذرا ذڪر ڪجي ٿو.

لاڙيءَ تي دراوڙي اثر

١٢٤- دراوڙي ٻولين ۾ وسرگ (Aspirates) يعني 'هه' جي اچار وارا اکر ڪينهن؛ پر آرين جي سنسڪرت توڙي پارسين جي زند اوِيستا ۾ آهن. آرين جي سنگ ۾ دراوڙ لوڪ سنسڪرت سکيا، پر پورا اچار ڪرڻ نه ايندا هئن، جنهنڪري وسرگ اکر مان بنيادي اکر ڪڍي باقي 'هه' جو اچار بچائيندا هئا. اهو رواج پوءِ پراڪرت ۾ اهڙو زور ٿيو، جو پراڪرت ڳالهائيندڙن اهڙن اکرن کي جڻ ته مرڪب اکر ڪري ٿي ليکيو. خود سنسڪرت ۾ ڪن لفظن جي حالت ۾ ائين ٿيو. قديم سنسڪرت ۾ 'گهن' معنيٰ هڻڻ يا مارڻ. انهيءَ

’کهڻ‘ لفظ مان ’ک‘ نڪري ويو، جنهنڪري هالوڪيءَ سنسڪرت ۾ ’هڻ‘ معنيٰ مارڻ، جنهن مان سنڌي لفظ ’هڻڻ‘ ٺهيو آهي. ساڳيءَ طرح قديم سنسڪرت ۾ ’ڪرپ‘ معنيٰ ڇهڻ، جنهن جو اچار هاڻوڪي سنسڪرت ۾ آهي ’ڪرهه‘ جنهن مان ڪرهڻ لفظ ٺهيو آهي، جنهن جي معنيٰ آهي ڇهڻ يا ڇهاڇڻ. انهيءَ ’ڪرهڻ‘ لفظ جو اچار لاڙ ۾ آهي ’ڳرهڻ‘، جنهن مان ’ڳرهيو‘ ۽ ’ڳهڙو‘ لفظ ٺهيا آهن.

”سيڻن ماهه پچاءِ جي ڏالو ڳهڙاءِ نيهه جو“. (شاه)

هتي ’ڳهڙهه‘ معنيٰ تو ڳرهيو يا ورتو. هيءَ لاڙ جو لفظ آهي. ساڳيءَ ريت ’سڪيو‘ جو اچار ڦري ٿيو ’سهيو‘ يعني ’ڪ‘ مان ’ڪ‘ نڪري ويو، جنهنڪري باقي ’ه‘ جو اچار رهيو.

’سهيو سڪيو جنڊڙو وڌءِ ڇيري ۽ چاڻي‘.

اهڙيءَ طرح دراوڙي ٻولين جو اهو اثر سڄيءَ سنڌي ٻوليءَ تي ظاهر بيٺو آهي، پر لاڙ جي ساڃهن جي ملبار طرف جي دراوڙن سان لڳه وچڙ پوءِ بہ هلي آئي ۽ اڄ تائين هلي اچي. ماڇر ذات جا ميهاڻا جي اصل ملبار طرف جا آهن سي ججهي تعداد ۾ هتا ۽ اڄ تائين لاڙ ۾ آهن، تہ سياوڪ طرح دراوڙي ٻولين جو لاڙي تي ڪجهه سرس اثر ٿيو آهي- مثلاً

’مونهانئي اکي، کهڙو سب کهڙا ڪئي‘.

’مونهانئي اکي‘ معنيٰ سون ڪان ٿي اکي ۾. هتي ڏسو تہ ’ڪان‘ حرف جر مان بنيادي اکر ’ڪ‘ ڪڍي،

باقي رکيو 'ھ' جو اچار ٻڌايو اٿن. (ک=ڪ+ھ).
-اڳيءَ طرح شاھ جي رسالي ۾ ڪيترن ھنڌ 'توکان' بدران 'توھان ۽ اوھان کان' بدران 'آنھان' لکيل آھي- مثلاً

'ماروئان ڪالهہ سرير ۾ طاقت توھان ڌار'

توھان معنيٰ توکان. 'آن اھيان آنھان ڌار'. 'آنھان' معنيٰ 'اوھان کان'. ھن ريت 'کان' بدران 'ھان' چوڻ جو رواج سچيءَ سنڌ ۾ لاڙ کان سواءِ ٻئي ڪنھن بہ ھنڌ ڪونھي. ھي دراوڙي ٻولين جو اثر آھي.

لاڙيءَ تي داردڪ ٻولين جو اثر

۱۲۵- داردڪ ٻولين ڳالھائيندڙن ۾ اھڙن وسرڪ اکرن بابت قاعدو ئي الٽو آھي.

سر گريئرسن ڄاڻايو آھي تہ ڪشمير طرف داردڪ ٻولين ۾ نرم وسرڪ اکرن (Sonant aspriates) گھ، جھ، ڍ، ڌ ۽ ڀ کي اوسرڪ Disaspirate ڪندا آھن، يعني منجھانئن 'ھ' جو اچار ڪڍي ڇڏيندا آھن. اٿين بہ ڪولي ڇيو اٿس تہ لاڙي ٻولي انھيءَ ڳالھہ ۾ داردڪ ٻولين سان مشابهت رکي ٿي. ان لاءِ ھيءَ مثال بہ ڏنا اٿس:

گھ- ڏگھو بدران چون ڏگو، گھٽو بدران چون گٽو، گھر بدران گر ۽ گھوڙو بدران گورو.

جھ- جھجھو وجھوس بدران چون ججو ۽ وجوس put on him

ڍ- ڪڍ بدران ڪڊ، ننڍو بدران ننڊو ۽ رڍيار بدران رڊار.

ڙھ- ڇڙھيو بدران ڇڙيو ۽ ماڙھو بدران ماڙو (ماٹھو).

ڌ- ڏيءُ بدران ديءِ، لڏو بدران لدو ۽ ھنڌ بدران ھند.
ٻ- ٻاھُ بدران با، ٻرو بدران برو، ٻيو بدران بيو ۽
ٻوٽ بدران بوٽ.
ٿ- ماٿو بدران مالو، پٿي بدران پٽي hte father.
ره- ورھين (کان) بدران ورن (کان) from years.
وه- اوھين بدران اوئن (آئين) ۽ توھين بدران توئن (تَئين).
ڏسو لنگئسٽڪ سروي آف انڊيا، جلد اٺون، ڀاڱو ١،
صفحو ١٧٠ ۽ ١٧١.

مٿين مثالن تي ويچار ڪرڻ سان سمجھي سگھجي ٿو، تہ اھا عادت ڪجھ قدر اسان ۾ بہ آھي. مثلاً سنسڪرت لفظ ڪنتپ بدران چٺون ڪنتپ، ولپداس بدران ولبداس ۽ مڌ بدران مد يعني شراب.

مھيسر جي مد، جي مت ھڏھين ھوءِ. (شاھ)

ھيءَ عادت لاڙ جي ماڻھن ۾ گھڻي آھي ۽ اھو ھڪ مکيہ سبب آھي، جنھنڪري لاڙي ٻولي ڪڇي ۽ ڪل جھڙي تي بيٺي آھي. ھنن مثالن مان ٻہ ٽي ڳالھيون بہ ظاھر آھن، جن جو ڏار ذڪر ڪجي ٿو.

١٢٦- 'ھ' جو اچار- سر گريئرسن جي ڏنل مٿين مثالن مان معلوم ٿيندو تہ لاڙ جا ماڻھو نہ رڳو وسرگ اکرن مان 'ھ' جو اچار ڪڍي ڇڏيندا آھن پر 'ھ' اکر ڌار ھوندو آھي، تہ اھو بہ ڪونہ اچاريندا آھن. مثال ڏنا اٿس تہ 'چڙھڻ' بدران چون 'چڙڻ' ۽ 'ورھين کان' بدران چون 'ورن کان'. اھا عادت لاڙ جي ماڻھن ۾ سچ پچ

ايترقدر زور آهي، جو 'آميان' بدران چون 'آبان'، 'ٻاهر' بدران 'ٻار'، 'ٽهلرام' بدران ٽيلرام، رحمت الله بدران 'رحمت الا' ۽ 'لوهه' بدران 'لو'. لاڙ جا مسلمان جيتوڻيڪ ايترقدر 'ه' سان ماٺو نٿا ڪن تہ بہ انهيءَ عادت کان صفا آجا ڪينهن.

"آئين جي ورن واريون سرتيون، سڏڙيون". (شاهہ).

هتي 'اوهين' بدران 'آئين' ڪم آيل آهي.

"سيڃن ماهہ ٻچاءِ جي نالو ڪيڙءِ نيهہ جو".

هتي مصدر 'ڪرهڻ' معنيٰ 'وڃڻ' تنهن مان 'ڪرهيءِ' بدران 'ڪيڙءِ' لکيل آهي.

"اڄا چڪڻ چاڙ مهجي مؤج نہ سهي مڪڙي". (شاهہ)

هتي 'چاڙهہ' بدران 'چاڙ' لکيل آهي.

ساڳيءَ طرح 'چاڙهيڪو' بدران 'چاڙڪو' لکيل آهي. اصل صحيح اچار آهن بہ اهي. ديشي لفظ 'چڊڻي' معنيٰ چڙهي ٿو. هتي 'ڊ' سنجي 'ڙ' ٿيو آهي ۽ 'ه' جو اچار آهڻي ڪونہ. ساڳيءَ طرح اسين چئون 'ڪالهہ' پر رسالي ۾ لکيل آهي 'ڪال'. اهو اصل سنسڪرت لفظ 'ڪلير' آهي، جنهن ۾ بہ 'ه' جو اچار ڪونهي. هيءَ وري نئين عادت آهي، جا هن وقت زور وٺندي وڃي ٿي، جنهنڪري ڪيترا مسلمان "آدرياهہ" بدران چون 'آدرياهہ'. لاڙ جا هندو 'دال' بدران عام طرح 'ڏار' چون؛ پر 'دال' جو اچار 'ڏال' ۽ 'ٻد' جو اچار 'ٻڏ' ڪن ٿا. انهيءَ عادت لاڙ ۾ اجا گهڻو زور نہ ورتو

آهي، جنهنڪري جتي 'ه' جو اچار ڪين آتي به ڪونه ڪن.

۱۲۷- ڙ ۽ ر- سر گريئرسن جي ڏنل مثين مثالن مان هيءَ ڳالهه به ڏسڻ ۾ ايندي، ته لاڙ جا ماڻهو (خاص ڪري هندو) 'ڙ' بدران 'ر' چون ٿا. مثلاً 'گهوڙو' بدران چون 'گورو'. گهوڙي تي چڙهڻ بدران چون 'گوري تي چڙڻ'، ۽ ڪاهه چڙڻ بدرانچون 'گا چڙڻ'. مطلب ته 'چڙهڻ' ۽ 'چڙڻ' ۾ تفاوت ڪونه رکن. حيدرآباد ۾ لاڙ هڪڙي سان گڏيا پيا آهن، ته لاڙ جو اهو اثر حيدرآباد جي هندن تي به ٿيو آهي، جن ڪي به 'ڙ' ۽ 'ر' جي تفاوت جي اڪثر سڌ ڪانه پوندي آهي، جنهنڪري اثر وارا مثالن ڪاندا آهن. درسي ڪتابن ۾ جيتوڻيڪ حيدرآباد طرف جي سنڌي ڪم اچي ٿي، ته به ان ۾ ڙ ۽ ر جو فرق رکندا آهن.

(الف) ٺ، ڊ ۽ ڍ اکرن ۾ ٿورو 'ر' جو اچار آهي، ۽ لاڙ جا ماڻهو اهو ڪونه ڪن. (ڏسو صفحو ۹۸).

لاڙ جي ماڻهن جون ٻيون عادتون

۱۲۸- سنڌيءَ ۾ سيڪڙهن لفظ جي پڇاڙيءَ ۾ ڪانه ڪا اعراب آهي، جنهن جو اچار سرحد ڏي چٽيءَ ريت ڪن ٿا، ۽ شڪارپوري آءُ سُر سان آچارين ٿا. وچولي طرف ان جو اچار اڌڙو اڻلکيءَ طرح ڪندا آهن، جو ڌاريو ماڻهو سندن ڳالهائڻ مان جيڪر سمجهي ڪين سگهي، ته هرهڪ لفظ جي پڇاڙيءَ ۾ ڪا اعراب

آهي. لاڙ جا ماڻهو، خاص ڪري هندو، ’هو آچار اڪثر ڪونه ڪن.- ’هه‘ جو اچار ته ڪونه ڪن، پر وسرگ اکرن سان به ’هه‘ ڪيدو ڇڏين. انهيءَ سبب ’ياهه‘ بدران چون ’يا‘، ۽ ’باهه‘ بدران به چون ’با‘؛ ’آهه‘ ۽ ’ساهه‘ بدران چون ’آ‘ ۽ ’سا‘.

۱۲۹- لاڙ جي هندن توڙي مسلمانن کي لفظن جي آچارن ۾ سمائڻ جي عادت به آهي- جهڙوڪ ’پيءُ‘ بدران چون ’پي‘ Pe؛ ’چوينس‘ بدران چون ’چينس‘، معنيٰ ’هن کي چئو‘. ’ڪاٿي‘ بدران چون ’ڪيٿي‘، ’ڪيهان ڪجهاڙو؟‘ معنيٰ ’ڇا ڪان؟‘ (ڪهڙي شئي ڪان؟).

(الف) لاڙ جي ماڻهن کي ’اِ‘ ۽ ’اي‘ جي عادت به گهڻي آهي. ’اڄ‘ ۽ ’وڄ‘ لفظن جي پڇاڙيءَ ۾ پيش يعني ’اُ‘ آهي؛ پر لاڙ ۾ انهن لفظن جي پڇاڙيءَ ۾ زير يعني ’اِ‘ جو اچار ڪندا آهن، سو به اڪليءَ طرح. ’ڏنائينس‘ بدران چون ’ڏنينس‘ ۽ چوينس بدران چون ’چينس‘ معنيٰ ”هن کي چئو“. هن ريت به اچار سنهو ٿيڙا ٿيو پون.

(ب) لاڙ جي ٻولين ۾ وارڊڪ ٻولين وانگر ’اِدغام‘ (Epenthesis) به آهي- مثال:

”گهڙي گهڙو هٿ ڪري چيلهه ٻڌي چونو،
مهجو من مهار کي پسڻ وڃي ٻوتو،
”گهوني ۾ گهوتو، مون کي محب مهار جو“. (شاهه)

’ٻهچڻ‘ سان ’ٻهتو‘، پر مٿي ٻيءَ سٽ ۾ لکيل آهي ’ٻوتو‘. مٿي ڏسو ته لاڙ جي ماڻهن ٻهنجي عادت ٻٽاندر

’ٻهتو‘ لفظ مان ’هـ‘ جو اچار ڪڍي ڇڏيو آهي، ته لفظ ٻچي ها ’ٻَٿُو‘ـ هتي ’پ‘ جي مٿان زبر يعني ’آ‘ ۽ ’ٿ‘ جي مٿان پيش يعني ’اُ‘ جو اچار آهي. انهن ٻنهي جي ميلاپ مان ’او‘ جو اچار پيدا ٿيو آهي، جنهنڪري ٿيو ’ٻوٿو‘. ساڳيءَ طرح ’ڇهٽو‘ مان ’ڇوٽو‘، ٻيو لاڙ ۾ چون ’چوڪو‘. اهڙيءَ طرح ساڳئي لفظ ۾ هڪ اعراب جو ٻيءَ تي اثر ٿئي ٿو. هن کي ’اِدغام‘ چئبو آهي. هيءَ هڪ سنڌيءَ Euphony جو قسم آهي. ان جو وڌيڪ ذڪر سنڌي ’صرف‘ جي اصولن ڇاڻائيندي ڪبو. هتي رڳو ايترو ڄاڻائجي ٿو، ته اهو به هڪ وڏو سبب آهي، جنهنڪري لاڙ جي اچارن ۾ سوس Contraction ٿي آهي.

لاڙي وياڪرڻ جون ملڪديون ڳالهيون

١٣٠ـ اسمن جو ڦيروـ لاڙ جا اچار ڦريل آهن، تنهنڪري اسمن جو ڦيرو به نرالو اٿن- جهڙوڪ ’ٻيهُ‘ بدران چون ’ٻي‘ Pe؛ تنهنڪري عام صورت ۾ جمع ’ٻيهن‘ (Pen) معني ’ٻنن جو ٻيهُ‘ ’زالَ‘ جو جمع چون ’زاليون‘، تنهنڪري عام صورت ۾ جمع ’زالين‘ـ شاهه جي رسالي ۾ ائين آهي:

”ڪنين ڪنين ماڙهين ڀٽي ڪل ڪائي“. ـ سورٺ

لاڙ ۾ ’مالهو‘ بدران چون ’ماڙهوُ‘ (ماڙو)، ته عام صورت ۾ جمع ’ماڙهين‘.

(الف) ”لهر، ماڙا سنيارون، لهرن لوڏي نه مران“.(شاهه)

ڪتابي سنڌيءَ ۾ ’لهر‘ جو جمع لهرون يا لهريون،

۾ عام صورت ۾ جمع 'لهرون' (لهر+اُن)؛ پر لاڙ ۾ چون 'لهرن' (لهر+اِن) يعني 'اُ' بدران 'اِ' چون ٿا.

عدد۔ ”ڪارهين ڏينهن ڪرم ورهوو ور اچين جو“.(شاهہ)

ڪراچي ضلعي واري لاڙ ۾ ٻارهن' بدران اڪثر چون 'اڪيارهن' يا 'ڪيارهن'. حيدرآباد ضلعي واري لاڙ ۾ اڪثر چون 'ڪارهن'، جنهن جو اچار عام صورت ۾ 'ڪارهين' (ٻارهين) آهي.

”پنجن منجهان پنرهن ٿيا، اٺين ٽا ورق ورن“. (شاهہ)

”پندرهن' بدران لاڙ ۾ اڪثر چون 'پنرهہ يا 'پنرهن'، جو نج پراڪرت لفظ آهي. 'نوانوي' بدران عام طرح 'ودانوي' چوندا آهن.

ضمير خالص۔ ”آن آهيان آنهان ڏار“ آن=مان.

”آن ڪي ماٺ ڏنوء“ آن=اوهان.

مطلب تہ 'آن' جو اچار جهڙو ضمير متڪلم ۾ تهڙو ضمير حاضر ۾ !

۔”آئين پڻ سمهو ناڪيا“ آئين=اوهين.

”اوءِ فائق پر فرمان“۔ 'هو' بدران 'او'۔ جمع 'اوءِ'.

”ڦاني ٿيا في الله ۾ هوءِ سين ڪڏيا هوءِ“. (شاهہ)

مسلمان 'هو' بہ چون، پر 'هو' جو جمع 'هوءِ'.

”هَن تان لڄ لٿي“۔ هن جو جمع 'هَنِ' ('ن' هيٺان زير)

”ٻاڙي آڇيو آنِ کي“۔ آن جو جمع 'آنِ'('ن' هيٺان زير)

ضميرن جي جمع جوڙڻ جا اهي نمونا لاڙ جا آهن.

ضمير مشترڪ- 'پنهنجو' بدران هندو چون 'پانجو' يا 'پينجو'؛ 'پاڻ' بدران 'پنڊ' به چون.

ضمير موصول ۽ جواب موصول- 'جنهن' ۽ 'تنهن' بدران لاڙ جا هندو چون 'جين' ۽ 'تين' (ڏسو صفحو ٩٧).

ضمير استفهام- ڪُهه يا ڪوهه معنيٰ ڇو، ۽ ڪچا يا ڪچاڙو معنيٰ ڇا؟ (سنسڪرت: ڪمسات+ڙو). اهي ضمير رڳو لاڙ ۾ ڪم اچن ٿا.

صفتي ضمير- اهڙو، جهڙو، تهڙو ۽ ڪهڙو بدران هندو چون ايرو، جيرو، تيرو ۽ ڪيرو؛ ايهو-اِهو، جيهو-جهو، تيهو-تهو، ۽ ڪيهو-ڪهو به چون.

"جيهي سا تيهي، پانهي پاروچن جي،
حجت هوت پنهون‌ءَ سين، مون ڪميڻيءَ ڪيهي" (شاهه)

فعل- ڏنائين‌س بدران چون ڏنين‌س، ڪاٽو- ڪيٽو،
ڇهتيو " " ڇوڙيو، ٻهتو- ٻوتو،
آميان " " آهيان، ڇڙهڻ- ڇڙڻ.

'اِچ' ۽ 'وِچ' جي پڇاڙيءَ ۾ پيش يعني 'اُ' جو اچار آهي، تنهن جي بدران زير يعني 'اِ' جو اُچار ڪندا آهن. 'مارينِدس' ۽ 'ڏ' مٿان پيش 'اُ' آهي، تنهن جي بدران زير يعني (اِ) جو اچار ڪندا آهن. 'ڇو، ڪچا ڪيٺي؟' يعني 'ڇو ڇا ڪيٺي؟' (ڇو=ڇڻو).

"طالب ڪٺر، سونهن سرس، روميءَ ڇو آهي". (شاهه)

'روميءَ ڇو' آهي معنيٰ 'روميءَ ڇهر آهي'. (ڇو=ڇيو)

ٻه هن ڪان وڌيڪ گهوڻالو زمان مضارع ۾ اٿن، جنهن جو ذڪر ڌار ڪجي ٿو.

مضارع- ”چـئـان تنـن چنيج“، چئان=چوان.
”چان ڪ چڙهنديس ڪٽني“ چان=چوان.
”ڪلهئون ڪورينءَ اشق ’عبداللطيف‘ چي“.

هتي ’چوي‘ بدران ’چي‘ ڪم آيل آهي.
”ڪربو مهاڙ ملير ڏي روءِ آئي ۽ چوءِ.“ (شاهه)
’روءِ‘ معنيٰ ’روئي ٿي‘، ۽ ’چوءِ‘ معنيٰ ’چوي ٿي‘.
هتي ’اي‘ جو اچار ڪهتجي ’اِ‘ ٿيو آهي.

”وچينءَ ويلا هونِ، سنجهي رهن سمهين،
مهيسي منهن ٻانهنجو، ڏاران ڏوڙ نه ڏونِ“

’هتن‘ (هجن) بدران چون ’هون‘ ۽ ’ڏنن‘ بدران ’ڏون‘

”هيڏا هاچا ٿينِ، ٻري هن پنهور ۾“.

هتي ’ٿين‘ بدران ’ٿينِ‘ (ٿيي+ن=ن هيٺان زير يا ’اِ‘).
”هوت پنهون ٿا نين- (نيي+ن=ن “ ” “).
”جانب منهنجي جيءَ ۾ توجي طمع ٻوءِ،
ڪي ڪاتي وڍ اڳرا، ادب ڪرم ڪوءِ،
ٻانيان ٻال سندوءِ، جي ساڄن سنئون نهاريين“.
هتي ’ٻوي‘ بدران ’ٻوءِ‘ ۽ ’نهارين‘ بدران ’نهاريين‘
لفظ ڪم آيل آهن. ساڳيءَ طرح:

”تون ڏيين، تون لاهيين، تونهين هادي رب“.

اسمن کي عام صورت جمع ۾ آڻڻ لاءِ به اهو ’ائن‘
جو اچار ڪڍهندا آهن، جيئن مٿي چيو ويو آهي.

ظرف ۽ حرف- لاڙ ۾ ڪي ظرف ۽ حرف نرالا آهن:
(۱) ”جاڙ جيان ٿي جيڏيون!“ جاڙ معنيٰ اجاير.

(٢) ”آءٌ نماڻي نڪٽي“ نڪٽي- ٻنهي، بلڪل.
(٣) ”مچي پاڻين گهڻ“ مچي- ستان.
(٤) ”تو ٻمان“ معنيٰ تنهنجي پٺيان يا ٻرپٺ.
(٥) ’مهند‘ معنيٰ ’اڳي‘ ۽ ’مهندان‘ معنيٰ ’اڳيان‘.
لاڙ ۾ ’مهند‘ بدران عام طرح چون ’مانڊ‘ معنيٰ اڳي، ’مانڊان‘ معنيٰ اڳيان.
(٦) ’ڪنا‘ معنيٰ ڪان. ’ڳر‘ معنيٰ وٽ.
(٧) ءٌ نماڻي نڪٽي- نڪٽي معنيٰ ٻنهي، بلڪل.
(٨) ’جيلانهن‘ معنيٰ جنهن لاءِ، ۽ ’تيلانهن‘ معنيٰ ’تنهن لاءِ، تنهن سبب‘.
(٩) ’سَل‘ معنيٰ ’وٽ‘ ۽ ’سلاءِ‘ يا ’سلان‘ ’وٽان‘
”سينڌري سلاءِ لنگهي ڪان ڪهار ۾“.
اِنان، تنان، جتان ۽ ڪتان بدران اِٿان، تٿان، جٿان ۽ ڪٿان چون (ڏسو صفحو ٨٨). لاڙ ۾ ٻروچن جو ٻير گهڻو ڪونه ٻيو، نه ته هنديءَ واڪر لفظن جي وچ وارو ’ت‘ اکر، آني ڪيڏو ڇڏين.

ضميري پڇاڙيون- تنهن ”ڪنهه ڪريان ڪيڻانِ، ساهه ويو سيڻانِ“.

لاڙ ۾ ’سان‘ (حرف جر) بدران چون ’سين‘؛ ۽ ان جي پٺيان ضميري پڇاڙين ڪڏڻ مهل ’سين‘ بدران ’سيڻ‘ چون- جهڙوڪ ’سيڻان‘ معنيٰ ’ساڻن‘ يا ’هنن سان‘- ساڳيءَ طرح، ڪن = کي؛ ڪڻم = مون کي، ڪڻء = تو کي؛ ڪڻس = هن کي؛ ڪڻن = کين؛ ڪيڻاس = کيس يا هن کي

”ڪير ٻانڀڻ ڪن جي، ڪير ڄالي ڪيڏاس.“

رسالي جون اهڙيون نحوي بناوتون ڏسي، ٿون ساڳهو
ڪواريءَ جيڪر منجهي پوي.

(الف) ”جيڏيون ڏليان جي، صورت ساهڙ ڄام جي“.
ڏليان معنيٰ ڏٺي آنءُ، يعني اوهان ڏٺي (صورت).
”ڏٺان جي ٻروچ، سون جئن هوت اکين سين،
سون کي ڇيان لوچ، پاٺا پيليون ڇيرين.“
ڏٺان معنيٰ ڏٺو آنءُ، يعني اوهان ڏٺو (ٻروچ)؛
ڇيان معنيٰ ڇيو آنءُ، يعني اوهان ڇيو.

ڏليان (صورت) جنس مونث، ڏٺان (ٻروچ) جنس مذڪر.
هن طرح فعل جي پڇاڙيان ”آنءُ“ ضمير کي پڇاڙيءَ وانگر
ڪم آڻڻ جو رواج رڳو لاڙ ۾ آهي.

لاڙيءَ جا علحدا لفظ ۽ اصطلاح

١٣١- لاڙ ۾ ڪيترائي علحدا لفظ ۽ اصطلاح ڪم
اچن ٿا، ڪن جا رڳو اچار ڦريل آهن- جهڙوڪ:
آپ=آپ. آٺاٺو=آچار، ڪَتائي. آهڙي=چالي.
آڙيڪو=ڪنڊو. ٻهڪٽو=داپلو. ٻتون=وچون.
ڏولڙا=جُون، ڪهَتا. جانڪي=سنپالي. ڏرڪڻ=چڙهڻ، چنبڙ.
ڏار=دال. ڪڙهو=آنگر ڪو. ڪرمٽ=ٿولڙا. ڪولاٺي=ڦيرائي.
لسڻ=ٿوم. ليس=حاضر، تيار. ٻيٽ=پيٽ، ٺڪر. نمرو=خوش،
چڱو ڀلو. وندير=سيٺيون، صاحب.

”پنهونءَ پيڪان پچنديا“ پچنديا=اُچليا. (شاهه)

"ٻاھو ڪين ڏس" ٻاھون = ٻليان. (ھام)
اھڙيءَ طرح رسالي ۾ ٻه ڪٿين لفظ لاڙ جا آھن.
"ليک سينءَ ٻا ٻوري سينءَ" معنيٰ ٿوري وقت تائين.
ڪھڙي اکر؟ — ڪھڙي حساب؟ ٻا ڇاجي ڪري؟
لڪ لانچن معنيٰ ڪم ڪشن. ويءَ و ھاٿن — وٿج ڪرڻ.
١٣٢ - "ڪھرتني جي کير ماٽ جني جي سڄيون." (شاھ)

کير معنيٰ وڌائي ٻا مبارڪ - پٽ ڄمڻ ٻا ٻئي ڪنھن شڀ ڪارج ٿيڻ تي وڌائي ٻا مبارڪ ڏيڻ مھل کير وڙھائيندا ھئا - کيرون ڏيڻ معنيٰ واڌايون ڏيڻ. حيدرآباد ضلعي واري لاڙ ۾ مسلمان جڏھن ڪنھن کي ڪنھن ڳالھ تان واڌايون ٻا مبارڪون ڏين، تڏھن چون: "ادا کيرون"! اکلو ورالي‌ءَ ۾ چوي "شڀ کيرون" يعني "چڱيون واڌايون" "شڀ" لج سنسڪرت لفظ آھي، پر لاڙ جا مسلمان اھو عام طرح ڪم آڻيندا آھن.

١٣٣ - لاڙ جي مسلمان ڪاسبن ۾ ڪيترا اھڙا لفظ ۽ اصطلاح عام آھن، جي نه اتي جا ھندو ۽ نه سنڌ جي ٻئي ڪنھن ڀاڱي جا ھندو يا مسلمان ڪم آڻين ٿا - چون "ھندي سوڙ ۾ ائيني؟" يعني ماني ڪاڏي ائيني؟ ڪري معنيٰ موجب "ھندي سوڙڻ" معنيٰ (مانيءَ جي) ٽڪر کي مرولو ڏيڻ ٻا ڀڃڻ، ۽ ٻوءِ معنيٰ تي ڪرم ڀڃڻ ٻا ماني کائڻ. "نر ھڻڻ" معنيٰ کھاٽو وجھڻ يا نقصان پھچائڻ: جھڙوڪ ڪو ڪاسي، اڄ روز جيتري ڪم تي سڄو روز لڳائي نقصان وجھي ته چون ته "نر ھنيائينس" - اھڙيءَ طرح منڇر ڏيڏ وارن مھاڻن ۾

ٻه ڪترائي لفظ ۽ اصطلاح عام آهن، جي رڳو هو ٻاڻ
۽ سمجهندا آهن؛ باقي ٻيو ڪو مشڪل سمجهي سگهندو.
ٻوروهي لوڪن ۽ ٻه ائين خلاصين جي ٻولي نرالي آهي،
جا هو ٻاڻ ۽ سمجهن، باقي ٻين کي سمجهڻ مشڪل
ٿيو پوي.

لاڙي ٻوليءَ جو نمونو

١٣٤– لاڙ ۽ زالون ڪيئي کي مڏ ڪرڻ مهل
"لنيي" لفظ ڪم آڻينديون آهن. جهڙوڪ: "لئي،
ڪاڪڙيءَ ما (ماڻ) "لوجريون ڪهون نيئي؟"– مڇيءَ
جون ڪرڙيون تن کي 'لوجريون' (لوجهڙيون) چون–
'لئي، ڪَر جي ميٽ' ڪجائين يعني 'ادي، کهرجي
سنڀال ڪجائين.' ڪنهن شخص چيو ته 'ڪوري تان پس
چڙهي ڏڪ اوي ويم' يعني کهوڙي تان ڪري پيس،
ته ڏڪ اچي ويم. سنڌ امڙن آچارن سبب ڪيترا
ماڻهو لاڙي ٻوليءَ تان کلندا آهن.

ٿريليءَ جون حدون

١٣٥- ٿرپارڪر ضلعي جا طبعي ڀاڱا ٻه آهن: هڪڙو 'ڏِٽ' يعني ٿر يا واريءَ وارو ڀاڱو؛ ۽ ٻيو 'پٽ' يعني ڏاڍيءَ زمين وارو ڀاڱو، جنهن ۾ سڄو نارو ڏوِيزن اچي وڃي ٿو. اهو ميرپورخاص وارو ڀاڱو اصل حيدرآباد ضلعي سان لاڳو هو ۽ اتي ٻولي به حيدرآباد طرف جهڙي ڳالهائين ٿا، تنهنڪري ٻوليءَ جي مطلب لاءِ سڄي ناري ڏويزن جي ٻولي وچولي جي دفعي ۾ ليکڻ گهرجي. باقي ٿر ڏويزن يعني ڏيپلو، مٺي، ڇاڇرو ۽ ننگرپارڪر تعلقا ۽ ٿر جو آڳاٽي ڳاڌيءَ وارو هنڌ آمرڪوٽ ٿر ۾ سمجهڻ گهرجن. انهن پنجن تعلقن ۾ جيڪا سنڌي ڳالهائي ٿي اچي ٿي، تنهن کي 'ٿريلي' يعني ٿر* جي ٻولي سڏجي ٿو.

ٿر جو تاريخي احوال

١٣٦- سڄي ٿر ڏويزن ۾ رڳو ننگرپارڪر وارو ڀاڱو قديم زماني ۾ وسيل هو، جو مهراڻ يا هاڪڙي جي شاخ

*سنسڪرت 'سٿل' معني 'ٻيٺل' يا 'نه وهندڙ'، يعني خشڪ ملڪ (جتي درياهه ڪونهي). انهيءَ 'سٿل' لفظ جو اچار اول ڦري ٿيو 'ٿل' معني ڏاڍي زمين (ضد- 'جل' معني پاڻي)، ۽ 'ٿل' جو اچار ڦري ٿيو 'ٿر'.
"جر ٿر تک تنوار، وڻ ٽڻ واڻي هيڪڙي". (شاهه)

ٻهاولپور رياست وٽان ڦيرو ڪري، ٿر ڏانهن لوڻي نديءَ سان اچي ڳنڍبي هئي، جنهنڪري ننگر پارڪر تعلقي ۾ ڪوٽ ويرا واهه جي ويجهو پاري ننگر نالي هڪ وڏو بندر هو، جنهن بابت ڪئپٽن ويڪس پنهنجي ڪتاب "ٿر جو احوال" ۾ ڄاڻايو آهي، ته اهو عيسوي ٻارهين صدي ۾ ٻڏو هو. اڄ تائين جين ڌرم وارن جي ديول مندرن جا نشان ظاهر آهن. عيسوي ڇهين صديءَ ۾ جڏهن سنڌ ۾ راءِ گهراڻي جو راڄ هو، تڏهن سوڍن راجپوتن اهو ننگر پارڪر وارو پاسو اچي وسايو. رفتي رفتي انهن زور ورتو، جو سومرن جي صاحبيءَ هوندي به امر ڪوٽ جو قلعو پنهنجي قبضي ڪيائون. عمر سومري جي ڏينهن ۾ امر ڪوٽ وري سومرن جي هٿ ۾ آيو؛ پر تنهن کان پوءِ وري راجپوت زور ٿيا ۽ سڄو ٿر وسايائون. ٿر جو اتر وارو پاسو "ڪاٺڙ جو ٿر" سڏبو هو، ۽ ڏاکڻو پاسو ڪڇ جي رڻ ڏانهن "پاٽر جو ٿر" سڏبو هو؛ ۽ انهن ٻنهي ٿرن جي وچ وارو پاسو "ڍٽ" ڪوٺبو هو. سڄي ٿر جي گاديءَ جو هنڌ امر ڪوٽ جو شهر هو. همايون بادشاهه سنڌ ۾ آيو ته امر ڪوٽ جي راڻي قلعو خالي ڪري ڏنس، ۽ انهيءَ قلعي ۾ اڪبر بادشاهه ڄائو هو. انهن سوڍن راجپوتن ڏڪر، مٺي ۽ ڇاڇرو به وسايا. مطلب ته اهي ٽيئي تعلقا ڪلهوڙن جي صاحبيءَ کان اڳي وسيل هئا. هن وقت به ٿر ۾ راجپوت، ڪيراڙ، لهاڻا ۽ ٻيا هندو گهڻا آهن ۽ مسلمان ٿورا آهن.

ڏسر جا اُچار

۱۳۷- ڏيهلي تعلقي جا ميمڻ اصل ننگر ٺٽي ۾ رهندا هئا، ۽ سوڍن جي صاحبيءَ ۾ ڄڻ ٻاسي اچي رهيا. لاڙ جي ماڻهن وانگر ”ھ“ جو اچار اڪثر ڪونه ڪن. ”ر“ ۽ ”ڙ“ جي تفاوت جي به ڪٿي ـڌ ڪانه ٻوندي اٿن. تنهنڪري، جهڙو ٺهڙو ۽ ڪهڙو بدران اڪثر چـون جيرو، تيرو ۽ ڪيرو. ٿر جا هندو، ميگهواڙ ۽ ٻيا ”هائو“ بدران اڪثر چون ”هوئي“ (YES). ڏيهاي جي ميمڻ ڪي ”ھ“ جو اچار اڪثر ڪونه اچي، تنهنڪري ”عائو“ لفظ ڪونه چون، ۽ نڙيءَ سان ٿورو ڪنجهڪار جهڙو آواز (آآن) ڪندا آهن.

(الف) ٿر جا کتري، لهاڻا، ميگهواڙ وغيره منڊي بدران منڊري، پُٽ بدران پُتر ۽ ڪيٽ بدران ڪيتر چوندا آهن؛ جنهنڪري چئبو ته سنڌن اچار سنسڪرت کي گهڻو ويجها آهن. ٻيءَ بدران ”ٻٽو“ معني ابو يا بابو.

(ب) ٿر جا هندو توڙي مسلمان لفظن ۾ نڪ جو اچار گهڻو نه ڪندا آهن؛ جنهن، تنهن ۽ ڪنهن بدران چون جهن، تهن ۽ ڪهن. باقي ٿر جا هندو ”ڪاڻ“ بدران چون ”ڪانوڻ“ جهڙوڪ چون ته ”ڪارڻ ڪان وڏندي ماني نه ڏي“ يعني جهتري ماني ڪاٺي سگهبي تنهن ڪان وڌيڪ نه ڏي.

ڏيلي جي ويا ڪرڻ جون ٻيون علحديون ڳالهيون

۱۳۸- ٿر ملڪ هڪ ٻاسي ڪڇ پيچ ته ٻئي ٻاسي راجپوتانا جي حدن سان لڳو پيلو آهي ۽ اتي جي ماڻهن

جي ٻاڻ ۽ لوڙهه وچڙ ڳهٽي آهي، تنهنڪري تنهن جي ٻوليءَ تي انهن پاسن جي ٻولين جو ڪجهه اثر ٿيو آهي.

زور ڀرائيندڙ حرف Particle of Emphasis

گجراتيءَ ۾ "ايڪ" معني هڪ ۽ ايڪج معني هڪڙو ئي يا رڳو هڪ. تہ جا هندو بہ ائين لفظن جي معني کي زور ڀرائڻ لاءِ اها ساڳي "ج" پڄاڙي ڪم آڻيندا آهن. مثلاً ٿريلي ۾ "ارڪو" معني "اڪيرو" ۽ ارڪوجہ" معني اجا اڪيرو.

اسم خاص- ڪڇي ۽ مارواڙي "ڪيش" بدران چون "ڪيشيو" ۽ "جيسو" بدران چون "جيسيو"- مطلب تہ ماڻهن جي نالن پٺيان "يو" پڄاڙي ڪڏهندا آهن. تہ ۾ بہ ڪيترين خالتن ۾ ائين ڪندا آهن. مثلاً هڪ ميگهواڙ جو نالو "ٻورو". تنهن جي بدران چون "ٻوريو" ۽ "ڏيپو" بدران چون "ڏيپيو"* ڪن مسلمانڪن، نالن پٺيان بہ اها "يو" پڄاڙي ڪڏهن ٿا. مثلاً "سومار" بدران چون "سوماريو".

تہ جا ڪراڙ پنهنجن نالن پٺيان اڪثر "شاهہ" لفظ ڪڏهندا آهن. مثلاً ڪيول شاهہ پٽ جڳو شاهہ- اهو نمونو گجرات جي ڪراڙن کان ورتو اٿن.

---

* ڏيپلي جي شهر توڙي تعلقي تي "ڏيپو" نالي هڪ ميگهواڙ جو نالو پيل آهي، جو اول هن اتي هڪ کوهہ کٽائي پنهنجو توڙي پڻ جو سهنج ڪيو هو. هن حالت ۾ "يو" بدران "لو" پڄاڙي ڪم آيل آهي، جنهنڪري "ڏيپلو" چنجي ٿو.

ضمير (١) ٿر جا هندو "مون" بدران 'مين' چون. مثلاً مين وٽ معني مون وٽ، "مين سان ڳڏ" معني مون سان ڳڏ. تنهنجو بدران "تين جو" ۽ پنهنجو بدران "پانجو" چون ٿا. هي ٻئي مثال ڏيکارين ٿا ته ٿر جي ٻوليءَ تي ڪڇ ۽ لاڙ جي ٻولي جي ڪجهه، ڇاپا پيل آهي؛ پر ڪيترين حالتن ۾ ٿري ماڻهو 'هه' جو اچار ڪڍي ٿا ڇڏين- مثلاً "اما ڏم ڪيهائي؟" يعني اما ڏام ڏوم (ناچ ڳائي جي) ڇاجي ڪري آهي؟ ڪيهائي معني ڪهڙي.

(٢) "آپاڻ ڪي ڪنسڙي ڪرلي" "آڏون راجي ٿيوڻ لائق آهي"، يعني پاڻ کي (اسان کي) خوشي ڪرڻ راضي ٿيڻ جڳائي. اهڙيءَ طرح 'پاڻ' بدران 'آپاڻ' لفظ ڪم آڻين ٿا، جو نج پراڪرت لفظ آهي. هتي هنڌ اڳياڙيءَ وارو "آ" جو اچار ڪڍي ڇڏيو اٿن؛ پر ٿرياڻي اهو اڄ تائين قائم رکيو بيٺي آهي.

صفت- 'چڱو' بدران عام طرح چون 'ڀلو'. مثلاً 'مور ڀلو ليڙو'، يعني بنهه چڱو يا اڇو وڳو. 'ليڙو' معني وڳو يا پوشاڪ. 'گهڻو' بدران عام طرح چون 'گهڻ'- مثلاً، "گهڻ ڏينهن نه ٿيا"، يعني 'اڃا ٿورائي ڏينهن ٿيا' (گهڻا نه).

ڪردنت- 'ڪاڻڻ' مان اسم حاليه 'ڪائيندو' پر ٿر جا هندو چون 'ڪاڻندو'. ساڳيءَ طرح 'چاهڻ' مان 'چاهيندو' پر ٿري چون 'چاوندو'.

فعل-

”ڪين ڏر ڏٺي ساه، ڪين چر سنڌي سڄڻين،
وَهَي ۽ واجهاءِ، ٿهي چيرن وچ ۾“. (شاهه)

”وَهي ۽ واجهاءِ، يعني هلي به پئي يا پنڌ به پئي ڪري، ۽ واجهائي به پئي- ٿر ۾ ’وَهڻ‘ لفظ عام طرح ”هلڻ“ جي معنيٰ سان ڪم آڻيندا آهن؛ ٿر ۾ هڪ مسلمان کان پڇيو ويو ته فلاڻو ڪٿي؟ چي، ’وراڻ تائين هتي ٿيو هو، پوءِ وَهيو ڏيهاڙي“. يعني ٿپهري تائين هتي هو، پوءِ ڏيهاڙي هليو ويو. وراڻ معنيٰ ٿپهري ۽ ’وهيو‘ معنيٰ هليو- مٿين مثال مان هيءَ به ڏسڻ ۾ ايندو ته ”هو“ بدران ”ٿيو هو“. ٿر جا ماڻهو ”ٿيڻ“ بدران چون ”ٿهوڻ- مثلاً ”انهن ته ٿيڻ گهرجي“، يا چون ته ’جيڪي ٿيوڻو آهي، سو ٿيندو‘. ’ٿيوڻو‘ معنيٰ ’ٿيڻو‘ هي ڪڇڪي ۽ مارواڙي نمونو آهي.

(الف) ’آگهڻ‘ معنيٰ ”قبول پوڻ“ تنهن مان ’آگهيو‘، پر ’اگهائو‘ به چيو آهي. ساڳي ريت وڪڻڻ مان وڪيو ۽ وڪاڻو. ٿر ۾ اها ’آڻو‘ پڄاڙي عام طرح هن ريت ڪم آڻين ٿا:

(١) هيءَ نئون گهر آڏاڻو آهي يعني اڏيو آهي.
(٢) هي ڪوٽ نئون ٻڌاڻو آهي يعني ٻڌو آهي.
(٣) اسلام ڪوٽ ڦراڻو آهي يعني ڦرڻو آهي، (ڌاڙيلن).

اهو نمونو ڪڇڪيءَ مان ورتو اٿن، جنهن ۾ به چون ته

”آءٌ ماراڻو آهيان“ يعني ماريو آهيان. ”وٺو“ بدران عام طرح چون ”ڪيو“ (هندي لفظ).

ظرف- ٿر ۾ هندو ”ڇو“ بدران چون ’ڪهڙون‘

حرف جر- ”هن مجماني ڪيءِ هن ڪان، جو هو ڪرارو ٿيو هو“ يعني هن مهماني ڪئي، هن ڪان (هن لاءِ يا هن سبب) جو هو ڪرارو (چڱو ڀلو) ٿيو هو. ”ڪان“ حرف جر ڪي ”لاءِ“، جي معنيٰ ۾ ڪم آڻين ٿا. ٻيو مثال: ”هن جو پيئو گهر منجهه هو، تنهن ڪان ٻاهر بيهي رهيو“ معنيٰ هن جو پيءُ گهر منجهه هو، تنهن ڪان (تنهن لاءِ يا تنهن سبان) ٻاهر بيهي رهيو (پي ڪان ڏنو ٿي). ”ٻر“ بدران عام طرح ٻڃ چوندا آهن.

حرف جملو- ”پڻ“ AISO لفظ ۾ ”پ“ جي هيٺان زير (اِ) بدران زبر يعني ”اَ“ جو اچار ڪن ٿا.

ٿريليءَ جا علحدا لفظ

۱۲۹- ٿري ماڻهو هڪٻئي کي ڪينڪارڻ مهل چون ”چاق، جوڙ، ڪرارو، خير ڪين، هوڪاري ۾، روڙا ڀلا“ وغيره. ”خير ڪين“ معنيٰ سک سلامتي، ۽ روڙو“ معنيٰ چڱو.

(۱) ڪمندڙن خير ڪين، چوندڙ چڱا نا ٿيا. (شاهه)

(۲) ”مرڪي مر ماڻا، روڙي راءِ ڏياچ جي“.

ٿر ۾ ”ڪنگهه“ بدران چون ”دڻس“ ۽ آڇ“ کي چون ”تونس“ ”تن ۾ تونس ٻرينءَ جي پيان نه ڏاهان“. (شاهه)

شاهه جي رسالي ۾ سر مارئيءَ ۾ ٿر جا لفظ تمام گهڻا آهن؛ مانيڪو، پاررڙي، وراڪو وغيره.

(الف) ٿر ۾ سچ اپرڻ سان پيٽ جي جنهن پاسي تي آس جو تڙڪو پوي، تنهن کي چون 'تڙڪول'. مهڙ وارو پاسو 'ٺڪر'، سٿيون پاسو 'متاري'، پٺيءَ وارو 'گوچار' سڏجي ٿو ۽ پٽ جي ٻيءَ ڪي 'پوچانڊو' چوندا آهن. اهڙيءَ طرح ڪئين علحدا لفظ اٿن.

ٿر جو شعر

١٤٠- چولي آهي ته 'راڳ پنجاب ۾ جائو، ٿر ۾ مئو'. ٿر جي هندن ۾ ڪو ڇمي توڙي پرلجي، ته به سڀ اهڙو ڪين، جو چئي ته ڪو مئو اٿن. شعر جوڙڻ جو ڍنگ به اهڙوئي اٿن. پر، ڪي ڪي بيت چڱا ڇپا اٿن-جهڙوڪ:

"واهوندا وريا، تڏهن ڳاڙهي ٿي ڳنوار،
چيت ايائي ڏينهڙا' پنڌي ٿـي ٻهنوار،
چاڻ ۾ چڪ ٿي، تڏهن موڙون ڏڻي سهار،
جڏهن پاڙي جي ٻڙتي، تڏهن کهکهلي ٿي ڳڌهار،
وڇاريءَ اونار، ڪڏهن منهن نه سڪيو".

ٻهار جون فرحتي هوائون الهندن طرف کان لڳڻ شروع ٿين، ته چون واهوندا وريا آهن، يعني ٻهار جون هوائون موٽي لڳيون آهن. وڻ ٽڻ مورجن ته گاهه پلو جام. ڏڏ مکڻ کائي، ڳنوارن جون زالون ڳاڙهيون ڳٽڪيون ٿين ٿيون. ('چاڻ' معني کهائو گاهه، کهکهلو تين معني بوڊ ۾ پرجڻ).

اونهي ڪير مان سگهي ڪونہ ڪرندو آهي، تنهنڪري رڳو اوتار جي زال منهن سڌيو تئي ڪري سگهي.

١٤١- ٽاري ڏوهڙن ۾ فقط ٻہ ناميارا شاعر ٿي گذريا آهن: هڪ صديق (صادق) فقير صوفي، جنهن جي ڳالهي پٺيان "صوفي فقير جو ڳوٺ" سڏجي ٿو؛ ۽ ٻيو ڪيري تعلقي جو منٺار فقير، جو گذريل اوڻويهين صديءَ ۾ ٿي گذريو آهي.

"حيدرآباد ۾ هل ٿيو، رت وهي ٿي ريل،
ٻورا اچي پيل، ساري سنڌ 'صديق' چوي".

انگريزن جي اچڻ ۽ ميرن جي صاحبيءَ جي خاتمي ٿيڻ بابت هيءَ پيشنگوئي صديق فقير ڪئي هئي.

منٺار فقير جون ڪافيون مشهور آهن. سندس جوڙيل ڪن ڪافين جون ٿورڙيون ٽڪون هي آهن:

(١) لوئيءَ جي لڄ رکجانءِ، پوتيءَ جي پت رکجانءِ،
پرور پاڪ خدا؛ قسمت قيد ڪيو. (مارئي)
(٢) لڙ لهرن ۾ لڙهيو وڃانءِ ٿي. (سهڻي)
(٣) رک نہ ميارون، مٽ نہ مومل ڪي،
سدا ڏون ڀنڊرا، سوڍي آءُ سير. (مومل)

منٺار جي ٻاڻي نهايت نماڻي آهي ۽ منجهس هڪ ۾ درد جا داستان آهن.

ڏاٽڪي

١٤٢- ٿر ۾ ڏاٽڪي ٻولي بہ چالو آهي. هن وقت اتي جيڪي ٺڪر (راجپوت)، ڪيراڙ (واڻيا)، ميگهواڙ، ڀيل وغيره

آهن، سي اصل راجپوتانا ۽ گجرات طرف کان آيا آهن. ٿر کي ڪڇ، راجپوتانا جو ڀاڱو (مارواڙ ۽ جيسلمير)، ۽ ٺٽڪرهارڪر کي پالنپور رياست (گجرات جو طرف) ويجها آهن. ٿر جي ڪيترن ماڻهن جي انهن سيني هنڌن جي رهاڪن سان لڳ لاڳاپو گهڻو آهي. انهن سببن ڪري سنڌي، راجستاني ۽ گجراتي ٻولين جي ميلاپ منجهان ٿر منجهه هڪ ٻئي، ٽئين قسم جي ٻولي ٺهي پيئي آهي، جا "ڍاٽڪي" يعني ڍٽ يا ٿر جي ٻولي سڏجي ٿي. اها ڳالهه ٻولي راجستاني ٻولين جي دفعي ۾ ليکجي ٿي ۽ خود "ڍٽ" لفظ راجستاني ٻولين جو آهي. ڍاٽڪي ٻولي گجراتيءَ کي گهڻو ويجهي آهي- مثلاً گجراتيءَ ۾ چون "هُون جائون ڇُون" يعني آءٌ وڃان ٿو، ۽ ڍاٽڪيءَ ۾ چون "هون جائون ٿو". اهو "ٿو" نج سنڌي لفظ "ٿو" آهي، جنهن مان "هم" جو اچار ڪڍي ڇڏيو اٿن؛ جنهنڪري "ٿو" بدران "ٿو" چون ٿا. شاهه جي رسالي جو سر ڍول مارئي، جو راجپوتانا جي ڍول ۽ مارل جي قصي تي ٻڌل آهي، سو ڍاٽڪي ٻوليءَ ۾ لکيل آهي. انهيءَ سر جو پهريون بيت هيءُ آهي:

"آئر واءُ ڪوندي ڀلي ٻوسم ميڻهن،
ڀالاڻ رونيهن، والا جم وساريين".

"جم وساريين" معنيٰ متان وساريين. اهي پيئي لاڙ جا لفظ آهن. اهڙيءَ طرح ڍاٽڪيءَ ۾ بيا به ڪيترائي سنڌي لفظ آهن.

سنڌيءَ ۾ ڍاٽڪي لفظ

٣٤١- سنڌي ٻوليءَ ۾ ڍاٽڪي لفظ گهڻا ڪينهن، جو ڍاٽڪي ڳالهائيندڙن، سنڌ ۾ گهڻو لوڏي پکڙجي نه ويا آهن.

عمر-مارئيءَ جي قصي مشهور هئڻ سبب سنڌيءَ ۾ به ”مارُو“ لفظ عام ٿيو آهي- جو ڍاٽڪي ٻوليءَ جو لفظ آهي ۽ معنيٰ اٿس ’ٿري مالدار‘، جي مال جي چاري سانگي ڪڏهن ڪٿي ته ڪڏهن ڪٿي گذارين ٿا. خود ”مارئي“ ڍاٽڪي ٻوليءَ جو لفظ آهي، ۽ معنيٰ اٿس ’مارُو لوڪن جي ڌيءُ‘.

”تون لنگهائين ’لطيف‘ چئي ٿرن جا ٿوري“. (شاهه)

”ٿوري“ ڍاٽڪي ٻوليءَ جو لفظ آهي ۽ اصل معنيٰ اٿس ”شڪاري“؛ پر عام طرح ٿر ۾ جيڪي ”ٿوري“ سڏيندا آهن ۽ اهي اڇوتن جي درجي ۾ ليکيا آهن. ”ٿوريءَ“ جو مونث سنڌيءَ ۾ آهي ”ٿورياڻي“.

”ساڙهُو چونس مون، آءٌ هيرياڻي آهيان،
مُون ورسرنيون سي، جي ٿورياڻيون ٿرن جون“. (شاهه)

هيءُ بيت مسڪينيءَ جي باب ۾ آهي. جام تماچيءَ جي راڻي نُوري، ذات جي گندري (مهاڻي)، چوي ٿي ته ساڻهو مون کي مهاڻي چون ٿا، پر مان شڪارڻ آهيان ۽ ٿر جون ڀيلڻيون مون کان وڏيڪ آهن. ٿر ۾ ”ٿوڻو“ معنيٰ ننڍڙو تلاءُ. اهو ڍاٽڪو لفظ رکو ٿر ۾ عام آهي.

ڪڇ

١٤٤- "ڪڇ" لفظ اصل ۾ آهي سنسڪرت لفظ "ڪڇ" معنيٰ ڪنڌي يا ڪنارو*. ڪڇ ملڪ اُپيٽ آهي: ان پاسن کان سمنڊ جون ڇوليون ڇلڪا ڏيئي ان جو پٽ پيهون پسائين. تنهنڪري اهو "ڪڇ" يعني سمنڊ جو ڪناري وارو ملڪ سڏجي ٿو. اتي جيڪا سنڌي ڳالهائي ۾ اچي ٿي، سا "ڪڇڪي" سڏجي ٿي.

١٤٥- عيسوي ستين صديءَ ۾ ڪڇ ملڪ سنڌ جي حڪومت هيٺ هو ۽ پوءِ به ڪڇ ۽ ڪاٺياواڙ ۾ سنڌ جي سمن راجپوتن پنهنجو دڳو ڄمايو هو (صفحو ٨٩) سنڌي ساٿين جي حڪومت اوڏهين ٿي، تہ سنڌي ٻوليءَ جو ڦهلاءُ به انهن پاسن ڏي ٿيو. جنهنڪري اڄ سنڌي نہ فقط ڪڇ جا جڙيجا، لوهاڻا ۽ ڀاٽيا ڳالهائين ٿا، پر ڪاٺياواڙ جي اتر واري ڀاڱي ۾ به سنڌي ڳالهائي ۾ اچي ٿي.

ڪڇڪيءَ جون ملحديون ڳالهيون

١٤٦- ڪڇڪيءَ جي اچارن ۾ ڦير آهي، ۽ ڪيترا لفظ ۽ اصطلاح پيا پيا اٿس. هيٺين ڳالهين ۾ ڪڇڪي ٻولي لاڙ جي ٻوليءَ سان مشابهت رکي ٿي:

---

*"ڪاڇو" معنيٰ اهو ملڪ جو جبل جي وٽ يا ڪناري سان هجي. سنڌ جو جو هي تعلقو، ڪاڇي ۾ آهي.

١- لفظن جي پڇاڙيءَ واري اعراب ڪيرو ڇڏين.
٢- "اِ" جي اُچار جي عادت گهٽي اٿن "منجهان" لفظ جي منڍ ۾ "اِ" جو اُچار ڪن ٿا.
٣- اُچارن ڪي مسائين ٿا. "ڏڻائينس" بدران چون "ڏنينس" ۽ "ٻڌائينس" بدران چون "ٻڌونس".
٤- "ه" جو اچار ڪيترن لفظن مان ڪيرو ڇڏين. "تنهن" ۽ "ڪنهن" بدران چون "تين" ۽ "ڪين" "تين ڪي رحم آيو" يعني تنهن کي رحم آيو. 'ڪينجو نينگرو اچي تو' يعني ڪنهن جو نينگر (ڇوڪر) اچي ٿو.
٥- "اِئان" ۽ "جتان" بدران 'اِٿان' 'جٿان' چون ٿا، يعني وچ وارو 'ت' اکر ڪيري ڇڏين ٿا (صفحو ٨٨).
٦- ڪيترن لفظن جي وچ مان 'ر' ۽ 'ڙ' جو اچار ڪيرو ڇڏين، جهڙوڪ: گانون چارڻ بدران چون گئو چاڻ. 'او ڪُسي ڪيئي لڳا' يعني هو خوشي ڪرڻ لڳا (ڏسو ضميمو ٻيون.)
٧- عام صورت ۾ "اين" جو ڏگهو اچار ڪڍن ٿا. جهڙوڪ: جانور- جناورين؛ ڏينهن- ڏيئين؛ 'جهجهي جهپائين سين' يعني گهڻن ڏڪن سان.
٨- آءَ 'ڪُرو' ڪريان؟- ان جا ڪريان؟- ائين "ي" جو اُچار بدلائي ڪڍن ٿا.
٩- 'اُو' 'آن' ۽ 'پنڌ ضمير ڪم آئين ٿا، ۽ 'اوهان' بدران 'آن' چون ٿا.' آن' "ڪُرو" ڪريان؟ اهو ڪرو لفظ لاڙي ۾ ڪونهي.

١٤٧- ڍاٽڪي ٻوليءَ وانگر ڪڇيءَ ۾ ”ٿو“ بدران ”تو“ چون، پر ”ٿو“ بدران ”ٿو“ چون ٿا. جهڙوڪ: ’ٿو جو پاڻ مري ويو ٿو‘، يعني تنهنجو پاڻ مري ويو هو.

١٤٨- ”آءٌ سارهيو آهيان“ بدران چون ’آءٌ سارائو آهيان‘. ٿر ۾ به ائين چون.

گجراتيءَ ۽ راجستاني ٻولين جو اثر

١٤٩- ’مون جو رويو وجائجي ٿيو هوئو. سولهجي اوريو (ليي آيو يعني لڌو). ”هو“ بدران هوئو ۽ ”آيو“ بدران ”آيوهو“ چون. ساڳيءَ طرح ”هواسين“ يا ”هواسون“ بدران ڪڇيءَ ۾ چون ”هوئون“- هي راجستاني ٻولين جو نمونو آهي.

١٥٠- گجراتي ۽ راجستاني ٻولين وانگر ڪڇيءَ ۾ ’نون‘، ’ني‘، ’آني‘ ۽ ’ني‘ حرف ڪم آڻين ٿا. جهڙوڪ:

١- ”ملڪيت منجهان نون جو ڪو مون جي هٿي ٿئي، سي موڪي ڏي‘ يعني ملڪيت منجهان جيڪا هٿي ستهنجي ٿئي، سا مون کي ڏي.

٢- ”راسجي پين ني آونچو آئي“ يعني راسجي، پيو ڪان اوچو يا ڊگهو آهي. آن ني ڪاسوءِ هن کان خاصو.

(٣) آئون ڪلياڻجي وٽ ويندوس، اني تين ڪي (تنهن کي) چوندوس، نہ تو جو مال لٽو وڪانجي (وڪامي). لاڙ ۾ بہ ”ني“ چون. مثلا، پنج لي ۽ ستت يعني پنج ۽ ڇهہ ٿيا ست.

(٤) ’ڪاٿي ني‘ معنيٰ ڪاٿي ڪري.

(٥) ”تُوريج ڏيئين ٻئيان“ يعني تورن ٿي ڏينهن ڪان ٻوءِ. ”مال مڙئي توجو آهي“ يعني هيءُ مال سڀ تنهنجوئي آهي. اهو زور ڀرائيندڙ حرف ”ج“ گجراتي ۽ راجستاني ٻولين جو آهي.

ڪڇي جا علحدا لفظ ۽ اصطلاح

١٥١- ڪڇيءَ ۾ ڪيترا لفظ علحدا آهن ۽ ڪن جا رکو اچار قريب آهن. جهڙوڪ:

اور ڪئي = سچائي؛ ٻاپو = بابو؛ ٻائڙي = ٻائي؛ ادي = ادائي؛ پڳ = پير؛ پگٽي = دڪي؛ ڦگاڻ = آچلو؛ جهمن = ڪاٺي؛ ڪاٺو = ڪانو؛ ڪاٺو؛ گانو؛ ڏونگري = بصر؛ روس = ڪٿهي؛ ڏيس ولو معني شهر نيڪالي؛ ترارين جي تر ٻيٺي يعني ترارين جو ڦهڪو لڳي ويو.

ڪڇ جي شعر جو نمونو

١٥٢- سَيا ڀري سال، اوڏي آچارا ڪيا،
نہ ڇاڻا ٻي ڳال، ڪيهر هليو ڪڇ ڏي.

يعني چام تماچي جي ٻاءُ چام اوڏي اتي ٿي مال ڀري لاڏاڻو ڪيو (لڏي ويو). ڇياڻين نہ سان ٻي ڪا ڳالهہ چاڻائي ڪانہ يعني مان ٻنهنجي مرضيءَ موجب هلندس. ائين چئي هي شير مڙس ڪڇ ڏي هليو ويو.

سورٺي شعر جو نمونو

١٥٣- ڪاٺياواڙ جي سورٺ (سوراشٽر) پرانت (ضلعي) ۾ اهير، چارڻ، مير ۽ ٻيا ڪيترا سنڌ جي آڳاٽن رهاڪن مان

آهن. سورٺي ٻوليءَ ۾ سندن ٿورو شعر چيل آهي. جهڙوڪ:

آتر سبزهوون ڪيئون ڏونگر ڏسريام،
هنئڙو ترڦي سڄي جٺن، ساجن سفيرياه.

اتر ڪان ٿڌي هوا (سيءَ) جون سيرو (وهڪون) پيئون اچن. جبل سون تي ڪاوڙيا آهن يعني سيءَ سبب جبل ٺري ويا آهن ۽ سون ڪي ٻير رکي تتا ڏين ۽ جڻ تہ سون تي ڪاوڙيل آهن-سڄي ٻاڏ ٻير، تہ منهنجو هنيون (دل) سڄيءَ وانگر ترڦڻ لڳو.

هيءَ ٻيت پروفيسر مالڪديہ جي جوڙيل سورٺي ٻوليءَ بابت ڪتاب مان ورتو ويو آهي ۽ سسئيءَ پنهونءَ جي قصي تي ٻڌل ٻيو پانڇي.

٤٥١ ـ لسٻيلي جو شهر ڪراچيءَ کان اٽڪل سٺ ڪوهه پري بلوچستان جي حد ۾ آهي. سڄي لسٻيلي رياست ۾ لس ٿي لس جبل لڳا پيا آهن. انهي ڪري وڏڪار نه هئڻ سبب اهو سمورو ملڪ لسو ۽ پسو پيو لڳي، تنهنڪري اهو نالو رکيو اٿن ـ اڳي ارم ٻيلو سڏبو هو. اهو سڄو ڀاڱو مڪران سميت اڳي سنڌ جي حڪومت هيٺ هو، تنهنڪري سنڌي ٻوليءَ جو ڦهلاءُ اوڏاهين ٿيو. اڄ به سنڌي ٻولي لسٻيلي ۾ گنداواهه طرف ڳالهائڻ ۾ اچي ٿي. لسٻيلي رياست ۾ اٽڪل پنجهٺ هزار آدم آهي، جنهن مان چوڏهن هزار ماڻهو بلوچي ٻولي ۽ نوَ هزار کن ٻروهي ٻولي ڪم آڻين ٿا، باقي پنجيتاليهه هزار ماڻهو جيڪا سنڌي ڳالهائين ٿا، سا "لاسي" معني لسٻيلي جي سنڌي سڏجي ٿي (ڏسو "لنگئسٽڪ سروي"، جلد اٺون، ڀاڱو پهريون).

لاسيءَ جون علحديون ڳالهيون

آچار ـ کهر، ٻاهر ۽ نئين بدران لاڙائين وانگر ڪر، ٻار ۽ نئون چون؛ ٻر کهاڻو، هميشه ڳالهه لفظ ۾ "ه" جو اچار قائم رکن ٿا. "سنڌيءَ" بدران پاڻ چون "سنڌي".

(الف) "ڪر ڇڪي ويو" معني ڪم ٿي ويو. "ڪيترو ڇو آهي" معني ڪيترو ٿيو آهي. "ڪيترا سال ٿين" معني ڪيترا سال ٿيا.

اهڙيءَ طرح ”ٿ“ بدران ”ڇ“ چـون ٿا، ۽ ”نو“ بدران چون ”ڻو“.

اسمن جو ڦيرو- لاسي ٻوليءَ ۾ ”پير“ جو جمع ”پيران“ ۽ ”ٻورهيت“ جو ”ٻورهتيان“، جيئن شڪارپور طرف آهي. ”هڪڙي مالهو جا ٻه پٽ هئا“، هن جي بدران لاسي چون، ”هڪڙي مالهوي جـا ٻه پٽ هئا“؛ مطلب تہ جيئن ”ڇوڪرو“ لفظ کـي علم صورت ۾ چئجي، ”ڇوڪري“، تيئن هي ”مالهو کي علم صورت ۾ آکي چون ”مالهي“.

ضمير- ضميرن ۾ وڏو ڦير آهن:

(١) ضمير غائب ”هو“ کي عـام صورت ۾ آکي جمع ”هن“، ۽ لاسي ۾ چون ”هنو“ (”ه“ مٿان پيش ۽ ”و“ مٿان زبر يعني ”أ“ جو اچار)؛ تنهن مـان ۽ ”ه“ جو اچار ڪڍي باقي چون ”وَ“ جو پٽ“ معني هن جو پٽ؛ ۽ ”وَ جو گذران“ معني هن جو گذران.

(٢) ”اهو“ بدران چون ’ايهو‘، ۽ اڪثر الف ڪڍي چون ”يهو“. مثلاً ”يهو مانجو پٽ آهي“ معني اهو منهنجو پٽ آهي. ’يهو‘ جو اچار گهٽائي ’يه‘ ۽ چون مثلاً يه جو مطلب ڇو؟ يعني انهيءَ جو مطلب ڇا؟ هن ٻوٽين مثال مان ڏسڻ ۾ ايندو تہ ’اهو‘ ’ايهو، يهو، يه‘ چون ٿا.

(٣) ’ڇا‘ بدران چون ’ڇو‘ يا ’ڇي‘، ’ڇي لاءِ‘ يعني ڇا لاءِ. ’يه جـو مطلب ڇو؟‘ يعني انهيءَ جو مطلب ڇا.

فعلن جا گردان- اڄار ڦريل اٿن ته فعلن جي گردانن جو نمونو به ڦريل اٿن؛ خاص زمان مضاروع ۾ وڌو کهوٽالو اٿن. جهڙوڪ:

"آنُ آڇي ڳر ٿو وڃڻ" يعني آءٌ اٿي گهر ٿو وڃان.
"آنُ ڪم ٻيو ڪرڻ" يعني آءٌ ڪم ٻيو ڪريان.
"آنُ لائق ناهين" يعني آءٌ لائق نه آهيان.
"وڃي ڇو ڇوينس" يعني وڃي ٿو چوانس.
"پلي ته مرها چان" يعني پلي ته مرها ٿيان (ٿيون).

ظرف- لاسي ۾ 'جر' معنيٰ 'جڏهن' ۽ 'تر' معنيٰ تڏهن. 'جر جو اڇا گهاٽو ڏور هو تر ؤ جي ٻٽ ڪي ٻسي منجهه، وڃي پترٻو يعني جڏهن اڇا ڪهٽو پري هو تڏهن هن جي ٻٽ ڪي ڏسي (ڄاڻ) منجهه، وڃي ڪهڙيو.

حرف جر- لاسيءَ ۾ 'ٻاڏ' معنيٰ ڏي يا ڏانهن. اهو ظرف هن ريت حرف جر ڪري ڪم آڻين ٿا؛ 'او هڪڙي ڏوري ملڪ ٻاڏ ويو' يعني هو هڪ ڏورانهين ملڪ ڏي ويو. لاسيءَ ۾ "ڳر" معنيٰ وٽ ۽ 'ڳران' معنيٰ وٽان؛ 'سان' بدران 'سين' چون. اهي ٽيئي حرف لاڙيءَ ۾ آهن ۽ شاهه جي رسالي ۾ به ڪم آيل آهن. لاسيءَ ۾ 'کان' بدران 'نون' به ڪم آڻين ٿا جو مراٺڪي نوڙي گجراتيءَ جو حرف جر آهي. جيئن ڪ چون "ٽور ڪاڻ ڏينهان نون ٻوه" يعني ٽورن ڏينهن کان پوءِ.

لاسيءَ جا عليحدا لفظ ۽ اصطلاح

١٥٦- "اُکارڻ" معنيٰ خرچڻ يا کپائڻ- مثلاً "جر سڀ اُکارڻايئين" يعني جڏهن سڀ (ڏن) خرچايئين ۽ کپايائين. جر معنيٰ جڏهن، تر معنيٰ تڏهن: کھالو معنيٰ کھٽو. مثلاً "اسان وٽ کھالي ماني کاڻ لاءِ آهي ۽ اوباري بہ سگھون ٿا"، يعني اسان وٽ کھٽي ماني کائڻ لاءِ آهي ۽ اسين مانيءَ جي اوبر بہ بچائي سگھون ٿا. ٻيون مثال: "وَڪي کھالو چپڙيو" يعني هن کي کھٽو چنبڙيو. "کھٽائڻ" معنيٰ کھرائڻ. مثلاً "مڪڙي ٻورهيت کي کھٽائي ڇڏي". "پترڻ" معنيٰ "کھڙڻ". مثلاً "گرمنجھہ نہ پتريو" يعني کھرمنجھہ نہ کھڙيو. اهڙيءَ طرح ڪي عليحدا اصطلاح بہ آهن- مثلاً "آکي نان ورڻ" معنيٰ آکيا يا حڪم کان ڦرڻ يعني حڪم جي برخلاف هلڻ. توجي آکي نان وريو ناهين" يعني تنهنجي آکيا يا حڪم کان ڦريو نہ آهيان. "ٻورهيت ڪري جھلڻ" يعني ٻورهيت يا نوڪر طور ٻيهارڻ- ("لنگسٽڪ سروي" مان ورتل).

هندن ۽ مسلمانن جي ٻوليءَ ۾ فرق

١٠٧- سنڌ ۾ وڻ وڻ جي ڪاٺي آهي، ٻه مکيه قومون ۾ آهن: هڪڙا هندو ٻيا مسلمان. انهن جي مادري زبان هڪڙي آهي، تہ بہ ڪو باريڪ طرح جاچيندو، تہ معلوم ٿيندس، تہ هندن جي ٻولي هڪڙي ۽ مسلمانن جي ٻي- جهڙوڪ:

هندو	مسلمان	هندو	مسلمان	هندو	مسلمان
آرتوار	آچر	منگل	آڱارو	ٻڌر	اربع
وسپت	خميس	ڪپ	چاڪون	ڪنورو	ولو

هندو چون "ٿيوڻ سٺو ٿيو آهي"، تہ مسلمان اڪثر چون تہ "ٻوڙ سلوڪ ٿيو آهي"، ڪيترا اصطلاح ۽ ٻهاڪا بہ ٻيا ٻيا اٿن- مثلاً وضو سارڻ، نماز پڙهڻ، روزو رکڻ، ڪلمو پڙهڻ ۽ تڪبير چوڻ. "جهڙا روح تهڙا ختما"، "اڄو الله ڳاڙهو رسول"- هي مسلمانن جا ٻهاڪا آهن. جي وقتي هندو بہ ٻيا ڪم آڻين: ساڳيءَ طرح "سنڌيا، هوم، آرتي، پني پائڻ، پنڊ پرائڻ" وغيره. هندڪي رواج ۾ آهن. "پاءِ پنيتي پٽ ڪي جڻيو"، راڪي رام نہ ساري ڪون؟"- هي هندڪا ٻهاڪا آهن.

١٠٨- (١) "اسان آ عبادت نظر ناز پڙهڻ جو". (شاهہ)

(۲) "هڏ نه وڻي هاڻ، مون وڇڻ جي وصال".
(۳) "بڻائي ساز صورت جو وري کهڙا
ليڪ لڳائين تو". (بيڪس)

ٻئي مصرع ۾ "نظر" لفظ جي ٻڄاڙيءَ ۾ ايش يعني "اُ" جو اُچار آهي ۽ جنس مذڪر ني ڪم آيو آهي، نه نه عام طرح جنس مونث ليکبي اٿس. ٻيءَ مصرع ۾ "وصال" لفظ، جنس مذڪر بدران، جنس مونث ۾ ڪم آيو آهي. ٽينءَ مصرع ۾ "ليڪ" جي جنس مذڪر آهي. نه نه عام طرح ليڪ جمع لڳون (جنس مونث). هندو چون ته "پاڪي" جنس مونث، مسلمان اڪثر ان جي جنس مذڪر ليکين ٿا. اهڙيءَ طرح ٻين ٻه ڪيترن لفظن ۾ جنس جو ڦير آهي.

عاملن ۽ پائيبندن جي ٻولين ۾ فرق

۱۵۱- هندن ۾ هڪڙا عامل ۽ ٻيا پائيبند آهن ۽ انهن جي ٻوليءَ ۾ به وڏو ڦير آهي. وقتي رکيو سندن نالن منجهان ئي سمجهي سگهبو آهي، ته اهو نالو عاملڪو آهي يا پائيبندڪو- مثلاً هوتومل، ليکومل، ۽ ناروسل' پائيبندن جا نالا آهن. انهن جي بدران عاملن جا نالا هوتچند، ٽيڪچند ۽ نارائنداس آهن- رواجي طرح هرڪو ائين پائيندو ته، هو هڪجهڙي سنڌي ڳالهائين ٿا، پر سندن خط پٽ يا چليون چپاڻيون ڏسو ته ٻوليءَ ۾ زمين آسمان جيترو فرق ڏسڻ ۾ ايندو. پائيبند اڪثر هيئن لکن:

"ايڪو سهاء (يا) جوڳ سري رام جي سهائتا.

”چرجيوي ڀائي تاروسل ٻوج ڏاميملائي چگهه ٻاڻ ت (طرف) لکت شڪارپور وچون داس کيمن ٻوج هوتچندائي ساکيجي جي رام‌ست واچڻي. ڪُنشي (خوشي) کهڻي ڪرڻي. ڪُنش (خوش) ٻرسن رهڻو. توهان جي اسان جي سري جوتي سروپ سهائتا ڪندو.

٩ـ ابرانت (وڏيڪ تہ) ڪرت (ڪيهہ) دها ۽ ڪراساني (خراساني) ۽ باسپتي چانور لي ٻاچڪ (نندڙون ڪوٺيون مڻ-سوا جون) ڀلياسون (موڪليوسون). رقم اسان جي جمع ڪرڻي. آبرانت سماچار واچڻي، ڦيري حوال ترت ڏيوڻو. ٻيو حال حوال توهان جي چڻيءَ آوي اني (اچڻ تي) ڏيندا سونو. چڻي لکي کيمن ٻوج هوتچند ماکيجي شڪارپور وچون، وڻي ڀائي تاروسل ٻوج ڏاميملائي چگهه حيدرآباد وچ- ستي......سنبت.“

لفافي تي سرنامي لکڻ مهل ٻهربائين سادا ٧٤ انڪ لکن. اهو ”سادا چوهتر“ يا ”سادي چوهتر“ پڙهبو ”ستر سادي چار“- هيءَ هڪ قسم آهي تہ جيڪو مالڪ کان سواءِ چڻي کوليندو، تنهن کي سادا چوهتر مڻ ڳاهن جو ڳاهہ ڏرساڻو ڏيڻو پوندو، يا جن تہ اهڙو پاپ ڪيائين جهڙو هندن جي سادي چوهتر مڻ جي وزن جيترا جڻيا لاٿائين-اهو سادي چوهترانڪ لکي ٻوءِ هيٺئن لکن.

”چڻي هڪ ڀائي تاروسل ڏاميملائي چگهه وڻي، حيدرآباد شاهي ٻزار وچ، پڻي شڪارپور وچون.“

٩٠- هنا ٻون اکثر مڻ نمونا لکن:

”ايڪو ٻهاءِ“

اڳين اڳرين رپيا ڇهه، سؤ-نيمي رپيا سؤ تي، تنهن جا پٽا رپيا ڇهه، سؤ-پائي ڇتن‌مل جي ٻاسون راڪي، سمتي چيٽ وَڏي ٣، (نيرس) سنبت......منڌي ڏن اڳڪهٽ ڪرا، پيچي ڪراچي بندر منجهه، شاهه واپاري جو ڪ پري ڏيوٽا، ٽام لڪاٿو ڏمي ڏيوٽا. -سمتي چيٽ وَڏي (نيرس)."

مٿين نموني مان ڏسڻ ۾ ايندو ته پهريائين ڇهه سؤ رپيا لکي پوءِ ان جو اڌ ۽ تنهن کان پوءِ انهيءَ انگ جي پڇ (وري ماڳهو ڪاڄوڙ) چاڙهائين ٿا، ته وچ ۾ ڪو دغابازي ڪري رقم ڦيرائي نه سگهي، جنهن جي فائدي ۾ هنڊي لکن، تنهن جو نالو ڄاڻائي، پوءِ انهيءَ نالي جي پٺيان لکن "ٻاسون راڪي". اهو سندن اصطلاح آهي. اکري معنيٰ موجب امان هن کان پئسا وٺي رکيا (نوٽين هن کي ڏجو). جنهن کي هنڊيءَ واري رقم ملڻي هجي، سو جڏهن اها پيش ڪري، ۽ اڳيو هنڊيءَ ڏمي منوتي (قبوليت) ڪري ته پئسا ڏيندس ته چون "هنڊي خاصي ٿي" (قبول ٿي). اڳلو هنڊيءَ جا پئسا جنسي ڏئي ته "هنڊي سڪاريائين" Honour. جيڪو هنڊي جا پئسا وٺي، سو پوءِ هنڊيءَ جي پٺ ڀري (Endorse) يعني ان جي پٺيان لکي ته

"رپيا (انداز) هن هنڊيءَ جا، ٻنهنجا لهڻا، مون کي مليا". هنڊيءَ جي پٺ ڀري، ۽ اڳلي کي پئسا مليا ته پوءِ اها هنڊي ٿي "کوکو". جيڪڏهن اڳلي هنڊيءَ واري رقم نه ڏني ته اهو ٿيو "نهڪارو" يا "ناڪارو" (To dis honour) ۽ ناڪاري ٿي اڳلي کي ڏيوالو ڪيڍو ٿيندو آهي. اڳلي

جي ڏيوالي ڪيڻ تي ان جا لهڻيدار، ڳاڻ ۾ صلاح ڪري، ان جي سموري ملڪيت جون پنهنجي لهڻي موجب ڀتيون ڪري ڪٽندا آهن. اهڙيءَ صلاح کي "ستمي" چئبو آهي- اهڙيءَ طرح واپارين جا لفظ ۽ اصطلاح گهڻي ئي آهن.

١٦١- پائيبندن ۾ اڪثر راجا وڪرماجيت جو سنبت هلندو آهي، واپاري ڪمن لاءِ ڪٿي چند جون تاريخون ۽ ڪٿي مهيني جا ٻه پک ليکيندا آهن. اونداهي پک کي "وَڌي" ۽ سهائي پک کي "سُڌي" سڏيندا آهن-مثلاً "چيٽ سُڌي پنچمي" اها ٿي چيٽ مهيني جي ڏين تاريخ، چاڪاڻ ته چنڊ ٻيج تيٽ تي اڀرندو آهي، ۽ مهيني جي پهرين تاريخ ٻيج تيٽ تي ٿيندي آهي؛ تنهنڪري پنچمي تيٽ ٿي ٽين تاريخ-انهن تاريخن چالائن جو نمونو به نرالو اٿن.

مردن ۽ زالن جي ٻوليءَ ۾ فرق

١٦٢- هندو ۽ مسلمان وري ٻه ڌار قومون آهن ۽ هندن ۾ عاملڪو پڪو ڌار ته پائيبندڪو ٻيڪو ڌار آهي؛ پر خود پنهنجي گهر ۾ مرڪو هندو توڙي مسلمان جاچيندو ته معلوم ٿيندس، ته مردن جي ٻولي هڪڙي ۽ زالن جي ٻولي ٻي آهي. زالن جا ڪيترا لفظ، اصطلاح ٻاڪ پهاڪا ٻه پنهنجا- مثلاً ٻڙي، سڱي، نياڻي وغيره زنانا لفظ آهن- زنانا پهاڪا ڪيترائي آهن، جهڙوڪ:

(١) مَٺي نياڻي، آئي آئي.

(٢) ٽلا به ويندي ٻيڪي، سون به لهندي سڪ.

(٣) ٻيو سيڪي ٿيو باقي چنڊ وسري ويو.
(٤) آڻ مرنديءَ ڀاڄ ڀڳي (لاچار ڪي سڀ روا).
(٥) ساهرا آهرا، ٻاهرا ڪندا، جسو ٻاسو وراءِ سو چٻ چٻ ڪندا.
(٦) رُني آهي کهوٽ سان، ٿي ڳالهائي ڳوٺ سان!

مردن ۽ زالن جي ٻوليءَ ۾ گهڻو فرق نه ڪري ٿيو آهي جو عام طرح نه ڪي مردن جي سٿ ۾ زالون ۽ نه ڪي زالن جي سٿ ۾ مرد ويهن ٿا. چوڻي به آهي ته "زالون زالن جو ڪاڄ". مرد مرداني ٻاريءَ ۾ ۽ زالون زناني ٻاريءَ ۾ گذارين ٿيون، ته سندن خيال جي رفتار ۽ ڳالهائڻ جو ڍنگ پنهنجي نموني ۾ ٿيو پوي. جتي ڏيتي- ليتي يا ٻيون اهڙيون رسمون آهن، تتي زالن جو هوش گوش انهن ڳالهين ۾ وڌيڪ هوي؛ تنهنڪري اهڙين ڳالهين سان لاڳاپو رکندڙ لفظ، اصطلاح ۽ ڀاڪا پنهنجا جوڙين ٿيون. وهاڻ- وڏاڻ ۾ يا ٻئي معرڪي تي هڪبئي سان گڏجن ٿيون، ته هڪبئي وٽان اهڙا لفظ، اصطلاح ۽ ڀاڪا ٻڌن ٿيون جي پوءِ وڃن عام ٿيو وڃن. هنن تي نه ڪي انگريزي، نه ڪي عربي، فارسي يا سنسڪرت جو اثر ٿيو آهي، تنهنڪري سندن سنڌي جهڙي ٺيٺ چڱي تهڙي آهي. اڄڪلهه جي ڇوڪرين کي سنڌيءَ جو اهو ماڻو اڪثر ڪونهي- باقي ٻولي ٻڌڻ جيئن گهڻو ڪري ڳالهائين ٿي رڳو اصطلاحي سنڌي ۽ لپ لپ تي ڀاڪي جو به لڪاءُ ٻيو ٻوندوس اسان جا هاري به واهه جي سنڌي ٿا ڳالهائين! انهن جي ٻولي

اهڙي ڇيدي آهي، جو جيڪر چئجي ته ”سادت جو سينگار، ڀراڙيءَ جي گفتار“.

هر ڪنهن جي پنهنجي ٻولي

١٢٣- ٻولي کي جيڪڏهن اها ۽ وڌيڪ باريڪ طرح جاچبو، ته معلوم ٿيندو ته جيئن سڀڪنهن ماڻهوءَ جو مهانڊو ۽ هلت چلت جو نمونو پنهنجو پنهنجو آهي، تيئن هرهڪ ماڻهو جي ٻولي ۽ اکرن لکڻ جو نمونو ٻه پنهنجو پنهنجو آهي؛ مثلاً جيڪڏهن اسين پنهنجي ڪنهن ياءِ پرائي يا ڪنهن واقف جو ڳالهائڻ ٻڌنداسين؛ ته ٻڌڻ ئي جهٽ سهي ڪنداسين، ته فلاڻو ٿو ڳالهائي. ساڳيءَ طرح سندس اکر به سڃاڻي سگهنداسين، ته هي فلاڻي جا اکر آهن. جيڪڏهن سندس ڪو ليک اخبار ۾ پڙهنداسين ته مضمون منجهان ئي سهي ڪري سگهنداسين، ته اهو ليک فلاڻي جو آهي؛ ٻيءَ پل ته انهيءَ ليک تي سندس صحيح پيل به نه هجي. اهڙيءَ طرح هر ڪنهن جي ٻولي پنهنجي پنهنجي آهي- جيتوڻيڪ سندس ياٽرن ۽ ڀين ڀائٽين کان ٻولي گهڻو ڦربل نه آهي- هي ڳالهه ياد رکڻ گهرجي ته سڀڪنهن ماڻهوءَ کي ٻوليءَ تي هڪجيترو ضابطو ڪونهي. ڪو ٻوليءَ مان گهڻو واقف هوندو ته ڪو ٿورو؛ جنهن کي جنهن آهر لفظ، اصطلاح ۽ پهاڪا ايندا هوندا، سو انهيءَ آهر ڪم آڻيندو. اهڙو ماڻهو جدا جدا ڳالهين بابت مضمون لکندو، ته به ٻولي اهائي ڪم آڻيندو، يا ڪيس ايندي هوندي. جدا

جدا مضمون ۽ ٻه ساڳيا ساڳيا لفظ ۽ اصطلاح مضمون جي مد نظر ني ڪم آڻيندو. ليڪن جو ڍنگ ٻه هر ڪنهن جو پنهنجو پنهنجو آهي، تنهنڪري، اهڙي ماڻهوءَ جي ڪم آندل ٻولي ۽ ڍنگ مان سهي ڪري سگهبو آهي، تہ هيءُ مضمون فلاڻي جو لکيل آهي- اهي ڳالهيون ڪٺي ڇئبو تہ 'جيترا آهن ماڻهو، تيترئون آهن ٻوليون'. ٻر ٻوليءَ جا اهڙا سنها تفاوت خيال ۾ نہ رکي، ٻوليءَ جا ننيا دفعا (آپاشائون) ٺهرائيندا آهن.

(Vocabulary or Word-stock)

لفظن جي ورڇ

۱۶۴- سنڌيءَ ۾ جيڪي بہ لفظ ڪم اچن ٿا، تن کي چئن دفعن ۾ ورهائي سگھجي ٿو: (۱) تتسم (۲) تدڀؤ (۳) ديشي (۴) وديشي. ٻہ ٻوليءَ ٻانٽي نالا اصل پراڪرت نحوين ڪم آندا هئا، جي هاڻ ٻوريءَ توڙي ڏيهي عالم ڪم پيا آڻين؛ ۽ چوٿون نالو اسان پنهنجو گڏيو آهي، جو سنڌي ۾ ڪيترا وديشي يعني ڌارين ملڪن جا لفظ بہ اچي ويا آهن.

تتسم Tatsama

۱۶۵- ”تتسم“ معنيٰ لج سنسڪرت لفظ، جي سنڌيءَ ۾ بين ڏيهي ٻولين ۾ بجنسي، يا جيئن جو تيئن، ڪم اچن ٿا. جهڙوڪ: ندي، ڪوي معنيٰ شاعر، راجا، ڪرپا معنيٰ ٻاجھہ، ديا معنيٰ ٻاجھہ يا رحم، چنتا معنيٰ ڳڻتي، ڪايا معنيٰ سرير يا جسم، ۽ سندر معنيٰ سھڻو. اهڙا نج سنسڪرت لفظ جي قديم زماني کان وٺي سنڌيءَ ۾ اچي ويا آهن؛ يا ويجھڙائيءَ ۾ ساڳيءَ سنڌيءَ ۾ ڪم آڻڻ لڳا آهن؛ تن کي ”تتسم“* سڏجي ٿو؛ جنهن جي اکري معنيٰ آهي ”ان جهڙا“ يعني سنسڪرت جهڙا يا عُوبهو سنسڪرت.

---

* ”جيئيءَ ۾ ڪنجر ۾ سم ڏسي پڳوان.“ (سامي)

”سم“ معنيٰ ساڳيو يا هڪجهڙو. (”تتسم“ لفظ ۾ تت = tat 'The Same as it i.e. Sanskrit = تتسم .Same = ۽ سم

١٦٦- سنسڪرت ”ڌيان“ Dhyana بدران چئون ”ڌيان“ Dhiyanu ۽ ”سندر“ Sundara بدران چئون ”سندر“ Sundaru معنيٰ سهڻو. اهڙن سنهن تفاوتن ڪري عالمن اهڙن لفظن کي اڌو ڳاڀرا تتسم Semi-Tatsama سڏيو آهي. لفظن ۾ ڀوريائين ائين ٿورو ڦير پوندو آهي ۽ پوءِ وڌيڪ ڦيرڦار ٿيندي آهي، تہ ”تتسم“ ڦري ”تدڀو“ ٿي پوندا آهن.

١٦٧- سنسڪرت لفظ ”ڌرم“ ۽ ”پريم“ جا اچار پاليءَ ۾ ڦري ٿيا ”ڌم“ ۽ ”پيم“ (صفحو ٤٧) پر هاڻ اسين وري ماڳيا نج سنسڪرت لفظ ڌرم ۽ پريم ڪم آڻيون ٿا، جي پاليءَ واري زماني کان پوءِ وري چالو ٿيا. اهڙيءَ طرح ڪيترا نج سنسڪرت لفظ آهن، جي هڪ واريءَ گويا مري ويا، سي هاڻ وري نئون جنم وٺي ٻوليءَ ۾ آيا آهن. اهڙن نج سنسڪرت لفظن کي عالمن ”هالوڪا تتسم“ Modern Tatsama سڏيو آهي، ڇاڪاڻ تہ اهي وڇڙائيءَ ۾ سنسڪرت مان آڌارا ورتا ويا آهن. اها بہ ٻوليءَ کي ڀرپور يا مالا مال ڪرڻ جي هڪ وات آهي.

تدڀو Tadbhava

١٦٨- ”تدڀو“ لفظ جي اکري معنيٰ آهي ”اُنهيءَ جي ڀاءُ يا سڀاءُ جهڙا“ (Of the nature of it)، يعني ٻجنسي سنسڪرت نہ، پر انهيءَ (سنسڪرت) جهڙا. جهڙوڪ:

تتسم	تدڀو	تتسم	تدڀو
سُورِيه	سُورَج، سج	چندر	چنڊ
آشتر	اُٺ	ڪوڪل	ڪوئل (ڪِي)
اَنتان	آنڊ	درشن	ڏسڻ
مِتر	ميٺ، مانٺ	پُترِ putra	پٽ Son
وياپار	واپار	لوهڪار	لوهار، لوهر

سنڌي ٻوليءَ ۾ ڪيئي لفظ آهن ني اهڙا تدڀو لفظ، چاڪاڻ ته قدرت جي عام شين ۽ ساهوارن جا نالا، روزمره جي ڳالهين سان لاڳاپو رکندڙ لفظ، مٽي مانٽي، واپار ۽ ڪرت ڪار وغيره جا لفظ- مطلب ته اهو سڀ ذخيرو يا مال، جنهن ني ٻوليءَ جي پيڙهه ٻڌجي ٿي، سو گهڻو ڪري سڌورا سنسڪرت سان ورثي آهي، ۽ اهي ئي تدڀو لفظ نج لفظ سڏجن ٿا.

”آئون نه ڪڏي پريءَ ڪي، تون ئو لهين سڄ!
آئون جي ڏينهه سنبها، نيئي پريان ڏج“ (شاهه)

هي سڀ سنڌي لفظ آهن. اهڙا تدڀو لفظ جيڪڏهن ٻوليءَ مان ڪڍي ڇڏبا، ته چئبو ته ٻوليءَ جو خاتمو ٿيو. سنڌيءَ ۾ جيڪي عدد، ضمير ۽ حرف جر آهن، سي گهڻو ڪري سڀ تدڀو آهن. ٻوليءَ مان جيڪڏهن رڳو حرف جر (ڪي، ۾، تي سان، لاءِ وغيره) ڪڍي ڇڏجن، ته جملا جوڙي ڪين سگهجن- اهي ڳالهيون ڳڻي چئبو ته ٻوليءَ

جو اصلوڪو ۽ سچو ٻچو خزانو آهي، نج سنڌي لفظ آهن.
ڪي سنڌي لفظ ٻين ٻولين ۾ به عام آهن (صفحو ٧٤)؛
ٻر اسان جا آچار ئي علحدا: انهن اچارن مان ٻربان ئي
ٻروڙي سگهبو آهي، نه اِها آهي اسان جي مادري زبان،
جنهن جي شعر جي شيرينيءَ هندن توڙي مسلمانن کي
موهت ڪري ڇڏيو آهي.

١٦٩- ڪن سنسڪرت لفظن جي صورت ايتريقدر بگڙجي ويئي، جو سڃاڻڻ ئي مشڪل. مثال:

سنسڪرت		سنڌي
پتار سوسري يعني پيءُ جي ڀيڻ		ڦُئي، ڦِني
مانر سوسري	„ ماءُ جي ڀيڻ	ماسي
پگني پتي	„ ڀيڻ جو مڙس	ڀيڻويو
شيالي و وڍر	„ ساليءَ جو مڙس	سنڍيڙ
پراتر جايا	„ ڀاءُ جي جوءِ	ڀاڄائي
شيت ڪال	„ ٿڌو وقت	سيارو
اُشن ڪال	„ گرم وقت	اونهارو

سنسڪرت. "شوشره" (Shvashurah)، پراڪرت. "سسر" (Sasura)، ۽ هندي "سسرا": انهيءَ "سسرو" لفظ جو اچار سنڌي ۾ آهي "سهرو" (Father-in-law)، ته ڪي پڙهجي اڻون ڀيا ڀانئين ته اهو عربي لفظ صهرو آهي. حقيقت ڪري سهرو (سسرو) لفظ نهايت قديم آهي ۽ پالي ٻوليءَ ۾ به آهي، جا عيسوي سنه کان هزار کن ورهيه اڳي چالو

هئي (صفحو ٣٩). اهڙا روزمره جا اينڊڙ لفظ صديـن کان ڪتب پيا اچن، نه ڪسي پيسي وبا آهن. ۽ ماسي ٻڌي وغيره، جي اصل ۾ مرڪب لفظ آهن. سي هينئر ڇڙا يا ڀڪا لفظ پيا ڀانئجن،

١٧٠- ٽڏيو لفظن مان ڪي اڳاٽا نه ڪي هاڻوڪا آهن- جهڙوڪ سنسڪرت لفظ "مردن" مان هيٺوَن، هنگاڻه ۽ هيج لفظ ٺهيا آهن (صفحو ٩٥ ۽ ٦١) اهي اڳاٽا تدڀو چئبا. اهو ساڳيو "مردنه" لفظ وري چالو ٿيو ته اچار ٿيس مردو- ردو، ۽ معنيٰ ساڳي اٿس. اهي هاڻوڪا تديو چئبا.

"مردو دنيادار جو پاهڻ کان ٻه بري."

١٧١- سنسڪرت لفظ "وانش" ڦيري "ٻانس" ۽ "ونجهه" ٿيو آهي- ڪهڙيءَ ٻه ٻانس جي ڪاليءَ کي "ٻانس" چئبو ۽ "ونجهه" اها ٻانس جي لٺ آهي، جنهن سان ٻيڙي هلائين ٿا. اهڙيءَ طرح ڪن سنسڪرت لفظن ۾ ٻه ٻه ٽي ٽي، ٻلڪ وڌيڪ صورتون ورتيون آهن، ته ڪن جي معنيٰ ۾ به ٿورو ٿورو ڦير ٿيو آهي.

١٧٢- ٿورا نه ٿورا، سون تي ماروئڙن جا." (شاهه)

مارئي چوي ٿي ته، منهنجن ماروئڙن جا احسان سون تي ٿورا ڪينهن"، يعني سون سان ڳهٽي ئي ٿي هلايون ڪيون اٿن- اهي ٻه لفظ هن ريت ٺهيا آهن:

(١) هتي پهريون "ٿورو" معنيٰ احسان يا ڀلائي، جو اصل ۾ سنسڪرت لفظ ستوَڪ Stavaka آهي، ۽ اصل معنيٰ اٿس "ساک يا ساراهه". ڪنهن تي ٿورو ڪبو ته هو ضرور

احسان ڪجيندي، اڳلي جي ساک ڪندو. اهو ”ستوڪ“ لفظ اول بگڙجي ٿيو ”ٿوڪ“، ۽ پوءِ ’ڪ‘ حذف ٿيو ته باقي بچيو ”ٿو“، تنهن جي پڇاڙيءَ Suffix ”رو“ پڇاڙي گڏجي ٿيو ”ٿورو“.

(٢) ٿيو ”ٿورو“ معنيٰ گهٽ (ضد- گهڻو) اهو اصل سنسڪرت لفظ ”ستوڪ“ Stoka آهي، جنهن جو به اچار بگڙجي اول ٿيو ”ٿوڪ“، ۽ پوءِ ”ٿو“ ٿيو آهي انهيءَ جي به پڇيان ”رو“ گڏجي ٿيو ”ٿورو“- مطلب ته سنسڪرت جي ٻن جدا لفظن بگڙجــــي سنڌيءَ ۾ هڪجهڙي صورت اچي ورتي آهي؛ پر معنيٰ ۾ فرق پڌرو بيٺو آهي.

(٣) مٿين ٻنهي سنسڪرت لفظن جو اچار سنڌيءَ ۾ اول ٿيو ”ٿوڪ“، ته اهو لفظ به اسان وٽ آهي:

”هيٺئون ڏجي حبيب کي، لڱ گڏجن لوڪ
ڪڏيون ۽ ڪروتون، اي ٻن سڪر ٿوڪ.“ (شاهه ڪريم)

يعني دل ڏجي پنهنجي پياري (سچي سائينءَ) کي، ۽ پنهنجا لڱ يا عضوا ڀلي ته لوڪ سان گڏجن؛ يعني ٻئي عام ماڻهن سان ڀلي ته رلمل ڪجي، پر چيت ۾ ڏيان ڌڻيءَ جو ڌارجي؛ مندر ۽ حجرا (مسجدون) به چڱيون شيون آهن. اهو ”ٿوڪ“ اصل سنسڪرت لفظ ”ستوڪ“ Stoka مان ٺهيو آهي، جنهن جي معنيٰ آهي ٿورو؛ تنهنڪري ٿوڪ لفظ جي بنيادي معنيٰ چئبي ”ٿوري شئي“- هتي معنيٰ ”شئي“، ۽ ”سڪر ٿوڪ“ معنيٰ چڱيون شيون.

(٤) "ڇانگا چندنَ نه چرن، مَيا ٻيهن نه سوڪ،
اگر اوڏو نه وڃن، ٿڪيو ڇڏين ٿوڪ." (شاهه)

هتي به 'ٿوڪ' معنيٰ چڱي يا لذيذ شئي وٺبي نه ٿهندي. پر مصنف جي خيال موجب هيءَ ساڳيو ٻهريون لفظ ستوڪ Stavaka آهي، جنهن جي سنسڪرت ۾ هڪڙي معنيٰ آهي ساڪ، ٻي معنيٰ آهي ٻور جو جهڳٽو يا ڇڳو، ۽ اُن لاءِ اعليٰ لذيذ شئي آهي.

(٥) انهيءَ ساڳيءَ سنسڪرت لفظ ستوڪ Stavaka جي ٽين معنيٰ آهي ڏن، پدارت.

"ٿڙڪي ڀَسي ٿوڪ، تيڙڪي ٺڪر ۾ ٿي." (شاهه)

ڪونروءَ وٽ ليلا ٿو لکو هار ڏٺو، ته اهو ٿوڪ ڏسي هرڪجهي ويئي هئي- هتي 'ٿوڪ' (پدارث) ٿولکي هار جي معنيٰ مان ڪم آيو آهي.

(٦) "مون کي ڏيهان نڪتي، ٻـ ٽي ٿوڪ ٿيا." (شاهه)

هتي ٿوڪ معنيٰ سند يا موسم؛ مارئي چوي ٿي ته 'تر مان نڪتي (امرڪوٽ ۾ عمر سومري وٽ اچي قيد ٿي آهيان، تنهن ڳالهه کي) ٻـ ٽي سندون (سيارا ۽ اونهارا) ٿي ويون آهن' هي "ٿوڪ" به اصل ۾ سنسڪرت لفظ ستوڪ Stavaka آهي، جنهن جي سنسڪرت ۾ چوٿين معنيٰ "سيڙ" به آهي، گهڻن ڏينهن جي سيڙي کي سند يا موسم چئجي ٿو. اهڙيءَ طرح ڪيترائي لفظ جون سنڌيءَ ۾ گهڻيون معنائون ٿيون آهن، اهڙا مثال ٻيا به ڪيترائي آهن.

١٧٣ سنسڪرت لفظ "درشن" جو اُچار سنڌيءَ ۾ آهي "ڏسڻ". هندو ماڻهو ڪا ٺاڪر جي مورت يا ڪنهن مهاتما کي ڏسڻ وڃن، ته چون ته "درشن ڪرڻ ويا هئاسين". ڪنهن عزيز خويش لاءِ چون ته "ڪيس ڏسڻ ويا هئاسين" اهڙيءَ طرح ڪيترن نج سنسڪرت (تتسم) لفظن ۾ جيڪو قرمي يا عزت جو خيال سمايل آهي، سو تدڀو لفظن ۾ ڪونهي. مسلمان به اُئين "ڏسڻ" بدران عربي تتسم "زيارت" ڪم آڻين ٿا.

(الف) جڏهن ڪو لفظ ڪم آڻڻ ۾ سنسو ٿيندو آهي، تڏهن ان جي بدران ٻيو ڪو لفظ ڪم آڻبو آهي–جهڙوڪ ڪنهن ٻار کي تپ ٿيندو، ته ماڻس چوندي ته 'سندس دشمنن کي تپ ٿيو آهي' يا 'سندس ويري تپيا آهن'، يا چوندي ته 'مڪالڙو آهي'. هن کي علم لغات جي صاحبن سڏيو آهي Pejorative tendency.

١٧٤–	سنسڪرت	سنڌي
ڪشتهه=ڪوڙهه (اسم)	ڪوڙهيو ڪشٽيو (صفت)	
چمنڊ	Chhamanda	چڙهو چانڊ

هن ريت هڪ سنسڪرت لفظ مان ٻه سنڌي لفظ ٺهيا آهن؛ پر ٻئي گڏ ڪم اچن ٿا. 'ڪشٽيو' ۽ 'چانڊ' ڌار ڪم ٿتا اچن ۽ زائد ٿيا بي معنيٰ لفظن جي دفعي ۾ ليکجن ٿا ساڳيءَ طرح "آهون ساهون" (سنسڪرت–آمڪ سنمڪ) مان 'آهون' لفظ ڌار ڪم نٿو اچي.

١٧٥- ”آپ ڪهاڻي“ ۽ ”آب ڪهڙي“ ۾ ’آپ‘ ۽ ’آب‘ هندستاني لفظ آهن. ”ڪان پان“ ۽ ”ڪانو پينو“ معنيٰ ڪاڏو پيتو. اهي به هندي (هندستاني) لفظ آهن.

(١) ”نيو غلغلو گرنار ۾ ته ڪو آنائي آيو.“ (شاهه)
(٢) ”گل چنو گرنار جو پٽڻ ڏيو پيٽين.“ (شاهه)
(٣) ”ا ڪين سوئي اور ڪبو، ڪنين جو سئوم.“ (شاهه)

’آنائي‘ معنيٰ رمتو فقير، ’پٽڻ‘ معنيٰ شهر، ۽ ’اور ڪن‘ معنيٰ سڄاڻ يا ڏسو- اهي گجراتي لفظ آهن. ”گربو“ (ناچ جو قسم) ۽ ”هڙتال“ (هٽ تاڙ) به گجرات طرف جا لفظ آهن، جي وڻجهارائيءَ ۾ اسان وٽ چالو ٿيا آهن. اهڙيءَ ريت ٻين ڏيهي آريه ٻولين جا تديو لفظ سنڌيءَ ۾ اچي ويا آهن. ٻوليءَ جي واڌاري جي اها به هڪ وات آهي (ڏسو صفحو ١٥٠).

ديشي لغظ

١٧٦- ديشي يا ديسج* معنيٰ ديس ۾ ڄاول يا پيدا ٿيل. ديشي (ديسي يا ڏيهي) لفظ اهي آهن، جي آرين جي اچڻ کان اڳيئي ديس (هندستان) ۾ چالو هئا، يا آرين جي اچڻ کان پوءِ ديس ۾ چالُو ٿيا، پر بنياد سنسڪرت مان نه اٿن. اهي ڪولن، سنٿالن، دراوڙن ۽ ٻين اصلوڪن رهاڪن جي ٻولي مان آڌارا ورتل ليکجن ٿا. جيڪي ديشي

*ديس = ڏيهه + ج ــ جن = ڄڻيل.
ديسج = Country-born.

لفظ سنسڪرت ۾ داخل ٿي ويا (صفحو ٢٠)، سي ماڻ سنسڪرت ڪري ليکجن ٿا. ٻر ويدن واري زماني کان پوءِ به دراوڙن وغيره مان لڌل وچڙ هلندي آئي جنهنڪري پالي ۽ پراڪرت ۾ ديشي لفظ پاڻ گهڻا آهن ۽ سنڌيءَ ۾ نهائين وڌيڪ، جو ملبار طرف مان سنڌ جو وڻج واپار گهڻو هلندو هو (صفحو ١٢٣).

(الف) ايلاچي، ڪونير، ڪانجهي، ڪوهي، چاڏي، ۽ ڪاپار- انهن بابت پڪ آهي تہ اهي دراوڙي لفظ آهن. ناريل جي تاندورن مان ٺهيل ڪاپاري جون رسيون هندستان مان يورپ ڏي وينديون هيون، تنهنڪري دراوڙي لفظ "ڪاپار" اوڏهين عام ٿيو، انگريزيءَ ۾ چيون Coir گجرات ۽ سنڌ جا واپاري ۽ ميربحر چوندا هئا "ڪانبار"، جنهن جو اچار هاڻ "ڪاپار- ڪاپارو" آهي. اهو "ڪانبار" لفظ، البيرونيءَ سنہ ١٠٣٠ع ڌاري ڪم آندو آهي؛ تنهن مان سمجهجي ٿو تہ سنڌ جو ملبار مان واپار انهيءَ کان گهڻو اڳي هلندڙ هو.

(ب) اُڙد معني ماڻهه (دال جو قسم)، چنار معني ڪرڻل زال، ڪوٽ معني قلعو ۽ ٻڳڙي، ديشي لفظن جا مثال آهن؛ پر انهن بابت گهڻي پڪ ڪانهي، تہ اهي دراوڙي ٻولين مان ورتل آهن يا نہ.

٧٧:- ڪن ديشي لفظن مان سنڌي لفظ اهيا اٿون:

ديشي	سنڌي
آلم ول	الييلو

چڊ ٺي = چڙهي ٺو— چڙهڻ، چاڙهي، چاڙهه، چاڙهيڪو.
آونگهڻي = ننڊ ڪري ٺو؛ آونگهه = گهوڙهي ننڊ، غشي.

١٧٨— ملبار سان لڳ، وچڙ هئڻ سبب آنڌي جي اِڪي ڏڪر راند سنڌ ۾ چالو ٿي. انهيءَ راند ۾ اسان جا ٻار دراوڙي (تيليگو) انگ ڪم آڻيندا آهن:

سنڌي	تيليگو	معني	سنڌي	تيليگو	معني
وڪڻ	اوڪٽ	هڪ	ٻئي (ٻنهي)	رينڊو	ٻه
مون (موند)	ميُوڊ	ٽي	نار	نال	چار
آر	آر	ڇهه	ونئي	ويهه Vei	ڏهه

"ٻڪو" شايد تيليگو لفظ "اوڪ" (اوڪٽ) مان آهي— مطلب ته اسان جا واپاري اهي انگ تمبروار جهڙي نه آيا آهن. اِڪي ۽ ڏڪر ٻئي سنسڪرت بنياد جا لفظ آهن*.

١٧٩— ديشي لفظن جي هڪ لغت "ديشي نام مالا" نالي هيمچندر آچاريه جي جوڙيل آهي. ڊاڪٽر ڀنڊارڪر پنهنجن تقريرن ("ولسن فئلالاجيڪل ليڪچرس"، صفحو ١٥٧) ۾ ديشي لفظن جي ذڪر ڪندي چيو آهي ته 'جن لفظن کي ديشي سڏيو ويو آهي، تن مان ڪي سنسڪرت بنياد جا سمجهڻ ۾ اچن ٿا'— اهڙا ڪي مثال ٻه ڏنا اٿس، جهڙوڪ:

ديشي	سنسڪرت
آجڊ = آجڙ (ويران)	آججول (اوجل) صفا (سچ)

*سنسڪرت "وينا"، مراٺي "ولي"، سنڌي "اِٽي"؛ دنڊ ڪ؛ سنڌي "ڏڪر" ("ر" ٻچاڙي).

ٻئل	ٻليورڊ
ڦنسيءَ = ڦسلائي ٿو	ٻاشات = ڦاسي (ڦاسائي)
ڇاڇي = ڇاڄ، لسي	تڪر (فارسي تاشڪ)

اهڙيءَ طرح، ڪنهن وقت، ٻين ڪن ديشي لفظن بابت ثابت ٿئي ته اهي سنسڪرت بنياد جا آهن، ته انهيءَ ۾ عجب ڪونهي.

وديشي لفظ

١٨٠ – وديشي يعني ڌارين ملڪن جا لفظ، جي سنڌيءَ ۾ اچي ويا آهن، تن جا مثال آهن:

يوناني– (١) يونان، يوناني (Greek) **IONIAN.**

(٢) ”ٻرسرام“ نالي ۾ ’ٻرسو‘. سنسڪرت ’ٻرشو‘ معنيٰ ڪهاڙو. يوناني pelekus.

(٣) ”دام“ معنيٰ ملهه يا نائون، ۽ ”درم“ هڪ ننڍو سڪو. سنسڪرت ”درمه“؛ يوناني drakhme؛ ’درم‘ جا بگڙيل اچار ’دم‘ ۽ ’ڏاپ‘ (ڏپ) آهن.

(الف) ”پنجين ڏمين ڏم، ڪيڄي ڪي سچين.“ (شاهه ڪريم)

يعني ڌڻيءَ پاڪ جي صدقي هڪ درم بدران پنج ٻه پنهنجي ڪنڌيان ڪيڄن.

(ب) ”جي خزانا مؤ لئي ڪو اهل دنيا جو هزار،
ناهي تهڙو جهڙو ڏني مسڪين تو هڪڙي داپ.“

”ديوان گل“

(٤) "سرنگهه لفظ اصل يوناني (Surinks (Syrinx؛ سنسڪرت ۾ ان جو اچار "سرنگڪ" آهي، اسان جا ماڻهو شايد يونانين کان سرنگهون هڻڻ سکيا هئا!

(٥) ميدي مان ٺهيل "ميون"، اصل يوناني لفظ Semidalis؛ ان جو سنسڪرت ۾ اچار "سميد سميت" ۽ معني ڪڻڪ جو سنهو اٽو.

(٦) بغدي، بختي ۽ بلغاري [صفحو ٥٠].

عربي ۽ فارسي- جن جو ذڪر ڏار ڪبو.

ترڪي- آغا يا آقا (سنڌي— "آگو"). اُزڪ= تاتاري ترڪ، جي چنگيز سان آيا ۽ ڏاڍا ظالم ڪياڻون تنهنڪري "اُزبڪيون ڏاڍ" يعني ظالم جهڙي علت ڪرڻ يا آچائڻ. اُردا بيگ مونث اُودا بيگمي معني حرمسرا تي پهرو ڏيندڙ عورت، اوطاق (اُطاق، اوتاغ)، ايلچي، بندوق- بندوقچي، بورچي (باورچي)، بيگ معني حاڪم مونث بيگم چلهچي، چاق معني چڱو ڀلو (ماڻ لکن چاڪ- ڏسو شرح صاحب واري ڊڪشنري. اصل ترڪي اچار چاغ، جو اصل سنسڪرت لفظ چڱڪ، سنڌي چڱو- (چانگو معني اُٺ به انهيءَ سنسڪرت لفظ مان)، چوغو (چوغا- چوخا)؛ چق= پردو (دروازي جي اڳيان لڳڻ لاءِ- ماڻ لکن 'چڪ' چقمق، خان= حاڪم، مونث خانم، خچر (قاچر)، قليچ بيگ- (قليچ= ترار)، قيطون= ريشم يا زريءَ جي ڪناري، جا زالون ڪپڙن کي هڻن؛ قينچي، ڪولي معني مزدور- اصل اچار "قلي" ترڪ لوڪ لڙائين ۾ دشمن جي لشڪر مان

جيڪي ماڻهو گرفتار ڪندا هئا، تن کان مزوري ڪرائيندا هئا، تنهنڪري ترڪيءَ ۾ "قُلي" جي هڪڙي معنيٰ قيدي ۽ ٻي معنيٰ مزور.

بلوچي- ڏسو ضمير ليون

پشتو- ڏسو ضمير چونون

ملايا- سيڪو (جانور)

چيني- چاهه، چانهه rea (اصل چيني لفظ "شا").

يورپي ٻولين جا لفظ

۱۸۱- عيسوي پندرهين ۽ سورهين صديءَ ۾ پورچوگيز، ڊچ، فرينچ ۽ انگريز آيا (صفحو ۱)؛ ۽ پوءِ انگريزن جو راڄ ٿيو ته ڪيترن لفظ سنڌيءَ ۽ ٻين ڏيهي ٻولين ۾ چالو ٿيا.

پورچوگيز- "آپوسي" Alphanso ۽ "پائري" Pires (بمبئي طرف جي انبن جا قسم)، پادري، پستول، پيپ (Pipa)، فيٽ (فتا)، ڪمرو معنيٰ ڪوٺي Camara، نيلام (لئيلام)، وغيره.

ڊچ- هتي راند ۾ جيڪي لفظ ڪم اچن ٿا، تن مان ڪي ڊچن جا آهن- جهڙوڪ ٽرپ(Troef) Trump، ۽ هاريان- لعل پان(Harten) Hearts

فرينچ- ڪارتوس (Cartouch) Cartridge لفظ فرينچن جي اچڻ وقت هندستان ۾ چالو ٿيو.

انگريز- انگريز، انگريزي، اردلي (Orderly)، آرماڙ (Armada)، اسٽامپ، اسپتال، اسٽيشن، اسڪرو،

اسڪول، ٻٽن (ٻيڙو)، ٻوتل (ٻاٽل)، ٻوراڪ (ٻرڪ) ٻورڊ، ٻويو (Buoy)، ڏجوڙي (ڊ يبري)، ليڪٽس (ليڪٽ)، ٽيشن (سٽيشن)، ليڪس (ٽئڪس)، پتلون، پينشن، پلٽڻ (Platoon)، پين (Pen)، جج، چاڪ، چاپ (شاپ)، درجن (ڊزن)، رپورٽ، رونگروٽ (Recruit)، سٽل (Settle)، اسڪول، سليٽ، ڪاليج، ڪرنل، ڪوچ، ڪپتان (ڪئپٽن)، ڪورٽ، ڪوٽ، گرمٽ (اگريمينٽ)، ڪلاس، ماجسٽريٽ، ميم (مئڊم)، هنڊروٽ (Hundred-Weight) ۽ ٻيا اهڙا ڪيترائي لفظ آهن ۽ روزمره انهن جو تعداد وڌندو پيو وڃي.

لفظن جي موجودات Word-Stock

۱۸۲- سنڌي ڇهين جي ڇوٿين سبق ۾ لکيو اٿن ته

”انگريزي لفظن کان سواءِ سنڌي ٻوليءَ ۾ اٽڪل ويهه هزار لفظ آهن، جي هيٺين پتاندر ورهايل آهن:

سنسڪرت مان لاڳاپو رکندڙ پراڪرت ٻولين مان	۱۲۰۰۰
ديسي	۲۵۰۰
فارسي	۲۰۰۰
عربي	۲۵۰۰
جوڙ	۲۰۰۰۰“

اهي سڀ انگ سراسر غلط آهن؛ اها غلطي هن منجهان ئي ظاهر آهي، ته سنڌي ڇهين ڪتاب جي انهيءَ ساڳئي سبق ۾ لکيل آهي، ته شاهه جي رسالي ۾ ويهه هزارن لفظ

آهن“- هاڻ ويچار جي ڳالهه آهي ته شاهه جي رسالي ۾ ويهه هزار لفظ، ۽ سڄيءَ سنڌي ٻوليءَ ۾ به ويهه هزار لفظ! رسالي ۾ ڪچٽي، پاٽ، سيرو ۽ پوري لفظ به ڪم آيل آهن ڇا؟- تڏهن اهي انگ آيا ڪٿان؟

پڇاڻ مان معلوم ٿيو، ته ڪجهه ورهيه ٿيا، ته بمبئي سرڪار پڇا ڪئي، ته سنڌيءَ ۾ الڪل ڪيترا لفظ آهن. اهڙو تخمينو اڳي ٿيل ڪونه هو، تنهنڪري شرٽ صاحب واري ڊڪشنريءَ ۾ جيڪي لفظ لکيل هئا، سي ڳڻي رپورٽ ڪيائون- شرٽ صاحب واري ڊڪشنريءَ ۾ ڪل ٩٢٨ صفحا آهن، جن مان ڪنهن صفحي ۾ پندرهن-سورهن، ته ڪنهن صفحي ۾ ٽيهه-پنجيهه لفظ آهن. جيڪڏهن هرهڪ صفحي ۾ سراسري اڪيهه-ٻاويهه لفظ ليکبا، ته سڄي ڊڪشنريءَ ۾ ويهه هزار کن لفظ بيشڪ اچي ٿيندا. هي ڳالهه ته شرٽ صاحب واري ڊڪشنريءَ ۾ ڪيترن هنڌ هرهڪ لفظ جي پٺيان ڄاڻايل آهي، ته اهو سنسڪرت يا عربي بنياد جو آهي يا ديسي وغيره آهي، انهيءَ ڄاڻايل ڳالهه، پٽاندر جيڪڏهن سڄي ڊڪشنريءَ جا لفظ ويهي ڳڻبا، ته مٿيون سورو تفصيل نڪري ايندو- مطلب ته سرڪاري رپورٽ لاءِ جنهن کي اهي انگ ڏيڻا هئا، تنهن ٻي ڪا واهه نه ڏسي، شرٽ صاحب واري ڊڪشنريءَ جا انگ ڄاڻايا. انهيءَ وقت کان وٺي اها ڳالهه ڦهلي ته ”سنڌيءَ ۾ فقط ويهه هزار لفظ آهن!“ حقيقتئون، ٻولي اٿاهه لٿي پئي آهي ۽ ڳهر وٺي لفظ جو تخمينو ٻڌڻ اهڙو آهي، جهڙو:

"سنڌي ماڪوڙي ڪوهه ۾ پيئي ڪٽي آب."
(شاهه ڪريم)

سنڌي وسيع ٻولي

١٨٣- سنڌي نهايت وسيع ٻولي آهي: سري جا لفظ هڪڙا، وچولي جا ٻيا، لاڙ جا وچائين ٿيان، ۽ ٿر جا انهين کان اُورا وري واپارين، ڪاسبين، حڪيمن وٽ لفظ ۽ اصطلاح ئي ٻهنجا. پسارين وٽ ڏسو ته سوين شيون: وڻ ٽڻ، گاهه ٻوٽا، گل ڦل، ڏوٿين جا ڏٿ ۽ ٻيون انيڪ شيون آهن، جن مان ڪيترين جا نالا ڪنهن به ڊڪشنريءَ ۾ ڏنل ڪينهن-ڪراچيءَ جي هڪ پيرمرد مهاڻي ڳالهه ڪئي، ته مڇيءَ جا سوا سؤ کن قسم ڏٺل اٿرا جهڙوڪ: سرمائي، سينٽري، راڏوس، دوٿر، منگرو، گوج، ڪر، ڏانگري، پاو، کپو، ڏيرو، جهينگا، گانگٽ (جن کي ساڻا ۽ هٿڪم به چون)، وغيره-"سنڌ گزيٽيئر" ۾ ڄاڻايل آهي ته 'سنڌ جي اڳوڻي ڪمشنر جيمس صاحب پکين جي ذاتين جا چار سؤ کن نالا ڪٺا ڪيا هئا'. هيٺن به لکيل آهي ته 'سنڌ ۾ نانگن، بلائن ۽ ٻين سُرڻن ۽ جيتن جون ايتريون ذاتيون آهن، جو رواجي طرح جيڪو اعتبار ڏي ڪونه ڪري ته. سنڌ ۾ اڻ ڳڻيا بيشمار جيتن جا قسم آهن' انهن کان سواءِ مالدارن جا لفظ جاچيو ساسين ماڻهو عام طرح 'گانءِ'، 'ڪهون' ۽ 'ڍڳي' لفظ ڪم آڻيندا پر مالدار ماڻهو انهن ٻن لفظن تي راضي ڪين ٿيندو

سندس ڳانءِ جي تازي ويائل هوندي، ته ان کي ”سوٽا“ سڏيندو، جيڪڏهن ڳانءِ کير ڏيڻ مهل ڪيتو ڪندي، ته ان کي ”ڪٽر“ سڏيندو، جيڪڏهن ڪا ڳانءِ وهڪي ويندي ۽ کير ڏيڻ بنهه بند ڪري ڇڏيندي، ته ان کي ”ڦنڊي“ سڏيندو، جيڪڏهن سندس ڳانءِ يا مينهن کي سڱ نه هوندا، ته ان کي ”روڏي“ سڏيندو، جيڪڏهن ڪنهن مينهن جا سڱ وريل يا پيچدار هوندا، ته ان کي ”ڪنڍي“ ڪوٺيندو. ساڳيءَ ريت، اسين سيڪنهن قسم جي ڪاني کي ”ڪانو“ ڪوٺيون ٿا؛ پر ڪيتي ڪنڊڙ اٿن ٿا ڪن؛ سارين يا چانورن جي ڪاني کي ”ٻلال“، جوئر ۽ ٻاجهريءَ جي ڪاني کي ”ڪڙب“، ۽ ڪڪ جي ڪاني کي ڪي ”ڪانگڙي“ ته ڪي ”ناڙ“ ڪوٺين ٿا. رڳو ڪنهن کوهه وٽ وڃي ويهو ته هاري ناري نار جي هر هڪ ساز لاءِ اوهان کي لفظ ٻڌائيندو. هي سڀ ڳالهيون سنڌيءَ جي شاهوڪاريءَ جي ساک ڀرين ٿيون.
وسيع يا ڀرتو ٻولي ڇٻوني انهيءَ کي آهي، جنهن ۾ هڪ معنيٰ لاءِ گهڻا لفظ ۽ هڪ لفظ جون گهڻيون معنائون هجن، ۽ جا اصطلاحن ۽ محاورن، تشبيهن، استعارن ۽ پهاڪن سان ڀرپور هجي،— ته فصاحت ۽ بلاغت سان هرڪو مضمون چٽي يا لکي سگهجي. وسيع ٻوليءَ ۾ هم قافيه يا تڪياتي لفظ بہ جهجها هوندا آهن، ته نظم چوڻ يا لکڻ مهل منجهي نہ ٻهجي. رڳو شاهه جو رسالو ٿي ڪٿي ڏسو ته منجهس ڇا پلٽ پلٽي پيئي آهي! اُٺ ۽ اُٺن جي قسمن لاءِ منجهس ڪيئين لفظ آهن:

ٻوٽو يا دوبو، ٻور، ٻوڙ، توڏو، ڇانگو، ڪرهو، ليڙو، ميو، وغيره. ”اَڻ“ لاءِ اهڙا لفظ انگريزيءَ ۾ ٻه ڪينهن. پهلوان ۽ جنگي جوان لاءِ ٻه ڪيترائي لفظ ڪم آيل آهن: بهادر، پهلوان، پاڻؤ، ورڀام، وير، مانجهي، جهونجهار، ڪڳارو (ڪڙڳ يا ترار ماربندڙ، شمشير زن)، وغيره. رسالي ۾ جيتري تجنيس حرفي Alliteration آهي، اوتري انگريزي شعر ۾ ٻه ڪانهي. هيءَ ڳالهه خود ڄاڻائي ٿي، ته سنڌيءَ ۾ لفظن جي ڪمي ڪانهي. مرگواسي ديوان ڏيارام گدومل جا جوڙيل نثر جا ڪتاب ”شريمد ڀاڳوت گيتا“ ۽ ”جوگ درشن“ ۽ ڪي ليک، خاص ڪري ساميءَ جي سلوڪن جو ترجمو ۽ رباعيات عمر خيام جو ترجمو، پڙهي ڏسو ته سندس نثر مان هاڻوڪن ڪيترن شاعرن جي نظم کان ٻه وڌيڪ مزو پيو اچي. هن صاحب کي ٻوليءَ تي ڪامل ضابطو هو، تنهنڪري پنهنجن خيالن کي عمدو لباس ڍڪائي سگهيو ٿي. اهي ٻوليءَ جي شاهوڪاريءَ جا امتحان آهن: ٻولي جيڪڏهن ڪنگال هجي ها ته مصنف جيڪر منجهي پون ها.

١٨٤- ڪيترن انگريزي خواندن جي دلين تي اهو وهم ويٺل آهي، ته سنڌي هڪ ڪنگال آهي، جنهن ۾ پورا لفظ ئي ڪينهن، جي ڪهڙي مهل ڪم اچن، پنهنجا خيال پوريءَ ريت ظاهر ڪري سگهجن! اهو سچ آهي، ته انگريزي ٻولي انيڪ قسمن جي لفظن سان ڀرپور آهي، ۽ ڪيترن انگريزي لفظن لاءِ اسان وٽ سنڌيءَ ۾ پورا لفظ ڪينهن؛ پر هيئن به ڏٺو ويو آهي، ته ڪيترن

انگريزي لفظن لاءِ سنڌيءَ ۾ بلڪل پورا ۽ ٺاهوڪا لفظ موجود آهن، جن جي انهن جوانن کي سڌ ڪانهي. ٻيون ڪيتريون مثالون ڇا ڏيون، باقي علم نباتات (Botany) جي ته اسان جي مائهن کي ايامن کان سڌ هئي. ڪنهن سنڌي ماليءَ سان ڳالهائي ڏسو، ته هڪڙي هڪڙي انگريزي لفظ لاءِ اوهان کي بلڪل ٻورا ٻورا لفظ ٻڌائيندو. جهڙوڪ: ڳيرڻ Ovary، ڳپ Ovule، گل جو منڍ، چوٽو، يا گونٽ Corolla، پنکڙي يا پانکڙي Petal-Sepal پراگ يا رج pollen، ماڌي دار ۽ نروار Stamen- منطق توڙي بجليءَ سان لاڳاپا رکندڙ لفظ "سالبو" Negative، موجبو Postitive، وڄ پرواهڪ Lightning Condutor، ۽ ٻيا آهن. جيڪڏهن انهن جوانن کي هنن ٺاهوڪن لفظن جي سڌ ڪانهي، ته اهو ٻولي جو نه، پر سندن ئي قصور ليکبو.

١٨٥- هيءَ ڳالهه به ياد رکڻ گهرجي، ته هرڪنهن ٻوليءَ جو پاڻ يا ذاتي ڍنگ Genius پنهنجو پنهنجو آهي. انهيءَ سبب انگريزيءَ ۾ جنهن نموني ڳالهه ڪرڻي هوندي، تنهن ساڳئي نموني سنڌيءَ ۾ ڪرڻ مشڪل ٿيندي. ساڳيءَ ريت سنڌيءَ وارو رنگ ڍنگ پوريءَ طرح انگريزيءَ ۾ آڻڻ اوکو لڳندو. اسان جا ڪيترا جوان جڏهن ڪو سنڌي مضمون لکڻ ويهن، تڏهن اول دل ۾ سڄو ڪهاڻ انگريزيءَ ۾ گهڙين، ۽ جنهن مهل اهو سنڌيءَ ۾ آڻڻ چاهين، تنهن مهل ڪين گهٽي ڏکيائي ٿئي ٿي ۽ پوءِ ڏرم ليتائي سنڌيءَ ني وجهن ۽ چون

۽ سنڌي ڪٿل ٻولي آهي! حقيقتؤن، خيال ئي سنڌيءَ ۾ ڪرڻ گهرجي؛ ته پوءِ پورا پورا لفظ، جي ٻڌهيل يا ٻڌل هوندا، سي پاڻمرادو دل تي تري ايندا ۽ وقتي نون عمدن لفظن جوڙڻ جو خيال ٻه پيدا ٿيندو. انهيءَ نموني اختيار ڪرڻ سان جملا وڏيڪ سهٺا ۽ نزاڪت ڀريا ٿيندا، ۽ دل گهريو اثر ٻه پيدا ڪندا. پر، جيڪڏهن سنڌيءَ سان ڪڏ انگريزي لفظ ڪتب آڻي، ڳالهه جي پورائي ڪبي، ته اصليت چٽ ٿيندي، يعني نون عمدن لفظن جوڙڻ جو خيال پيدا نه ٿيندو. اهين آثار تي هلبو ته ٻوليءَ کي ڌڪ پيو لڳندو ۽ ترقيءَ ڪرڻ بدران پوئتي ٻه پوندي ويندي.

١٨٦- انگريزيءَ ۾ جيڪي وڏيون ڊڪشنريون آهن، تن ۾ جملي ڏي لک ڪن لفظ آهن- جيئن ايمرسن صاحب جي جوڙيل انگريزي ٻوليءَ جي تاريخ ۾ ڄاڻايل آهي. هن وقت سنڌ سرڪار جي پاران جيڪا نئين سنڌي لغت ٺهي پيئي، تنهن ۾ رڳو 'الف' سان شروع ٿيندڙ لفظ پنج هزار ڪن ٿيندا؛ سڄي تيار ٿئي، ته پوءِ ڪل جوڙ جي ڪل پوي. انهيءَ هوندي ٻه ڪنهن ٻه ردڪد جي خطري ڌاران ايترو اڳوات چئي سگهجي ٿو، ته سنڌي ٻولي صفاتي لفظن ۾ بلڪل ڀرپور آهي؛ باقي سائنس جي لفظن ۽ ذاتي اسمن جو گهڻو زور ڪونهي، سائنس جا ڪتاب سنڌيءَ ۾ ترجمو ڪبا، ته ساڳيا انگريزي لفظ ڪم آڻڻا پوندا، يا عربي ۽ سنسڪرت سان مدد وٺڻي پوندي؛ ڪن حالتن ۾ پنهنجا لفظ جوڙڻا پوندا.

ڪيترا لفظ ويجهڙائيءَ ۾ جڙيا به آهن، جهڙوڪ: انگريزي لفظ Thermometer لاءِ اڳي عام طرح "مقياس الحرارت" چوندا هئا؛ هاڻ ڦيرائي ڪيو اٿن "حرارت پيما" يا "گرمي ماپ". ساڳيءَ طرح Barometer لاءِ اڳي "مقياس الهوا" لفظ ڪم آڻيندا هئا، هاڻ چون "هوا ماپ". انهيءَ نموني "پاڻي ماپ" Hydrometer، "پنڌ ماپ" Pedrometer، ۽ ٻيا ڪي لفظ جوڙيا اٿن. مولر، ڊرام، بس، ۽ ٻيون اهڙيون شيون جي ويجهڙائيءَ ۾ چالو ٿيون آهن، تن لاءِ اهي ساڳيائي لفظ ڪم اچن ٿا، ته انهن جو ڦيرو به سنڌي نموني ٿئي ٿو- جهڙوڪ جمع ۾ چئون مولرون، ڊرامون ۽ بسون. جرمنيءَ جي پهرينءَ جنگ وقت به ڪي نوان لفظ نهيا، جهڙوڪ: هوائي جهاز ۽ زير آبي Sub-marine سنڌ جي اخبار نويسن به ملڪي ڳالهين سان لاڳاپو رکندڙ ڪي لفظ جوڙيا آهن- جهڙوڪ:

انگريزي	سنڌي	انگريزي	سنڌي
Democracy	لوڪشاهي	Autocracy	آپيشاهي
Conservative	قدامت پسند	Plutocracy	شاهوڪارشاهي
Moderate	اعتدال پسند	Extremist	اِنتها پسند

اهڙيءَ طرح، سنڌي ٻولي ڪجهه ڪجهه واڌارو ڪندي پئي هلي. ته به ايترو چئبو، ته اڃا پنهنجن ڀين ڀنرن (هندستاني، گجراتي وغيره کان) گهٽو پٺتي پيل آهي.

سنڌي ڳالهائيندڙن جو تعداد

١٨٧- سنڌ ۾ الڪل اٽڪل لک آدم آهي؛ جنهن مان ٻوڏا چوليهہ لک ڪن ماڻهو ڄاوا ۽ نپنا سنڌ ۾ آهن ۽ انهن جي مادري زبان سنڌي آهي، جنهن هندن توڙي مسلمانن ڪي ملائي، گويا ڏک ڪتنب جو پاتي ڪري ڇڏيو آهي. سنه ١٩٣١ع واري آدمشماريءَ جي برخلاف هلچل هلائي هئي، جنهنڪري ڪيترن سندو واسين داخلائون ڪونہ ڪرايون هيون- انهيءَ هوندي بہ ايترو چئبو تہ هاڻ آدم گهڻو وڌيل آهي.

٨٨ — سنڌيءَ ٻوليءَ جو ڪجھ جيترو خزانو سندس اصطلاحن ۽ پهاڪن ۾ سمايل آهي. اڪثر انهن ۾ نج سنڌي ڪم آيل آهي. هن وقت تائين فقط ڏيڍ هزار ڪن پهاڪا ڇپجي پڌرا ٿيا آهن. مصنف هيستائين ايترا ٻيا به ڪٺا ڪيا آهن، پر پهاڪا اڃا گهڻا آهن ۽ منجهن وڏي فيلسوفي سمايل آهي. پهاڪن ڪم آڻي ڪري مضمون سلوڻو ۽ سوادي ٿئي ٿو، ۽ ساڳئي وقت انهن مان سڌ پوي ٿي ته جنهن ملڪ ۾ اهي چوڻ ۾ اچن ٿا، تنهن جي ماڻهن جا مذهبي يا قومي خيال، پنگتي رسمون ۽ ٻيا دستور ڪهڙا آهن- جهڙوڪ:

(١) "لکيو منجهه للاٽ قلم ڪياڙيءَ نه وهي"- هي پهاڪو ڄاڻائي ٿو ته اسين سنڌي ماڻهو تقدير يا قسمت کي مڃون ٿا، ۽ ائين ڄاڻون ٿا ته ڌڻيءَ جي پاران جيڪو ٽيڪو هوندو، سو اوس ٿيندو.

(٢) "پرائي امانت ڌرتي به نه ٻوڙي"- هيءُ پهاڪو ڏيکاري ٿو ته اڳي جڏهن بئنڪون ڪين هيون، تڏهن اسان جا ماڻهو ڌرتيءَ ۾ ڌن پوريندا هئا، ۽ ڌرتي سندين رقم کائي ڪانه ويندي هئي. هيءُ پهاڪو سيکاري ٿو ته "امانت ۾ خيانت نه ڪجي"- اهڙيءَ طرح پهاڪن ۾ وڏي فيلسوفي سمايل آهي؛ ۽ ساڳئي وقت اهي اسان جي تهذيب يا سڀيتا جو آئينو آهن؛ يا اڃا به هيئن چئجي

ته ”ٻوليءَ ۾ اسان جي جيوت جي آتم ڪهاڻي (Autobiography) سمايل آهي!“

اصطلاحن جو بنياد

١٩٩- ڪي اصطلاح، ڪن ڳالهين (تاريخي وغيره) تي ٻڌل آهن- جهڙوڪ:

(١) ڳالهه ڪندا آهن ته هڪڙو واليو، واهه اڪرندي ڪهوڙي سوڌو پاڻيءَ ۾ ڪري پيو. پئسن جي هڙ نوبري ۾ ٻڌل هيس، سا پاڻيءَ ۾ لڙهي ويس؛ تنهنڪري، ”رقم ٿي نوبري ۾“، ”هڙ ٿي هلاڪ“، ”پئسا ٿي پاڻيءَ ۾“- اهي اصطلاح عام ٿيا.

(٢) ميان عبدالنبي ڪلهوڙي جي وقت ۾ مددخان نالي هڪ پٺاڻ وڏي لشڪر سان سنڌ ۾ اچي ڦرلٽ ڪئي، ۽ ڪيترن شهرن کي جلائي ٻورو ڪيائين. انهيءَ سبب هن وقت ”مدد“ لفظ عام طرح ”آفت“ يا ”مصيبت“ جي معنيٰ سان ڪم اچي ٿو- جهڙوڪ چون ته ”توتي ڪهڙو مدد پيو؟ يعني توتي ڪهڙي مصيبت پيئي؟ (ڏسو ”آزبڪ“، صفحو ١٨٠).

(٣) اڳي ڏاڙيل اڪثر پان گهوڙن تي چڙهي ايندا هئا- جيئن ماڻهو به ڪن ٿا- ته ڦرلٽ جي مال ڍوئڻ ۽ جلد ڀڄي وڃڻ ۾ سولائي ٿئي. ڏاڙيلن، ماڻهن کي اهڙو ڏڪائي ڇڏيو هو، جو اچا رڳو سندن گهوڙا ڀريان ايندا ڏسندا هئا،

ته ”گهوڙا گهوڙا“ ڪندا هئا: انهن واڪاڪري ٻين کي سنڌ ڏيندا هئا ته ”ڌاڙيلا اچن پيا“ انهيءَ ڪري ”گهوڙا گهوڙا ڪرڻ“ اصطلاح ٿيو، ۽ معنيٰ ٿيس ”زور سان دانهون ڪرڻ“ (ڦريل ماڻهوءَ وانگر)- ڪي چون ته اهو اصطلاح به مدد خان پٺاڻ جي ڦرلٽ ڪرڻ سبب ٿيڻ پر انهن نه آهي. مدد خان پٺاڻ ۽ ميان عبدالنبي ڪلهوڙي جي وقت کان گهڻو اڳ شاهه عبداللطيف ڀٽائي (جنم ۱۶۸۹ع) ٿي گذريو آهي، تنهن به اهو ”گهوڙو“ لفظ اصطلاحي معنيٰ سان هن ريت ڪم آندو آهي:

”ڪ تو ڪنين نه سئا، جي گهٽ اندر گهوڙا“. (شاهه)

هتي به ”گهوڙا“ معنيٰ هڪلون، دانهون يا زور ڀريا آواز (ضمير يا ووڪ جا). ڌاڙيلا ماڻهن جو اڪر نڪر چٽ ڪري ويندا هئا، ته اها ماڻهن لاءِ هڪ وڏي آپدا يا مصيبت ٿيندي؛ تنهنڪري ”گهوڙو“ لفظ جي ٻي اصطلاحي معنيٰ ”آفت يا مصيبت“ به آهي. ڀٽ ڌاراتي ڏيندي به هائڻ چون: ”ٿل گهوڙا پونس“!.

”گهوڙن هٿين سيڪا، اُنن هنئين آنهه،
جانينهن ڳنهندي ناتهه، سا مون جڻن ٻوندي مامري“. (شاهه)

هتي سسئي چوي ٿي ته ”گهوڙن جون هنيل يا مصيبت جون ماريل گهڻيئي آهن، پر مون تي آڀ (گهوڙن کان به وڏا جانور) اچي پيا، جي منهنجو پنهون ڪٺي ويا!

ڊيمس صاحب واري بلوچي ٻوليءَ جي لغت ۾

”گهوڙو“ لفظ جي معني آهي ”سوارن جي ٽولي“.هن
مان ظاهر آهي ته بلوچستان ۾ به ڏاڙيلا گهوڙن تي
چڙهي، ڦرلٽ ڪرڻ ويندا هئا، جنهنڪري ”گهوڙو“
لفظ جي معني ٿي. سنسڪرت لفظ ”گهوٽڪ“ اصل
دراوڙي لفظ) جو اچار سنڌيءَ ۾ ڦري ”گهوڙو“
ٿيو آهي.

ڀهاڪن جي پيڙهه

١٩٠- ڪي ڀهاڪا ڪن ڳالهين (تاريخي وغيره)
تي ٻڌل آهن، جهڙوڪ:

(١) ”ڪنن جي ڳالهين ميربجر کي مارايو“. ميان
عبدالنبي ڪلهوڙي جي وقت ۾ جوڌپور جي راجا ۽
راجپوت پنهنجا ايلچي ڪري موڪليا، جن ميربجر سان
ڪَن سَن ۾ ڳالهين ڪندي، کيس قتل ڪيو.

(٢) ”آيا مير، ڀڳا پير“- فلان صاحب جي هندي
ڀهاڪن جي ڪتاب موجب، ”آئي مير، ڀڳي پير“ جو
بنياد هن ريت آهي:

”امروهه جي شهر ۾ ميرانجي نالي هڪ شخص
هڪ جادوءَ جو ڏيو لڌو، جنهن جي وسيلي هن ڪيترا
ڪرامت جهڙا ڪم ڪيا؛ جنهنڪري هڪ وڏو پير
ڪري پوڄيندا هئس. هاڻ هو آني جي ڪن ماڻهن ۾
اڇي واسو ڪندو آهي. امروهه ۾ ٻيا به ڪي پير-
جهڙوڪ زين خان ۽ ننهي ميان- ماڻهن ۾ واسو ڪندا
آهن؛ پر چون ته جڏهن مير (ميرانجي) اچي، تڏهن ٻيا
پير ڀڄي وڃن، جو هو ڪانئس وڌيڪ ڪلا وارو هو-

ھاڻ ڀاڪي جي معني تہ "جڏھن ڏاڏا مڙس اھن، تڏھن ھيٺا سنڌن اڳيان ٻيھي ڪين سگھن".

ھن مان ڏسڻ ۾ ايندو تہ ھيءَ ڀاڪو سنڌ جي ميرن ۽ پيرن (ڪلھوڙن) بابت نہ آھي، جيئن ڪي غلط طرح سمجھندا آھن. ھيءُ ڀاڪو ھندستانيءَ مان ورتل آھي- اھڙيءَ طرح ٻيا بہ ڪيترا اڌارا ورتل ڀاڪا سنڌيءَ ۾ آھن.

اُڌارا ورتل ڀاڪا

(۱)- ھندي يا ھندستاني- (۱) آپ کھاني ٻھاپاوي، (۲) ايڪ پنٿ دو ڪاج، (۳) ٻڙا ڪھاوڻ ٻڙا دک پاوڻ، ڇوٽي ڪا دک دور (۴) تم ٻي راني، مين ٻي راني، ڪوڻ ڀريڪا پاني.

ڪي ڀاڪا ھنديءَ مان ترجمو ٿيل آھن:

"نادان بات ڪري، دانا قياس ڪري." (ھندي)

"اياڻو چوي، سياڻو وڃائي." (سنڌي)

سنسڪرت- ڪي ڀاڪا سنسڪرت مان ترجمو ٿيل آھن:

(۱) يٿا راجا تٿا پرجا = جھڙو راجا تھڙي پرجا (رعيت).

(۲) يٿا ديوا تٿا ڀڪتا = جھڙو گرو تھڙا چيلا.

(۳) يٿا لاڀ سنتشٽ = جڙي ڪي جس (جيڪي ملي تنھن تي راضي).

سرائڪي- (۱) آپ نہ پائي، پائي ڏون، (۲) ڪيتي مرسيتي، (۳) اپني گھوٽ تہ نشا تيوني (۴) لڳي

هوندي نو ڪل ٻوندي نه ته ٻچ لڳيان واليان نون،
(٥) تون آڪيسين، مين نه مڇيسان، مڱن بازي ڪٿي (٦)
ڀينهن ته ڏٺيا، ڏيک ڀلاڙاءِ چور نه ڏٺيا، ڏيک سونارا
يعني جيڪڏهن ڀينهن نه ڏٺو هجيئي ته ڀاو ڏس ۽ جي
چور نه ڏٺو هجيئي، ته سونارو ڏس.

پارسي- (١) آه غريبان قهر خدائي، (٢) يڪ تندرستي هزار نعمت، (٣) مفت را چه بايد گفت.

ڪي ٻهاڪا پارسيءَ مان ترجمو ٿيل آهن:

(١) دو بردار سوير حساب = ٻه ڀائر ٽيون ليکو.

(٢) خـود ڪرده را علاجي نيست = پنهنجي ڪيتي جو نڪو ويج نڪو طبيب.

(٣) پسر بيوه را چون شود بخت يار، دهد داغ روغن به غله جوار = رن ٻٽ جو وري ڀاڳ، ته ڏيئي جوار پٽ کي داڳ (داغ).

(٤) آمد براء آخگر چون مطبخه نشست = آئي ڏاندي ڪي، بورچاڻي ٿي ويٺي.

عربي- ڪي عربي ٻهاڪا پارسيءَ جي معرفت آيا آهن، ۽ ڪن جو سڌو عربيءَ مان ترجمو ٿيل آهي- جهڙوڪ:

(١) عربي- التعجيل فعل الشيطان.

پارسي- ڪه تعجيل ڪار شياطين بود.

سنڌي- تڪڙ ڪم شيطان جو.

(٢) عربي- سنون الڪلابا لحم الحمارا.

سنڌي- ڪتي جا ڏند، گڏه جو ماس.

انگريزي- ڪي ٻهاڪا انگريزيءَ مان ترجمو ٿيل آهن:

(۱) ڳِدڙ ڊاک نه ٻڇي آکي ٿو کٽا. Grapes are Sour

(۲) ٽڪريءَ کي ٿيا سور ڄائو ڪُئو.
Mountain in labour.

(۳) ڇڙهيءَ (لٺڪي) جو صرفو ڪيو، ته ٻار ڪريو.
Spare the rod and Spoil the child.

(۴) پائيءَ تي ڀڪائي، ٿولي تي ناداني.
Penny wise, pound foolish.

(۵) جت روشني ۽ هوا، تت ڪانهي تانگهه طبيب جي.
Where light and air enter, the doctor doesn't

عربيءَ جو خاندان

١٩٢ - عربي ٻولي ”سيمٽڪ“ خاندان مان آهي، جنهن مان ”هيبرو“ يعني عبراني يا يهودين جي ٻولي، سريا يا شام جي ٻولي ”ڪئلڊي“، ۽ ايشيا جي ڏکڻ-الهندي طرف جون ٻوليون پيدا ٿيون آهن. انهن ٻولين جو خاندان يا ڪُل هڪڙو آهي، تنهنڪري سڀاويڪ طرح نحوي بناوت ۾ هڪبئي سان مشابهت رکن ٿيون، ۽ ڪيترا لفظ ساڳيا اٿن* سنسڪرت ٻولي، جنهن مان سنڌي، هندي، گجراتي، وغيره ٻوليون پيدا ٿيون آهن سي آريہ ٻوليون آهن، ۽ انڊو-يورپين خاندان جون ٻوليون ليکجن

---

* آخر، آدم، رضا، عمل، علم، عمق (اونهائي)، عميق (اونهو)، فتح، فراق، فعل، قي (الٽي)، ۽ ٻيا اهڙا ڪيترا لفظ، جهڙا عربيءَ ۾ تهڙا عبرانيءَ يا يهودين جي ٻوليءَ ۾ آهن.

حساب، غيب، طعنو، قصر (محلات يا ماڙي)، فم (وات)، ۽ قرناني (شرنائي) لفظ، ڪئلڊي ٻوليءَ ۾ به آهن.

هوا ۽ نازل لفظ ارم ملڪ جي ٻوليءَ ۾ به آهن- اهڙا ٻيا ڪيئين مثال جان شيڪسپيئر واري هندستاني ڊڪشنريءَ ۽ ٻين ڪتابن مان ملي سگهن ٿا.

ٿيون، تنهنڪري سنڌيءَ جو عربيءَ سان ڪوبه جڳري ناتو ڪونهي، پر عربيءَ جو ڳتس اثر ٿيو آهي - اهو ڪيئن ٿيو ۽ ڪيترقدر ٿيو، تنهن لاءِ اول ڪجهه تاريخي احوال ڏجي ٿو، ته سڀ ڳالهه سمجهڻ سولي ٿئي.

آڳاٽن عربن تي آرين جو اثر

١٩٣ - قديم زماني ۾ وچ ايشيا کان وٺي ايران تائين آرين جون ٻڌڪون هيون (صفحو ٧). آرين وانگر عرب به ٺاڪرن کي پوڄيندا هئا. قرآن شريف ۾ لن بتن - منات، عزيٰ ۽ لات - جا نالا ڄاڻايل آهن.

"ڳالهين منجهان تان ڪين ٿئي، پيچ اوت عزا لات کي،
سچل ڇهو روئين ايترو، بس ڪر برسات کي."
(سچل)

هتي 'عزيٰ' ۽ 'لات' نالا ڪم آيل آهن.

عربن ۽ آرين جي پاڻ ۾ گهڻي لڏم وچڙ هئڻ سبب، ڪي سنسڪرت لفظ عربيءَ ۾ اچي ويا - جهڙو صندل (Sandal) ۽ ڪافور (Camphor)، اصل ۾ سنسڪرت لفظ چندن ۽ ڪپور آهن. "ڪافور" لفظ قرآن شريف ۾ به ڪم آيل آهي. ويدانت ۽ تصوف يا صوفي مت به ساڳيائي آهن، ۽ اها هڪجهڙائي به انهيءَ لڏم وچڙ سبب آهي، پر وارا ڇمارا آهن: هيٺئر ڏسو ته ڪيئن عربن جو اثر ايران ۽ سنڌ جي آرين تي ٿئي ٿو؟

عربستان ۾ اسلام ۽ آتساهه

١٩٤ - سنه ٥٧٠ع ۾ حضرت محمد (صلعم) مڪي شريف ۾ پيدا ٿيو. ڪچيءَ کان ئي پنهنجي پاڪ نفسي،

خلق ۽ فياضيءَ جي ڪري مشهور ٿيو، پر اسلام جي تعليم ڏيڻ شروع ڪيائين، ته عربن پنهنجون اڳوڻيون ريتون رسمون ڇڏڻ واجب نه سمجهي، سندس گهڻي مخالفت ڪئي: ۽ اُن اهڙيقدر اچي پهتائون، جو سنه ۶۲۳ع ۾ هجرت ڪري مديني شريف ڏي وڃڻو پيس- مسلمانن جو هجري سنه انهيءَ هجرت واري واقعي کان وٺي شروع ٿئي ٿو- انهيءَ وقت حضرت ﷺ کي پنهنجي جيءَ کي جفائون ۽ ڏڻل کي ڏاڪڙا ڏيڻا پيا، نه به پنهنجي ارادي تي ثابت قدم رهيو. انهيءَ ثابت‌قدميءَ نيٺ سندس من جي مراد پوري ڪئي: عربن پوءِ خوشيءَ سان اسلام اختيار ڪيو ۽ حضرت ﷺ کي ڏٺي پاڪ جو رسول ڪري مڃڻ لڳا. پيغمبر صاحب مڃهن نٿون ساهه ڦوڪيو، ته اهڙو آنساهه جاڳايو، جو هين هنڌ به اسلام جو جهنڊو کڙو ڪرڻ ويا. اسلام اختيار ڪرڻ کان پوءِ اٽڪل هڪ سؤ ورهين جي اندر ايران، سنڌ، ايشيا ڪوچڪ جو گهڻو ڪري سمورو الهندو طرف، مصر ملڪ ۽ آفريڪا جو اتر وارو پاسو فتح ڪندا، فرانس تائين به ڪاهي ويا- لوئرس Tours وٽ جيڪڏهن شڪست نه اچي ها، ته سڄو يورپ پنهنجو ڪري ڇڏين ها.

ڪاغذن جوڙڻ جو هنر

۹۵ - "انسائڪلوپيڊيا برٽنيڪا" مان معلوم ٿئي ٿو ته ڪاغذن يا پنن جوڙڻ جو رواج، چين ولايت ۾، عيسوي سنه شروع ٿيڻ کان اڳي هو. سنه ۷۵۱ع ۾ عربن سمرقند

(پارس جارهاڪو) لڏي، هندستان ۾ گجرات طرف اچي رهيا، جنهنڪري هينئر سندن مادري زبان گجراتي آهي. عربن جي ڪاهه وقت ايران ۾ پهلوي يعني پهلوُ (پرٿوَ - آرين) لوڪن جي ٻولي چالو هئي. انهيءَ پهلويءَ تي عربيءَ جو ايترو اثر ٿيو، جو اها رفتي رفتي ڦري هانوڪي عربيءَ آميز پارسي ٻولي ٿي پيئي.

(الف) پارسيءَ جا ٽي قسمن جا درجا آهن: قديم، وچولي، ۽ آخرين. قديم پارسي دارا بادشاهه جي وقت جي ٻولي آهي، ۽ وچولي "پهلوي" آهي؛ آخرين درجي واري پارسي Classical persian اها آهي، جا اڄڪلهه اسڪولن ۽ ڪاليجن ۾ پاڙهڻ ۾ اچي ٿي. پارسي ۽ سنسڪرت آريه ٻوليون آهن ۽ هڪٻئي ڪي گهڻو ويجهيون آهن (صفحو ٥ ۽ ٨).

عربيءَ جو سنڌيءَ تي اثر

١٩٩- سنه ٧١١ع ۾ عربن سنڌ فتح ڪئي اهو سياڻيڪ آهي ته جڏهن ڪا ڌاري قوم ڪنهن ملڪ تي غالب ٿيندي آهي، تڏهن انهيءَ ملڪ جا رعيتي ماڻهو، فتح ڪندڙ حاڪمن جي عام طرح پيروي ڪندا آهن: اول ڌاريءَ قوم جا لفظ، روزمره جي محاوري ۾ اچي ويندا آهن، انهيءَ کان ٻوءِ رعيتي ماڻهو سندن پوشاڪ، کائڻ پيئڻ جا نمونا، آتَ - ويهه جا قاعدا ۽ ٻيون ڳالهيون اختيار ڪندا آهن؛ ڪي ته انهن جو دين به اختيار ڪندا آهن- مطلب ته عام قاعدو هيءُ آهي ته ڌاريءَ قوم جو اثر پهريائين پهريائين ٻوليءَ تي، ۽ سڀ کان

ايران ۽ پارسي

۱۹۷- پرشيا کي ”ايران“* چئبو آهي ۽ اُتي جا رهاڪو پاڻ کي ”ايراني“ سڏائين ٿا ۽ سندن ٻوليون به ايراني ٻوليون سڏجن ٿيون (صفحو ۸). ”پرشيا“ مان ”پرشن“ (Persian) لفظ ناهيو اٿن، جنهن جي معنيٰ آهي ”پارسي“ يا ”فارسي“؛ پر اصل ۾ اها سڄي ايران جي ٻولي نه آهي. اها اصل ايران جي ڏکڻ پرڳڻن مان فقط پارس يا فارس نالي هڪ پرڳڻي جي ٻولي آهي؛ پر انهيءَ پرڳڻي ۾ عيسوي سن کان ڇهه صديون اڳي ڪياني بادشاهه (Achaemenian Kings) دارا وغيره (۳۳۰ کان ۵۵۰ ق. م)، ۽ عيسوي ٽين صديءَ ۾ ساساني بادشاهه (Sasanian Kings) پيدا ٿيا، جي سڄي پرشيا (ايران) جا والي ٿيا، تنهن سندين ٻولي ”پرشن“ سڏجڻ ۾ آئي، جا درحقيقت فقط پارس پرڳڻي جي ٻولي آهي (صفحو ۸) عربيءَ ۾ ”پ“ اکر ڪونهي، تنهن ڪري عربن پارس ۽ پارسي لفظن جا اچار ڦيرائي فارس ۽ فارسي ڪيا.

عربن جي ايران تي ڪاهه

۱۹۸- سنه ۶۳۴-۳۷ ڌاري عربن ايران تي ڪاهه ڪئي. ان وقت ايران جي پارس پرڳڻي مان ڪيترا پارسي

* "Iran, Eran, Airan the Airiyana, of the Avesta. is the land of the Aryans."

Edward G. Browne: "*A Literary History of Persia*," *p. 4.*

وقت سڄو ٿهو ڪري ٻوءِ ۽ پن پن ڪان ڏار ني وڃي، تنهنڪري پوڄ وٺن جا چوڏا انهن پنن جي مٿان ٻڌو يا جلد ڪري ڪم آڻيندا هئا. انهن چوڏن توڙي پنن جي آرپار تنگ ڪري انهيءَ تنگ مان ڌاڳو لنگهائي، ڳنڍ ٻڌي ڇڏيندا هئا، تہ سنئون سولو ڪتاب تي ٻوندو هو. ان کي سڏيندا هئا ”گرنٿ“، جنهن جي سنسڪرت ۾ هڪڙي معنيٰ آهي ”ڳنڍ“ ۽ ٻي معنيٰ ”ڪتاب“ (جنهن کي ڳنڍ ڏنل هجي). سنڌيءَ ۾ ”گرنٿ“ جو اچار بگڙجي ”گرٿ“ ٿيو آهي.

”ٻڌي گوڏ گرٿ، ساٿو هلجي سور جو“ (شاهه)
هتي گرٿ (گرنٿ-گرنٿي) معنيٰ ڳنڍ (ناٿي جي).

سنڌيءَ ۾ ”گرنٿ-گرنٿي“ جو اچار ڦري ”ڳنڍ“ بہ ٿيو آهي. سکن جي گُرن جي باڻي جنهن ڪتاب ۾ لکيل آهي، تنهن کي ادب ۽ عزت وچان ”گرنٿ صاحب“ سڏجي ٿو، نہ تہ اصل معنيٰ اٿس ”ڪتاب“، ۽ ٻوءِ خاص طرح معنيٰ ٿيس ”گُرن جي باڻيءَ جو ڪتاب“. ساڳيءَ طرح مسلمانن جو پاڪ ڪتاب، ”قران“ يا ”القرآن“ (قرء معنيٰ پڙهڻ) ۽ ”مصحف“ يا ”المصحف“ (صحف معنيٰ لکيل پرت) سڏجي ٿو، پر انهن ٻنهي لفظن جي بہ اصطلاحي معنيٰ آهي ”ڪتاب“ ۽ اهو ”الڪتاب“ The Book سڏجي ٿو؛ انهن لفظن کي ڪي خاص معنائون ملن ٿيون. هاڻ اچو ٻوليءَ جي ڳالهہ تي.

تي ڪاهيو، ته چين جو لشڪر ساهون ٿين. عربن ڪي چينائي قيد ڪيا، جن ۾ جوڙڻ جو هنر سيکاريون. عربن پوءِ اهو هنر هندستان ۽ يورپ کي سيکاريو. هندستان جي ماڻهن اهو ٿورو لاهي ڇڏيو، جو حسابي علم ۽ ٻيا ڪي علم عربن کي سيکاريائون- عربيءَ ۾ حسابي علم کي چون ٿي ”علم هندسہ“، جو اهو علم هندستان مان پرايو هئائون.

١٥٦- آڳاٽن آرين کي ويدن جا منتر ۽ ٻي ٻاڻي ڪنٺ هوندي هئي، ۽ ان جو ڦهلاءُ پيڙهيءَ ٻه پيڙهيءَ حافظي جي وسيلي ڪندا هئا. شروع ۾ عرب به ائين ڪندا هئا؛ لکڻ جو هنر به هون. سنڌي لفظ ”لکڻ“ ۽ انگريزي لفظ Write جي اصل معني هئي ”ڪرڻ يا آڪرڻ“- اڳي ٽڙ، ٽامي وغيره تي اکر آڪريندا هئا؛ اهو دستور گهڻو هوندو هو. اڳي هيٺن به ڪندا هئا جو ڪجيءَ جا ويڪرا ٻن، جن مان وڇيون لهن ٿيون، تن تي لکندا هئا؛ جنهنڪري سنسڪرت لفظ ”پتر“ ۽ انگريزي لفظ leaf جي هڪڙي معني آهي وڻ جو ٻن ۽ ٻي معني آهي ”پرت“ يا ”ورق“ (ڪتاب جو)؛ خود ”ورق“ لفظ جون به اهي ٻه معناڻون آهن.

سنسڪرت لفظ ”پتر“ جو اچار سنڌيءَ ۾ ڦري ٿيو آهي ”پرت“. هندستان ۾ گهڻا، ڀوج پترن يعني ڀوڄ وڻ Birch tree جي پتن تي لکندا هئا، ۽ اهي ٻن هڪبئي جي پٺيان رکندا ويندا هئا؛ پر متان ڪنهن

ٻوءِ دين يا ڌرم تي ٿيندو آهي. پر، سنڌ جي حالت ۾ قصوني ٻيءَ طرح ٿيو: عربن جي سنڌ فتح ڪرڻ سان هزارها هندو اسلامي دين ۾ داخل ٿيا، جنهنڪري اول اثر ڌرم تي ٿيو. عربن ڪيترن هنڌ مسجدون جوڙايون ۽ نون مسلمانن کي نمازون سيکارڻ ۽ قرآن شريف پاڙهڻ جو بندوبست ڪيائون. پارسي تاريخ نويسن چاڻايو آهي ته ڪيترا نؤمسلم شوق سان عربي ٻولي لکڻ ۽ پڙهڻ سکيا. ابو عطا نالي هڪ سنڌي شاعر، عيسوي ٽائين صديءَ ڌاري بغداد ۾ وڃي رهيو ۽ عربيءَ ۾ جيڪو شعر چيائين، سو خود عربستان جي شاعرن ۾ سارائيو آهي. اهڙيءَ طرح سنڌ جي ٻين ڪن عالمن به عربيءَ ۾ ڪتاب لکيا، جي اڄ تائين موجود آهن ۽ مصر جي ”جامع ازهر“ (ازهر يونيورسٽي، قاهره) ۾ درسي ڪتابن طور پاڙهيا وڃن ٿا.* پر مٿي اڳيئي چيو ويو آهي (ڏسو صفحو ٦٢) ته عربن جي ڪاهه وقت سنڌ ۾ وراچڊ اپڀرنش چالو هئي، سنه ١١٠٠ع ڌاري سومرن جي صاحبيءَ ۾ ڦيري هاڻوڪي سنڌي ٻولي ٿي (صفحو ٧٢)- هن حقيقت سان چڱيءَ طرح سمجهڻ ۾ ايندو ته عربيءَ جو جيڪو به اثر سنڌ جي ٻوليءَ تي ٿيو هوندو، سو وراچڊ اپڀرنش تي، يعني هاڻوڪي سنڌي ٻوليءَ جي ماءُ تي. انهيءَ اپڀرنش پراڪرت ۾ لکيل هڪ ڪتاب به موجود ڪونهي. تنهنڪري، چئي نٿو سگهجي ته

---

* مسٽر محمد صديق ميمڻ: ”سنڌ جي ادبي تاريخ“، صفحو ٤.

انهيءَ تي عربيءَ جو ڪهڙو ۽ ڪيتريقدر اثر ٿيو- هن ڳالهه تي وڌيڪ روشني وجهڻ لاءِ ڪي تاريخي حقيقتون چالائجن ٿيون.

٢٠٠- سنه ٧١١ع ۾ عربن سنڌ فتح ڪئي، ۽ ١٣ - ٧١٢ع ڌاري ملتان به ورتائون. انهيءَ وقت کان وٺي، اموي خلافت پاران، سنڌ ۾ نائب مقرر ٿيا. محمد بن قاسم جنهن سنڌ فتح ڪئي، سو انهيءَ وقت ڌاري گذاري ويو. سندس وفات کان سگهوئي پوءِ سنڌي ماڻهن، عربن مان جنگيون جوٽي، گهڻو ڪري سنڌ جو سڄوئي ٻرڳڙو موٽي پنهنجي قبضي ڪيو. خليفن جي نائبن جي هٿ ۾ رڳو ڪراچي ضلعي جي لاڙ وارو پاڱو "ديبل ٺٽي کان وٺي سمنڊ تائين" رهيو*. انهن نائبن جي حڪومت ٧١١ع کان وٺي ٥٠-٧٤٩ع تائين يعني اٽڪل چاليهه ورهيه هلي. "تحفة الڪرام" موجب انهيءَ عرصي اندر برهمڻ آباد ۾ دلوراءِ، ۽ پنيور (تعلقي ميرپور ساڪري) پنيوراءِ جو راڄ هو. هن مان ظاهر آهي، ته ڪراچي ضلعي واري لاڙ مان به ميرپور ساڪري وارو پاسو هندن جي هٿ ۾ هو. اموي خليفن جي پاران منصور بن جمهور سنڌ ۾ هو، تنهن برهمڻ آباد کان ٿورا ميل پري هڪ شهر ٻڌايو هو، جو سندس نالي پٺيان "منصوره" سڏبو هو. مطلب ته عربن جي هٿ ۾ سنڌ جو رڳو ٿورڙو ٽڪر شهدادپور طرف هو، باقي ٻي سموري سنڌ، سنڌي ماڻهن ٻولي هٿ ڪئي هئي.

*Henry Cousens: "Antiguities of Sind", p. 29.

١٠٢- سنه ٧٥٠ع کان وٺي عباسي خلافت جو زمانو شروع ٿيو، ته انهيءَ گهراڻي وارن پنهنجا نائب سنڌ ۾ موڪليا. منصور بن جمهور انهن نون نائبن کي سامهون ٿيو، پر پوءِ شڪست کائي ٿر ڏي ڀڄي ويو، جتي پاڻيءَ جي اڻاٺ سبب، اڃ ۾ عاجز ٿي، ساهه ڇڏيائين*- هن مان ظاهر آهي ته منصور بن جمهور رڳو حڪومت جي واڳ پنهنجي هٿ ۾ رکڻ جي ڪوشش ٿي ڪئي ۽ عربي ڦهلائڻ يا عربي علم ادب کي زور وٺائڻ جي ڪوشش ڪانه ٿي ڪيائين. حقيقت ۾ هن طرح آهي ته ان وقت جيڪي مسلمان نه هئا، سي جزيي واري ڍل ڀري، پنهنجي جان ۽ مال جي حفاظت جو بار خليفن تي وجهندا هئا. اهي هندو "ذمي" سڏبا هئا، يعني اهي رعيتي ماڻهو جن جو بچاءُ حڪومت جي ذمي هوندو هو. ايلفنسٽن صاحب پنهنجي جوڙيل تاريخ ۾ انهيءَ سبب خليفن جي گهڻي ساراهه ڪئي آهي، جو ڪيترن هندن کان رڳو جزيو وٺي ڪين هندڪي ڌرم ۾ رهڻ ڏنائون ٿي- مطلب ته عربي سکڻ لاءِ ڪو به ٻڌل ڪونه هو.

١٠٣- بني عباس گهراڻي وارن خليفن جي ڏينهن ۾ عراق ۾ ڪي بغاوتون ٿيون هيون، جنهنڪري هو پنهنجي ئي مونجهاري ۾ هئا ۽ سنڌ ڏانهن پورو ڌيان ڏيئي نٿي سگهيا. اهو وجهه وٺي سنڌ جو پرڳڻو سولائيءَ سان سولي شروع. ختيار ٿيو*- حاصل مطلب ته سنه ٧١١ع

*"سنڌ گزيٽيئر"، جلد پهريون، صفحو ٩١.
*Major General Haig: "Indus Delta Country", p.7:

ڪان وٺي، سنڌ مان هندن جي صاحبيءَ جو صفا خاتمو ٿي ڪونہ چڪو هو، جيئن ڪي غلط طرح سمجهندا آهن. حقيقت نہ پاڻ هن طرح آهي، نہ گهڻو ڪري سموري سنڌ هندن موٽي هٿ ڪئي هئي) باقي رڳو ڪراچي ضلعي جي لاڙ وارو ٽورو ٽڪر ۽ هاڻوڪي نوابشاهہ ضلعي ۾ شهدادپور جي ڀرپان، برهمڻ آباد جي ويجهو، منصوره جو شهر عربن جي هٿ ۾ هو. تنهن ڪري، عربيءَ جو جيڪو بہ اثر ٿيو هوندو، سو انهيءَ ٽوريءَ ايراضيءَ ۾ ۽ نہ سڄيءَ سنڌ تي: اُتي بہ رڳو ڪي ٿورا عربي لفظ چالو ٿيا هوندا ۽ ٻوليءَ تي گهڻو اثر ڪونہ ٿيو هوندو، جو خود هاڻوڪي سنڌي انهيءَ ڳالهہ جي ساک پري ٿي، جيئن اڳتي هلي ڄاڻائبو.

٢٠٣- ٿر جي سوڍن راجپوتن جي دستخط احوالن مان معلوم ٿئي ٿو، تہ وڪرمي سنبت ١٠٥٣ يعني ٩٩٦ع ڌاري الور، امرڪوٽ ۽ ننگرپارڪر، مارواڙ جي راجا ڌرلي براهہ جي هٿ ۾ هئا، ۽ پٽس جو ڳراج امرڪوٽ ۾ راڄ ٿي ڪيو- هن مان ظاهر آهي تہ الور جو شهر، جو عربن جي ڪاهہ وقت سنڌ جي گاديءَ جو هنڌ هو، سو بہ انهن راجپوتن پنهنجي قبضي ڪري ڇڏيو هو، ۽ خليفن جي نائبن جو زور پيچي وينا هئا.

٢٠٤- سنڌ جي باقي رهيل جن ڀاڱن ۾ خليفن جانائب هئا، تن بابت بہ ڪجهہ حقيقت ملي ٿي: ميجرجنرل هيگ پنهنجي ڪتاب "انڊس ڊيلٽا ڪنٽري" جي صفحي ٽيهتر ۾

چاڻايو آهي ته 'سنڌ جي لاڙ واري ڀاڱي ۾ "ٻراڻ"* طرف جيڪي هندو (راجپوت) حاڪم هئا، سي جيتوڻيڪ خليفن جي پاران مقرر ٿيل هئا، ته به خودمختيار ٿي ويٺي گذاريائون'ـ هن مان هيڪاري چٽيءَ طرح ظاهر آهي ته خليفن جي پاران ڪي هندو نائب به هئا ۽ انهن تي عربيءَ جو ڦهلاءُ هرگز ڪونه ڪيو هوندو. سنڌ جي تاريخ ۾ هيئن به لکيل آهي ته 'سن ١٠٢٤ع ۾ محمود غزنويءَ سنڌ مان خليفن جي نائبن کي ڪڍي ڇڏيو ۽ سنڌ جو پرڳڻو دهليءَ جي بادشاهن جي هٿ هيٺ رهيو، ته به حڪومت جون واڳون انهن راجپوت حاڪمن جي هٿ ۾ هيون. انهن پوءِ اهڙو ته زور ورتو جو سڄيءَ سنڌ ۾ سنڌين (راجپوتن) جي صاحبي ٿي، جا سومرن جي صاحبي سڏجي ٿي.

سنڌ ۾ سومرن جي صاحبي

٢٠٥ـ سومرا اصل هندو راجپوت هئا، جيئن يورپي عالمن کوجنائون ڪري ظاهر ڪيو آهي. سنڌين صاحبيءَ ۾ سن ١١٠٠ع ڌاري، وراچڊ اپڀرنش پراڪرت ڦري هاڻوڪي سنڌي ٻولي ٿي (صفحو ٨٠ ۽ ٨١). ان وقت

* "ٻراڻ" معنيٰ پراڻو درياهه- اڳي 'مهراڻ' يا 'هاڪڙو' ڏيپلي تعلقي جي ڏکڻ ڏي هاڻوڪي ٻيوري پراڻ جي پيٽ مان وهندو، لکپت ڏي ويندو هو.
ميجر جنرل هيگ: "انڊس ڊيلٽا ڪنٽري"، صفحو ٧٣.

جو هڪڙو به سنڌي ڪتاب موجود ڪونهي؛ نڪي ڪنهن شعر جون مصراعون ملي سگهن ٿيون.

عيسوي ٻارهين صديءَ جي پڇاڙيءَ ۾ جڏهن شهاب الدين غوريءَ کي پرٿويراءِ تي فتح حاصل ٿي، تڏهن انهيءَ وقت چند بردائي نالي هڪ چارڻ ”پرٿيراج رسو“ نالي هڪ ڪتاب لکيو هو (صفحو ٧١). انهيءَ مان ۾ سٽون نموني لاءِ هيٺ ڏجن ٿيون:

”ٻڌ ڌرم ليو باندي نه تيگ،
سُن سرون راج من ڀيو آديگ.“

يعني (اجمير جي راجا بيسل ديو جي پٽ سارنگ ديو) ٻڌ ڌرم اختيار ڪيو، ۽ تيغ (ترار) نٿي ٻڌائيزه راجا اها خبر ٻڌي، من ۾ وياڪل ٿيو. هتي پارسي لفظ ”تيگ“ (تيغ) ڪم آيل آهي. اهڙيءَ طرح پيا به منجهس پارسي ۽ عربي لفظ گهٽيل آهن. جهڙوڪ:

پيگام (پيغام)، فرمان، سرطان (سلطان)، پاتشاهه، وغيره.

هن مان ڏسجي ٿو ته اينده ته اُردو زبان جو ٻج اڳيئي چٽيل هو، اهو غزنوي گهراڻي جي حڪومت جو اثر چئبو.

غزنوي گهراڻي وارن جو ٻوليءَ تي اثر

٢٠٦- محمود غزنوي، جنهن سنڌ مان خليفن جي نائبن کي ڪڍي، حڪومت جون واڳون سومرن جي هٿ ۾ ڏنيون، تنهن ڪان وٺي عيسوي چوڏهين صديءَ تائين، جن مسلمان حاڪمن سنڌ ۽ سڄو اتر هندستان پنهنجي تابعي ڪيا، سي ايران جي اتر-اولهندي ۽ ڪانوڪي

افغانستان ۾ رهندا هئا: اهي ترڪ هئا، پر پارسي ٻوليءَ
سان چاهه هون. محمود غزنويءَ جي حڪم سان فردوسيءَ
نالي شاعر ايران جي بادشاهن جي تاريخ پارسي شعر ۾
لکي تيار ڪئي، جنهن جو نالو ”شاهه نامو“ رکيائين-
پارسي ٻوليءَ بابت مٿي اکيئي چيو ويو آهي (صفحو ٢٠٣)
ته عربيءَ جو مٿس نهايت گهڻو ۽ گهاٽو اثر ٿيو آهي.
پر هيٺن به ڏيندو آهي ته پر وارين ٻولين جا لفظ به ٻوليءَ
۾ گڏجي مسجي ويندا آهن. انهيءَ سبب پارسيءَ ۾ ترڪي
لفظ به اچي ويا. اٿين پارسي ٻولي، جا اصل ۾ آريه ٻولي
آهي، سا ترڪيءَ جي ٿوري اثر ۽ عربيءَ جي جهجهي
اثر سبب هڪ گاڏڙ ٻولي ٿي پيئي. سنڌيءَ ۾ جيڪي
لفظ عربي، ترڪي وغيره اچي ويا آهن، سي سڀ پارسيءَ
جي معرفت؛ باقي سنڌيءَ طرح عربيءَ جو اثر جيڪڏهن
ڪو ٿيو به هوندو، ته هاڻوڪي سنڌي ٻوليءَ جي ساخت
تي، جا وراڇڻ اڀيرنش سڏبي هئي.

سنڌ ۾ سمن جي صاحبي

٢٠٧- سومرن بابت سڀني تاريخ نويسن چاتايو آهي،
ته اڪثر عيش عشرت جا ڪوڏيا هئا. ”عمر مارئيءَ“
جو قصو سنڌ ۾ مشهور آهي- اهڙو قهر جو ڪم عمر
سومري کان گهڻو اڳي، همير سومري ١٠٣٠ع ۾ ڪيو
هو، جو ”جاسل“ نالي هڪ نئين پرڻيل ڪنوار کي
زبردستيءَ کڻي ويو هو. جنهن سبب راءِ ڏياچ جو پٽ

راءِ نوگهڻ گجرات مان سنڌ تي ڪاهي آيو هو، ۽ سومرن کي شڪست ڏيئي جاسل جا بند خلاص ڪيا هئائين*.
سومرن تي خود سنڌ جا سما سڙيا ويٺا هئا، جن نيٺ حڪومت جون واڳون پنهنجي قبضي ڪيون.

سنڌيءَ جو ڦهلاءُ

۲۰۸- عربن سنڌ تي ڪاهه ڪئي، تنهن کان اڳ ڪڇ ۽ گجرات وارا پاسا، بلڪ لسبيلو به، هندو راجائن جي هٿ هيٺ هئا (صفحو ۱۰۱ ۽ ۱۵۶). سمن جي صاحبيءَ ۾ ڪن سمن سنڌ مان وڃي ڪڇ ۽ ڪاٺياواڙ ڏي ڏِکو ڄمايو (صفحو ۹۸)، تہ سنڌيءَ جو ڦهلاءُ اوڏهين هيڪاري گهڻو ٿيو. ڄام انڙ جي خاندان مان ”رونجها“ هئا، جن لسبيلي ۾ حڪومت ڪئي. انهن مان ”سپڙ“ سخاوت ۾ اهڙو نالو ڪڍيو، جو سڏيندائي ”سپڙ سخي“ اٿس. شاهہ جي رسالي ۾ سنڌس ۽ بين ڪن سمن جي گهڻي ساک لکيل آهي. لسٻيلي ڏي اهي سما حاڪم زور ٿيا، تہ سنڌيءَ جو ڦهلاءُ ايڏهين بہ ٿيو.

۲۰۹- سمن گهراڻي جو حاڪم ڄام تماچي اڄ تائين مشهور آهي (صفحو ۱۲۳). سندس وقت ۾ سمن فقيرن کي اڳڪٿيون شعر ۾ ڪيون هيون. سندن چيل بيت اڄ تائين موجود آهن. اهي عام طرح ”ماموئي“ فقيرن جا بيت سڏجن ٿا. حقيقتون، صحيح اچار ”معمائي“ آهي.

* سموري حقيقت لاءِ ڏسو، ڪئپٽن ولبر فورس بيل جي جوڙيل ”ڪاٺياواڙ جي تاريخ“.

معما معنيٰ ڳجهارت. انهن فقيرن ڳجهارتن ۾ ڳايو هو، تنهنڪري اهو نالو پين. سندن چيل بيت هي آهن:

پهريون- هاڪ وهندو هاڪڙو، پڇندي ٻنڌ اروڙ،
ٻه مڇي ۽ لوڙ، سمي ويندا سوڪڙي!
ٻيون- وسي وسي آر جڏهن وجهي ڦٽندو،
تڏهن ٻاروچالو ٻار، پنجين درمين وڪبو!
ٽيون- ڪاري ڪاٻاري جهيڙو لڳندو ڇهه ڀير،
سر مڇي ماري، سک وسندي سنڌڙي!
چوٿون- سر مڇي ماري، سر مڇي کهڙا ٻار،
هيٺين ڪاريون ٻوٽيون، مٿن ڪارا وارا
پنجون- لڳندي لاڙان سؤنڪو ٽيندو سري ۾،
جڏهن ڪڏهن سنڌڙي اوڳاڻا وڻاهه*-
(يا)جڏهن ڪڏهن سنڌڙي تو ڪي قنڌران جو ڪوا
ڇهون- نيرا گهوڙا ڏهرا، اتر کون ايندا،
گهاگهيريون گسن ني، وراهي ويندا،
تهان ٻوءِ ٽيندا، طبل تاجائين جا!
ستون- اچي وبجها ماڙهئا! ننگر جي آڏار،
ٻراڻا پرار، نوان ۾ اڏجا نجهرا!

هيءَ آهي سنڌ ۾ آڳاٽي ۾ آڳاٽو موجود سنڌي شعر، جنهن ۾ عربي توڙي پارسيءَ جو اثر لڳائي ني ڪونه ٿو.

* سنڌڙي اوڳاڻا وڻاهه=اي سنڌ، تو کي اپرندي طرف کان نقصان رسندو. (اُگهيو=اُپرندو)

ارغونن ۽ ترخانن جو راڄ

٢١٠- سمن کان پوءِ سنڌ ۾ ارغونن ۽ ترخانن جو راڄ ٿيو. ارغونن جي خاندان جو وڏو ارغون خان هو، تنهن جي ٽالي پٽيان اهي پاڻ کي ارغون سڏائيندا هئا. سنه ١٥٢١ع ۾ شاهه بيگ ارغون سنڌ جو حاڪم ٿيو، تہ هن پاڻ سان ايراني ۽ ترڪي شاعر ۽ ٻيا ڪي عالم آندا. سندس پٽ ميرزا شاهه حسن بہ ناميارو شاعر ٿي گذريو آهي. ان وقت عام طرح پارسي ٻولي چالو هئي، جنهنڪري چئبو تہ غزنوي گهراڻي وارن پارسيءَ جو ٻج ڇٽيو، ۽ ارغونن انهيءَ کي اُسرايو. انهيءَ وقت سنڌ ۾ مسلمانن جو تعداد ججهو ٿي ويو هو، جنهنڪري چئبو تہ عربيءَ سان گڏ پارسي تعليم جو سلسلو سنڌ ۾ انهيءَ وقت کان وٺي باقاعدي شروع ٿيو.

سنڌي شعر جي شروعات

٢١١- سڀڪنهن ٻوليءَ جو علم ادب يا ساهت (لٽريچر) شعر سان شروع ٿئي ٿو. سنڌ جو قديم شعر آهي "دوهرو" يعني ٻن سٽن وارو بيت (صفحو ٥٨ ۽ ٥٩). معمائي فقيرن جا بيت جي ٿي ڏنا ويا آهن، سي بہ دوهرا آهن (صفحو ٢٦٣)؛ رڳو ڇهين بيت ۾ ٽي سٽون آهن، جنهنڪري چئبو تہ دوهري جي ترتيب ۾ ٿورو ڦير اڳيئي پيل هو. اهي بيت ٿورڙا آهن، تنهنڪري ڪي ليکي نہ ٿا سگهجن. عيسوي پندرهين صديءَ ۾ شيخ حماد ٿي ويو جو "ڪچي وارو پير" سڏجي ٿو، تنهن ڪجهہ شعر سنڌيءَ ۾ چيو هو، پر اهو

موجود ڪونهي. هن وقت جيڪو سنڌي شعر موجود آهي، تنهن ڏي نظر ڪري ڇڏجي ٿو، ته سنڌي شعر عيسوي سورهين صديءَ کان وٺي شروع ٿئي ٿو. اهو به مسلم شاعرن جو چيل آهي. هندن جو جوڙيل شعر عدم موجود آهي؛ باقي ان جو نمونو سکن جي گرنٿ صاحب مان ملي ٿو.

لوڻ لوڻي ڏٺ، پياس نه ٻجهي مون کهڻي.
نانڪ سي اکڙيان ٻين، جن ڏسندؤ مان پري.
(راڳ مارؤ محلا پنج)

[مطلب- اکين سان مون جوتي سروپ ٻاجلال واري ڌڻيءَ کي ڏٺو، مون کي درسن جي پياس يا ديدار جي تمنا (اڇا) گهڻي آهي ۽ اها ٻجهي يا متجي نٿي؛ پر اهي اکيون ٻي ٻيون آهن، جن سان منهنجي پياري کي ڏسي سگهندؤ.]

٢١٢- عيسوي سورهين صديءَ ۾ جيڪي مسلم شاعر ٿيا، تن مان نامور شاعر قاضي قاضن سيوهڻ وارو هو، جو سمن جي صاحبيءَ جي پڇاڙيءَ ۾، ۽ ارغون گهراڻي جي راڄ جي اڳياڙيءَ ۾، ٿي گذريو آهي. هن جي وفات جي تاريخ ١٥٥١ع آهي. سندس فقط ڇهه بيت رسالي ڪريمي مان ملن ٿا. انهيءَ وقت کان وٺي جيڪي شاعر ٿي گذريا آهن، تن جو شعر موجود آهي، تنهنڪري ٿي سنڌي شعر جي شروعات عيسوي سورهين صديءَ کان وٺي ليکجي ٿي.- قاضي قاضن جي شعر جا مثال آهن:

(١) سي ئي سيل ٿيام، پڙهيام جي پالا،
اکر اکيان اپري، واڪو ئي وريام.
(٢) ڪنز، قدوري، ڪافيہ ڪي ڪين پڙهيوم،
سو پارئي ٻيو، جنان پريـــن لـــڌوم.

سنڌس ٻهس يا همعصر Contemporaries پيا ب،
هئا، جن مان هت رڳو هڪ جو ذڪر ڪجي ٿو.

٢١٣- قاضي قاضن جي وقت ۾ شاهه عبدالڪريم بلڙيءَ وارو پيدا ٿيو، جو شاهه عبداللطيف ڀٽائيءَ جو ڏاڏو ۽ مشهور اولياءُ هو. جو سنہ ١٥٣٦ع ۾ ڄائو ۽ سنہ ١٦٢٣ع ۾ وصال ڪيائين. مطلب تہ سيد صاحب انهيءَ زماني ۾ ٿي گذريو آهي، جنهن ۾ ارغون ۽ ترخان سنڌ جا حاڪم هئا. هو ڇهاسي ورهيہ جيئرو رهيو، تنهن ڪري مرزا شاهه حسن ارغون، مرزا عيسيٰ ترخان، مرزا محمد باقي، مرزا جاني بيگ ۽ مرزا غازي بيگ. انهن سڀني جا راڄ ڏٺائين. تاريخن موجب اهي راڄ سنہ ١٥٢١ع کان وٺي ١٦١٢ع تائين هليا.

يوروپي لوڪن جي ٻوليءَ جو اثر

٢١٤- انهيءَ وقت ڌاري پورچوگيزن، فرينچن ۽ ڊچن هندستان ۾ اچي ڪوٺيون وڌيون، تہ سنڌ ڪي لفظ چالو ٿيا. جن جا مثال اڳيئي ڏنا ويا آهن (صفحو ١٨٧) عجب نہ ڏسو تہ "رولي" ۽ "ماني" لفظ بہ اسان ڪي پورچوگيزن سيکاريا! سنسڪرت لفظ "پرشٽ" معنيٰ ڀڪل: انهيءَ لفظ جو اچار پورچوگيزن بگيڙي ڪيو "پاررلي" معني ڀڪل ماني. اسين "پا" جو اچار ڪيڏي باقي ڇڏيون

۽ اسين چئون ”ڊوڙو“. هاڻ ”روٽي“ لفظ پورچوگيز ٻوليءَ مان ۽ ”ڊوڙو“ لفظ پشتو مان آيل ليکجن ٿا، نه ته حقيقت ڪري اسان جا ٻئي لفظ آهن ۽ بنياد سنسڪرت مان اٿن. ”ماني“ Manna لفظ اصل بني اسرائيلن (يهودين) جو آهي، جو پورچوگيزن اسان وٽ چالو ڪيو، ”پئسو“ لفظ به اسان وٽ پورچوگيزن چالو ڪيو، جو اصل سپين (Spain) جو pess آهي. اهو اصل سونو سڪو هو، پر هاڻ پئسي ۾ اسين ٽي پايون ليکيون ٿا. ساڳئي وقت ”پئسي وارو“ معنيٰ ڌن دولت وارو يا شاهوڪار انهيءَ اصطلاح ۾ اهو لفظ پنهنجي اصلوڪيءَ معنيٰ جو اهڃاڻ ڏئي ٿو. ساڳيءَ طرح ”ٽڪو“، جنهن ۾ ڇهه پايون (اڌ آنو) ليکيون ٿا، سو اڳي سون جو سڪو هو، تنهنڪري ”رتن ٽڪن جو ٿالهه“ معنيٰ اشرفين جو ٿالهه. ”ٽڪو- ٽڪڪ“ اصل سنسڪرت لفظ ”ٽنڪڪ“ آهي.

”معلم ماڳ نه اڳين، ڦلنگي منجهه ڦريا،
ملاح! تنهنجي مڪڙي، اچي چور چڙهيا.“ (شاهه)

ڦلنگي، فلنگي يا فرنگي اصل يوروپي لفظ ”فرئنڪ“ Frank آهي. عيسوي پنجين صديءَ ۾ جرمنيءَ جي هڪ قوم فرئنڪونيا (Franconia) مان وڃي گال (Gaul) فتح ڪيو، اهو سمورو پاسو ”فرانس“ سڏجڻ ۾ آيو. فرانس جي مالڪن تي ”فرئنڪ“ نالو پيو. رفتي رفتي سڀئي يوروپي انهيءَ نالي سان سڏجڻ ۾ آيا. هندستان ۾ اول

پورچوگيزن واپار جي سانگي ڪوٽيون وڌيون ۽ پسر منجهانئن ڪي درياهي چور (Pirates) هوندا هئا. سنڌ ۽ گجرات جا ونجارا ملبار ڪناري ڏي ويندا هئا (صفحو ۱۲۳)، ته اهي چور سندين ٻيڙين ۾ ڪاهي پوندا هئا ۽ سندن مال ڦري ويندا هئا. سنڌ ۾ ٺٽي جي شهر کي انهن پورچوگيزن باهه ڏيئي جلايو هو. ”باد فرنگ“ لفظ جي اکري معني آهي ”يورپ جي هوا.“ اهو لفظ خود چاڻائي ٿو، ته انهيءَ ٻيڙيءَ ۽ بدچالن جي بيماريءَ جي اسانجن ماڻهن کي اچي پوجهه ٿي ڪانه هئي. پورچوگيزن ڏکڻ هندستان طرف گهڻيئي ڪم ڪيا ۽ انهيءَ طرف جون ڏيهي ڇوڪريون پرڻيا. انهن مان جيڪي پٽ ڄاوا سي پورچوگيزن وانگر لوپلا پائڻ لڳا، تنهنڪري ”لوپس“ سڏجڻ ۾ آيا. اهو لفظ پوءِ سڄي هندستان ۾ لوپلن پائيندڙن لاءِ عام ٿيو. هي حقيقت يول ۽ برنيل صاحبن جي جوڙيل لغت ”هابسن جابسن“ ۾ چاڻايل آهي- پر اچو پنهنجي ٻوليءَ جي ڳالهه تي.

دهليءَ جي بادشاهن جي حڪومت

۲۱۵- دهليءَ جي بادشاهن مان ناميارو اڪبر بادشاهه، اسان وٽ امرڪوٽ ۾ ڄائو هو، ۽ ٿورا مهنا ”جوڻ“ نالي شهر ۾ نپنو هو. همايون بادشاهه جنهن وقت سنڌ آيو، تنهن وقت سنڌ ۾ شاهه حسن ارغون جي حڪومت هئي، ته به ٿر ۾ سوڍن راجپوتن جو راڄ هو (صفحو ۱۴۱). امرڪوٽ جي گاديءَ تي راڻو پرساد ويٺل هو، تنهن همايون

بادشاه کي پنهنجو قلعو خالي ڪري ڏنو، جنهن ۾ اڪبر بادشاه ١٤-آڪٽوبر ١٥٤٢ع جي ڄائو. انهيءَ ڪان اڳي سنڌ ۾ ڪٿان ڪٿان جا سيد ۽ بزرگ اچي رهيا هئا (صفحو ١٢٢) ۽ پر هنن ارغونن جي صاحبيءَ ۾ مغل ۽ شيرازي گهڻا هئا، ۽ اڄ تائين "مغل واڙو" ۽ "شيرازي پاڙو" ٺٽي ۾ آهن. شاه حسن ان وقت اهڙو زور هو، جو همايون بادشاه جي آڻ ٺٽي مڃيائين، تنهنڪري هو ٺٽي تي ڪاهه ڪرڻ لاءِ "جون" واري واٽ وٺي ٿي ويو. انهيءَ پيري ڏاهه ٿيو پر پوءِ اڪبر بادشاه سنڌ جو پرڳڻو پنهنجي تابعي ڪري ڇڏيو.

٢١٦- هالوڪي ڦليلي واهه ڪان اڳي "ريڻ" واهه هو، جو هاڻ ڦٽو پيو آهي، تنهنڪري "ڦٽو" (Phito) سڏجي ٿو. ان جي ڪپ تي جون ۽ فتح باغ (هڪڙي ڪان ڏي ڪوهه پري) اهڙا آباد هئا، جو چوڻي هئي ته

"نرت نورائي، نار نصرپور، ڦر فتح باغ،

هلي ڏسو جون، جت ڪپهه جو واپار."

[مطلب- نرت يعني نکي نظر يا (سهڻيون) اکيون ته نورائي جي ماڻهن جون، ذالون (سهڻيون) ته نصرپور جون، ڦل ڦڙل يا ميوو ته فتح باغ جوا جون جو ٻه هلي ديدار ڪريو، جتي ڪپهه جو واپار (جام) ٿئي ٿو.]

اڪبر بادشاه جو نامارو وزير بيربل برهمڻ فتح باغ جو ويٺل چون ۾ اچي ٿو. اهي ٻئي وسيل شهر ميان عبدالنبي ڪلهوڙي جي صاحبيءَ ۾ مدد خان پٺاڻ ٻاهيون ڏياري جلائي پورا ڪيا (صفحو ١٩٢).

سنڌ جي ڦرلٽ ۽ ڀاڃيون

٢١٧- ٺٽي جو شهر ڄام ننڊي ٻڌايو هو. سنه ١٥٢١ع ۾، سنڌ پٽ ڄام فيروز کان حڪومت کسڻ وقت شاهه بيگ ارغون ٺٽي کي باهه ڏياري. ان وقت ٺٽي جا ڪي سيد اچي وچ ۾ پيا، جنهنڪري گهڻو نقصان ڪونه ٿيو. بکر وارن سيدن کي به شاهه بيگ ارغون لڏايو هو، جنهن ڪري هو روهڙيءَ ۾ وڃي رهيا هئا: ڪيترن بلوچن جو خون ڪرايو هئائين ۽ سنڌن ڀائيچاريءَ کي نابود ڪرائي ڇڏيا هئائين. ("سنڌ گزيٽيئر"، صفحو ١٠٠). ارغونن کان پوءِ سنڌ ۾ ترخانن جي صاحبي سنه ١٥٥٤ع ۾ شروع ٿي، ته مرزا عيسيٰ ترخان سان مرزا شاهه حسن ارغون جي لشڪر جو هڪ مهندار سلطان محمد لڙائي لڳو ۽ بکر وارو پاسو پنهنجي قبضي ڪري ويٺو. انهيءَ تي مرزا عيسيٰ پورچوگيزن کان مدد گهري، جن پنهنجو بحري لشڪر پيڊرو بريٽو رولم Pedro Baretto Rolim جي مهنداريءَ هيٺ موڪليو. انهن پورچوگيزن ٺٽي جي هندن توڙي مسلمانن جي ملڪيت ايتريقدر ڦري، جو سڄي ايشيا ۾ اهڙي ڦرلٽ ڪا ورلي ٿي هوندي ("سنڌ گزيٽيئر" صفحو ١٠٥): ڪيترن لکن جي ملڪيت ڦريائون، تنهن کان پوءِ به ٺٽي جي شهر کي باهه ڏنائون:- هيءَ سنه ١٥٥٥ع جي ڳالهه آهي (صفحو ٢١٨). وري ٺٽون شهر ڀڃائون ته ٻيو اتفاق ٿيو: سنه ١٥٩١ع ۾ اڪبر بادشاهه

جو لشڪر سنڌ تي ڪاهي آيو، جو مرزا جاني بيگ سنڌيس آڻ مڃي. مرزا کي ٻرون پيا، تہ هاڻ ٺٽو هٿان ويندو، تنهن پنهنجي شهر کي پاڻيهي ڦرو ڪي ڏياري باھ. اٺين ڏي ڪمرا ٺٽو جليوا

ساعت جو واڌارو سداڻين صلح سانت ۾ ٿيندو آهي، پر هتي اجهو مهڙا ويل پئي وهيا!

٢١٨- سنہ ١٥٩١ع ۾ اڪبر بادشاھ ترخانن سان جنگ جوٽي کين پنهنجي تابع ڪيو؛ پر کين صوبو (گورنر) ٿي ڪم ڪرڻ ڏنائين- سنہ ١٦١٢ع ۾ مرزا غازي بيگ جي مرڻ تي ترخانن جي خاندان جو صفا خاتمو ٿيو. انهيءَ وقت کان وٺي دهليءَ جي بادشاهن جي پاران صوبا يا نواب مقرر ٿي ايندا هئا. انهيءَ نئين انتظام جو اثر هيءُ ٿيو، تہ سنڌ ۾ شاهالي ٻولي (پارسي) ۽ ديني ٻولي (عربي) هيڪاري زور ٿيون ۽ مسلمانن جو تعداد بہ ڏينهون پوءِ وڌندو رهيو (صفحو ٢١٤)

هندو - مسلم ميلاپ

٢١٩- اڪبر بادشاھ جي وقت جون ٻہ مکيہ ڳالهيون کهڙو ڏيان ڇڪين ٿيون: هڪڙي ڳالهہ تہ هندو ۽ مسلمان پاڻ ۾ شير شڪر ٿيڻ لڳا. هندڪي مسلمانڪي جو ڀيد ايترقدر نڪري ويو، جو مسلمانڪي پوشاڪ ڍڪڻ کان هندو عار ڪونہ ڪندا هئا ۽ مسلمان ڏاڙهين کي صفائي ڏيندا هئا. مسلمان، راجائيءَ جي لقب کي فخر سمجهندا هئا ۽ هندو، مرزا ۽ نواب جي خطاب کي مان سمجهندا

هئا. ان وقت هندو مسلمانن کان لفظ ۽ مسلمان چاهه مان هندڪا لفظ ڪم آڻڻ لڳا*. اهو دستور سنڌ ۾ ڪلهوڙن ۽ ميرن جي صاحبين تائين ٻه زور هو. جهڙوڪ ڪنٻڙيءَ (تعلقي روهڙيءَ) وارن جي ٻاڻي صفا هنديءَ ۾ آهي.

٢٢٠. اڪبر بادشاهه جي وقت جي ٻي هيءَ سڪيه ڳالهه ڪهڻو ڏيان ڇڪي ٿي، ته سنڌس صاحبيءَ ۽ دهليءَ طرف ڪيترن هندن کي سرڪاري نوڪريون مليون، ته ٻه پارسي سکڻ لاءِ ڪين ٻڏل ڪونه رکيو هئائون. ڪيترا هندو، سرڪاري حساب ڪتاب پنهنجي هندي ٻوليءَ ۾ رکندا هئا. ان وقت اڪبر بادشاهه جو روينيو وزير راجا ٽوڊر مل هو، تنهن حڪم جاري ڪيو ته آئيندي سڀ ڪامورا پارسي سکن ۽ سڀ سرڪاري حساب ڪتاب پارسيءَ ۾ رکن ۾ اچي. سنڌ ۾ ارغونن ۽ ترخانن جي حڪومت هئڻ سبب سڀ سرڪاري حساب ڪتاب اڳيئي پارسيءَ ۾ رکندا هئا.

سنڌ ۾ مسلمان عالمن جو سنڌيءَ ڏي ڌيان اڪثر هوئي ڪونه. اهي رکيو عربيءَ ۽ پارسيءَ ۾ ڪتاب لکندا هئا، پر پوءِ سنڌيءَ ۾ ڪتاب لکڻ جي ضرورت محسوس ڪيائون جو ڪيترا هندو دين اسلام ۾ داخل ٿيا هئا. اهو احوال اڪبر بادشاهه جي زماني کان ڪهڻو اڳ جو آهي، تنهنڪري هتي منڍ کان وٺي ان جو مختصر طرح ذڪر ڪجي ٿو.

* ميرزا قليچ بيگ: سنڌي شعر، صفحو ١٢.

درياهه پنٿي ۽ آڏيرو لعل

٢٢- لهاڻا (لوهاڻا) اصل ۾ سري راچندر پٽ ”لو“ Lava جو اولاد آهن، جو عام طرح ”واڻيا“ يعني واڻج ڪندڙ يا واپاري ۽ (پائيبند) سڏجن ٿا. هن وقت منجهانئن ڪيترا عاملن ۾ ڳڻجي ويا آهن. منجهانئن گهڻا اصل لوهڪوٽ ۾ رهندا هئا، جو هاڻ ”لاهور“ سڏجي ٿو*. راماڻ واري زماني ۾ سري رامچندر جو پاڻ پرت، سنڌ جو راجا هو (صفحو ٩٢) ۽ تنهنڪري سمجهجي ٿو، ته انهيءَ وقت ئي لهاڻا سنڌ ۾ ججهي تعداد ۾ هئا. آڳاٽن آرين وانگر اهي اڄ تائين درياهه جي پوڄا ڪن ٿا، سورج (سج) ديوتا کي هٿ جوڙين ٿا ۽ جوت جي پوڄا به ڪن ٿا، جنهن جي مراد آهي، ته اکيان جي اوندهه ٽري ۽ اندر ۾ انهيءَ جي جوت جاڳي. اهي ”درياهه پنٿي“ سڏجن ٿا ۽ ٺڪرن جا شيوڪ آهن. اهي درياهه ۾ آکو وجهندا آهن ۽ بحرانا (بحر - نذرانا) ڪيندا آهن.

ٺڪرن جي دستخط ڪتابن مان معلوم ٿئي ٿو ته ٺٽي ۾ مرک شاهه نالي هڪ حاڪم اٿي جي هندن کي زوريءَ مسلمان ٿي ڪيو، ته هنن درياهه شاهه کي پڪاريو، جنهن سنڌين دانهن اونائي: اوچتو هڪ جوان، گهوڙي تي سوار ٿيل، پاڻيءَ مان پرگهٽ ٿيو ۽ مرک شاهه کي وچي سمجهايائين ته ڪنهن به حاڪم کي زور زبردستي ڪرڻ نه جڳائي، ۽ هندن توڙي مسلمانن

*R. E. "Enthoun: The tribes and Castes of Bombay" Vol; ii"

ڪي ٻاڻ ۾ ٻاڏرن جيان مٺ محبت ۾ ڪڏڪڏارڻ ڪهرجي. مرڪ شاهه سندس ڪي معجزا ڏسي حيران ٿيو ۽ هندن توڙي مسلمانن سان هڪجهڙي هلت هلڻ جو اقرار ڪيائين. انهيءَ اوتاري پرش سکهوڻي ٻوءِ نصرپور جهڙي شهر ۾ رتني نالي هڪ پائيبند جي گهر ۾ جنم لڌو، ۽ اهو "اڏيرو لال" سڏجي ٿو. سنسڪرت ۾ "آڊو" معنيٰ پاڻي، جنهن ۾ ورڻ ديوتا رهي ٿو، تنهنڪري ورڻ ديوتا کي آڊوراج. آڊوپتي ۽ آڊوور چئبو آهي. انهيءَ "آڊوور" لفظ جو اچار ڦري ٿيو آهي "اڏيرو"، ۽ هُو ورڻ ديوتا جو اوتار ليکجي ٿو. سندس جنم وڪرمي سنبت ١٠٠٧ ۾ چيٽي چنڊ (ٻيج تٿ) تي شڪروار [جمعي] جي ڏينهن ٿيو هو. اهو ڏينهن هاڻ "ٿاروُن" سڏجي ٿو، جنهن جو اچارڪي "ٿارو" به ڪن (جيئن "ٿارومل"). درياهه جا شيوڪ انهيءَ ڏينهن گوشت ۽ شراب ڪونه ورتائين. اهو "ٿارو" يا "ٿارو" اصل ۾ آهي سنسڪرت لفظ "ستارو"، معنيٰ ٻيهڪ وارو يعني محڪم يا مدائين قائم. اهو ڌليءَ جو هڪ صفاتي نالو آهي، جو اڏيري لال تي به رکيو اٿن. هو سدائين قائم آهي، تنهنڪري "امر لال" به سڏجي ٿو. "آمر" معنيٰ نه مرندڙ، يعني سدائين جيئرو. انهيءَ ڪري "زنده پير" به ڪوٺجي ٿو. اڄ تائين هندن توڙي ڪيترن مسلمانن جو منجهس اعتقاد آهي، اڏيري لال جي درگاهه جا مجاور مسلمان آهن ۽ ڪيس "شيخ طاهر" ڪري ڪوٺين ٿا*

*ساڳيءَ طرح قلندر لال شهباز کي هندو "راجابرٿري" ۽ پير پٺي کي "راجا گوپيچند" سمجهي پوڄين ٿا.

سنڌي سال چيٽ مهيني کان وٺي شروع ٿئي ٿو، ۽ اڏيري لال به چيٽي چنڊ جي ڏينهن جنم ڌاريو هو، تنهنڪري چيٽ جو مهينو دهلن دمامن، ڇيڄن ڇڪارن ۽ ملا کڻن ميلن سان شروع ٿيندو آهي.

سومرن ۽ سمن جو دين اسلام اختيار ڪرڻ

۲۲۲- پارسي تاريخ نويسن ڄاڻايو آهي ته سومرا اصل عربستان طرفان "سامره" مان آيل هئا. يوروپي عالمن کوجنائون ڪري ظاهر ڪيو آهي ته سومرا اصل هندو هئا، ۽ پرمار راجپوتن مان هئا- جيئن "سنڌ گزيٽيئر" ۾ به ڄاڻايل آهي (۱۷۹)- انهن اڏيري لال جي جنم ڌارڻ کان اڳي دين اسلام اختيار ڪيو يا پوءِ، سو پتو ڪونهي؛ باقي سمن بابت پڪ آهي ته اهي گهڻو پوءِ مسلمان ٿيا هئا. اهي سما اصل جادوونسي ڪُل مان آهن، جن مان سري ڪرشن پيدا ٿيو هو. اهي راجا يدوءَ* جو اولاد آهن، تنهنڪري يادوءَ يا جادوءَ ڪوٺجن ٿا. انهيءَ لفظ جو سنڌيءَ ۾ اچار "ڄادم" آهي.

"پسي پاڻ پُر ٿيو سندو ڄادم ڄُود." (شاهه)

هتي راءِ ڏياچ کي شاهه صاحب "ڄادم" سڏيو آهي. (صفحو ۸۹) ڄام تماچيءَ جو پاڻ ڄام اوڍو هو. جنهن جو پٽ ڄکرو هڪ نهايت نيڪ انسان ٿي گذريو آهي.

* يدوءَ آريا لوڪ اصل ٻئبلونيا طرفان آيل چوڻ ۾ اچن ٿا (ڏسو صفحو ۲۱)

شاهه صاحب هن کي ٻه ”جادم جکرو“ سڏيو آهي- هن مان ظاهر آهي ته شاهه صاحب کي خبر هئي ته اهي سما جاڙو نسبن جي ڪل مان آهن.

لهاڻن جو ٿري ميمڻ ٿيڻ

٢٢٣- اينٿون صاحب هڪ ڪتاب بمبئي کاتي جي قومن ۽ ذاتين بابت لکيو آهي. انهيءَ ۾ هو صاحب لکي ٿو ته ’پيران پير دستگير‘ سنه ١١٦٥ع ۾ بغداد ۾ رحلت ڪئي (گذاري ويو). دنيا مان موڪلائڻ کان اڳ، پنهنجي پٽ تاج الدين کي هدايت ڪيائين ته تون هندستان ۾ وڃي رهه، اتي جي ماڻهن کي اسلام جي روشني ڏيکار (سومرا ۽ سما شايد انهيءَ وقت مسلمان ٿيا). سيد تاج الدين کان پنج پيڙهيون پوءِ، سيد يوسف الدين قادري پيدا ٿيو. تنهن کي سنه ١٤٢١ع ۾ خواب ۾ آيو، ته تون سنڌ ۾ وڃي اتي جي ماڻهن کي اسلام جي راهه ڏيکار. هو صاحب جنهن وقت سنڌ ۾ آيو، تنهن وقت سنڌ جي گاديءَ جو هنڌ ٺٽو هو، ۽ اتي جو حاڪم سما گهراڻي جو مرڪب خان هو٭. اينٿوون صاحب لکي ٿو ته ’سمن جي صاحبي ١٣٥١ع کان وٺي ١٥٢١ع تائين هلي ۽ اهو مرڪب خان، جو شايد جام راڻدان (سنه ١٤٥٤ع) هو، تنهن سيد صاحب کي جڳهه عزت ڏيئي پنهنجو مهمان ڪري رهايو. انهيءَ حاڪم وٽ مالڪجي ٿالي هڪ سيٺ برک هو، جو لهاڻن جي چوراسي اکن يا برادرين جو مکي هو. ٺٽي جو حاڪم هن سيد صاحب

جو مريد ٿيو، ته سيٺ مائڪجيءَ به پنهنجي حاڪم جي پيروي ڪئي، ۽ پنهنجن ڪن پٽن مان ٻن پٽن ۽ لهاڻن جي سٺ سؤ اُڪهين سميت شاهه صاحب جو مريد ٿيو ۽ دين اسلام اختيار ڪيائين. سيٺ مائڪجيءَ جو پٽ سيٺ رانجي هو، تنهن ني احمد نالو پيو. رانجي جا ٻه پٽ سندرجي ۽ هنسراج هئا، سي آدم ۽ تاج محمد سڏجڻ ۾ آيا*. لهاڻن ۾ ڪي "سوٺ" ڪوٺيا هئا، پر ٻوءِ لهاڻن توڙي سوٺن تي نالو پيو "ميمڻ" يعني "مومن" يا ايمان آڻيندڙ (ڌڻيءَ جي وحدانيت ۾). انهيءَ وقت ٻين لهاڻن درياهه شاهه کي پڪاريو هو ۽ درياهه شاهه سنڌين پڪار اوناڻي هئي'- هن مان سمجهجي ٿو ته اڏيري لال جي جنم ڏارڻ ڪان پنج صديون ڪن پوءِ جي هي ڳالهه آهي: هي موقعو ٿي پيو پيو پانڇجي.

٢٢٤- اينٿوون صاحب هيٺن به لکيو آهي ته ڀُڄ ۾ جاڙيجو راءِ ڪنگهار ١٥٤٨ع تائين حاڪم هو. هن ٺٽي جي ميمڻن کي دعوت ڏيئي ڀُڄ ۾ گهرايو، جتي هو پنهنجو پاڙو ٻڌي وڃي رهيا. اتان پوءِ ڪنهن وقت ڪڇي ميمڻ ڪاٺياواڙ ۽ گجرات ڏي ويا. سورت جو شهر ١٥٨٠ع کان وٺي ١٦٨٠ع تائين وڻج واپار ڪري برڪ هو، ۽ هيءُ ميمڻ اهو وقت اتي رهي ساجا ٿي پيا هئا.

* سنڌي ماڻهن جا نالا اصل ڪڇين جهڙا هئا ۽ هاڻوڪن نالن وارا هندو، ميان نور محمد ڪلهوڙي جي وقت کان وٺي آيا.

سورت جي واپار جو ٻوءِ چلئو گهٽيو، ته ڪيترا ميمڻ بمبئيءَ ڏي ويا - مطلب ته ڪڇ ۽ بمبئيءَ وارا ميمڻ به سنڌ جي لهاڻن مان آهن*.

ابوالحسن جي سنڌي

٢٢٥ - سمن جي صاحبيءَ کان وٺي، سنڌ جا ڪيترا لهاڻا ڦري ميمڻ ٿيا ۽ اهي وڌيا ويجهيا، ته انهن مسلمانن جو تعداد سترهين صديءَ ڌاري وڌي گهڻو ٿيو. ان وقت ڪن مسلمان عالمن ضرور سمجهيو، ته سنڌيءَ ۾ ڪي اهڙا ڪتاب ڪيجن، جن جي وسيلي ميمڻن ۽ سنڌن اولاد کي اسلام جي عقيدن ۽ فرضن کان چڱيءَ ريت واقف ڪجي. ان وقت ٺٽي ۾ هڪ مولوي ”ابوالحسن“ نالي هو، جو مسلمان ٻارن کي مذهبي تعليم ڏيندو هو. سنه ١٧٠٠ع ڌاري هن صاحب هڪ ڪتاب ”مقدمة الصلوات“ نالي لکيو، جنهن ۾ نماز پڙهڻ، وضو سارڻ، ۽ ٻين اهڙين ديني ڳالهين جو ذڪر آهي. ڪانئس اڳي قاضي قاضن، شاهه ڪريم ۽ ٻين شاعرن ڪي بيت جدا جدا وقتن تي چيا هئا (صفحو ٢١٥)؛ پر هينئر هيءُ سنئون سولو ڪتاب مولوي ابوالحسن سنڌيءَ ۾ جوڙيو، تنهنڪري هو صاحب سنڌي علم، ادب يا ساهت (لٽريچر) جو بنياد وجهندڙ ليکجي ٿو، ان وقت مسلمان عالم عام طرح عربي ۽ فارسيءَ ۾ ڪتاب لکندا هئا. اهي بزرگ اڪثر

* *R.E. Enthoven: "The Ttribes and Castes of Bombay". Vol. ii'. pp. 52-53.*

لَٽي، سيوهڻ ۽ ٻين هنڌن جا هئا. انهن مان سنڌيءَ ۾ جن ڪو ڪتاب لکيو، تن جي سنڌيءَ کي، بلڪ سندن ڪتابن کي، انهن جي سنڌي سڏيندا هئا. مولوي ابوالحسن جا عربيءَ ۾ لکيل ڪي ڪتاب اڳي ئي هئا؛ پر هينئر جو هيءُ ڪتاب پوريون کهرو سنڌي شعر ۾ لکيائين، ته اها ”ابوالحسن جي سنڌي“ سڏجڻ ۾ آئي. ان وقت کان وٺي ٻيا به ڪي مسلمان عالم اهڙا ديني ڪتاب لکڻ لڳا ۽ سندين سنڌي سندن نالن پٺيان سڏجڻ ۾ آئي. اهڙيءَ طرح جملي پنجاهه کن ڪتاب ابوالحسن جي سنڌيءَ جي نموني، اڳالي صورتخطيءَ ۾ لکيل موجود آهن، جي هينئر سڀڪو آسانيءَ سان پڙهي ڪين سگهندو. ان وقت جي هندن جو هڪڙو به ڪتاب موجود ڪونهي؛ پر سندن شعر جو نمونو مٿي اڳي ئي ڄاڻايو ويو آهي (صفحو ٢١٥).

٢٢٦- مولوي ابوالحسن جو شعر دوهري جي ترتيب تي ٻڌل آهي (ڏسو صفحو ٥٩ ۽ ٢١٤)- مثال:

”ساراهجي سو ڏڻي، سندو جنهن (جنهن) فرمان،
مڃيو مڙئي مومنين، آنداڻون ايمان،
ته (تنهن) ساراهائي سڀڪو منجهه پٽاندر پاڻ،
ماڙُو، مرُون، پکي، پري، ملڪ مت مڃاڻ؛
جيڪي آهي جت ڪي ڳجهو ۽ پڌرو،
سو سڀ ساراهائي رب کي پاڻ پٽاندر تو“. وغيره وغيره.
رواجي طرح هرهڪ دوهري ۾ ٻه سٽون ٿينديون آهن، جي پنهنجي جاءِ پوريون بيٺيون هونديون آهن؛

پر هتي ڳالهہ لاڳيتي هلي اچي. هن قسم جي بيتن کي عام طرح "ڪبت" (ڪوُتا) چوندا آهن. ڪتي وري سيڪنهن سٽ جي پڇاڙيءَ ۾ الف ڳنڍي قافيو جوڙيو اٿس. مولوي عبدالرحمان جو ٺاهيل "سنڌي نورنامو" سچوئي اهڙين جڙيل آهي، جنهن مان مثال ڏجي ٿو:

"ساراهيان سچو ڌڻي، جو آڳو عليما،
جڳاءِجه (جنهن)صاحب ڪي سڀڪاساراها،

عالم عليم سوز ڌڻي، مولو ملڪ خدا"- وغيره وغيره.

اهڙيءَ طرح سڄي ڪتاب جي سيڪنهن سٽ پنيان "آ-آ-آ" هلي اچي. شاهہ جو رسالو به دوهري جي ترتيب تي ٻڌل آهي، پر ان جو نمونو نرالو. رکو سرسرا ڳڻ جي هڪ واڻي انهيءَ آڳاٽي نموني جڙيل آهي، جنهن جون ٽوريون ستون هي آهن:

"حمد چنج حڪيم کي جور هٿي جانا،
تو ڏيکاري تو ڌڻي باطن جا بانا،

دوست رکي دل ۾ پڙهہ لاڻ لسانا" وغيره وغيره.

جنهن وقت مولوين ۽ مخدومن جو زور رکو ديني ڳالهين تي هو، تنهن وقت تصوف جي لهر به تئين سر سنڌ ۾ جاري ٿي هئي- اها ڪلهوڙن جي صاحبيءَ جي ڳالهہ آهي.

ڪلهوڙن جي صاحبي

۲۲۷- ڪلهوڙا "عباسي" سڏجن ٿا، ڇاڪاڻ ته حضرت محمد (صلعم) جي چاچي حضرت عباس جي نسل

وارن خليفن جو اولاد آهن. اڪبر بادشاهه جي صاحبيءَ ۾، سندس ٻاران، نواب خان خانان سنڌ جو ٻهريون صوبو يا نواب مقرر ٿي آيو هو. ان جي وقت ۾ عباسين مان ميان آدم شاهه ڪلهوڙو لاڙڪاڻي جي پرسان اچي رهيو هو. انهيءَ سڄي ٻرڳڻي ۾ چانڊيا گهڻا هئا، تنهنڪري اهو چانڊوڪو پرڳڻو سڏبو هو (صفحو ١١٢). انهي جي ماڻهن جو ميان آدم شاهه ڪلهوڙي ۾ گهڻو اعتقاد هو ۽ پير ڪري ٻوڄيندا هئس. ملتان طرف جا ٻه ڪيترا مسلمان مريد هئس. سکر جي شهر ۾ هُو جنهن ٽڪريءَ تي دفن ٿيل آهي، سا سندس نالي پٺيان آدم شاهه جي ٽڪري سڏجي ٿي.

٢٢٨- ميان آدم شاهه کان پوءِ ميان شاهل محمد لاڙڪاڻي جي پرسان مريدن جي گهڻائيءَ سبب زور ورتو. لاڙڪاڻي جو شهر انهي جي لاڙڪ ذات جي مسلمانن جي نالي پٺيان سڏجي ٿو. انهي اصل وانڊ هئي. "وانڊ" معنيٰ ڏينگرن يا وڻن جي سڪل ڏارن ٽارن مان ٺهيل ٻونگي. اهڙيون گهڻيون ٻونگيون ناهي جتي ڳوٺ ٻڌي ماڻهو ويهن، تنهن ڳوٺ کي به "وانڊ" چون. ميان شاهل محمد لاڙڪاڻي ۾ گهاڙ واهه کڻايو، ته اهو پاڻو جنسي غنچو ٿي پيو؛ جنهنڪري ديءَ چوڻي عام ٿي ته "جي هجيني ناڻو، ته گهر لاڙڪاڻو؛ نه ته وت ويڳاڻو."

٢٢٩- دهليءَ جي مغل بادشاهه اورنگزيب جي صاحبيءَ ۾ ميان يار محمد ڪلهوڙي زور ورتو. بادشاهه جي ٻاران سنڌ ۾ اچي ڪي فتحون ڪمايون. پنوهرن

ڪان لاڙڪاڻي وارو طرف ڦري، دادوءَ جي نزديڪ، خدا آباد جو شهر پنهنجي گاديءَ جو هنڌ ڪيائين. سندس وقت ۾ هڪ وڏو ڦهر ٿيو، جنهن جو مختصر طرح ذڪر ڪجي ٿو.

شاهه عنايت الله صوفي

٢٣٠- ميان يارمحمد جي صاحبيءَ ۾ ميرپور بٺوري تعلقي جي ڳوٺ ميران پور ۾، شاهه عنايت الله صوفي نالي هڪ نامور صوفي درويش رهندو هو (صفحو ١٢١). هن الله جي عاشق ۾ اهڙو نه ڪو چقمق هو، جو جنهن جون تنهن جون دليون پاڻ ڏي ڪينچي ورتيون هئائين. هزارن جي تعداد ۾ ماڻهو سندس مريد ٿيا*. ۽ سندس در ڇڏڻ تي دل نه پئي ٿين: رهگذر پنهنجا آڻ جهڪائي سندس درسن ڪرڻ ويندا هئا! اهڙيءَ طرح آئي وئي جي آنن جي جهوڪ اچي هئي، تنهنڪري ڳوٺ تي نالو ئي پيو "جهوڪ".

"جت ورهن آڻ، جاءِ تنهن کي چون 'جهوڪ'.
(ديوان گل).

سنڌ ۾ ڪلهوڙن کي ماڻهو پير ڪري پوڄيندا هئا؛ پر هيءُ وڏو پير پيدا ٿيو، ته ميان يارمحمد کي اچي ڊپ ورتو. سو دهليءَ جي بادشاهه کي رپورٽ ڪيائين ته شاهه عنايت جا ايترا مريد آهن، جو ڪنهن وقت سڄي سنڌ فتح ڪري وجهي ته عجب ڪونهي! انهيءَ تي حڪم آيو ته اهڙي ماڻهوءَ جي سسي لهرائي دهليءَ موڪليوا هن درويش جو دنيا سان ڪوبه مطلب

* انهن مريدن مان هڪ صديق (صادق) فقير به هو.

ڪونه هو، پر شڪ جو شڪار ٿيو- جنهن جلاد مسمي ٿي لاتيس تنهن کي چيائين ته:

”رهانيدي مرا از قيد هستي: جزاڪ الله في الدارين خيرا!“

يعني ڇڏايو اٿئي مون کي هستيءَ جي قيد مان، ڏٿي اُجورو ڏينده، ٻنهي جهانن ۾ خير ٿيندءِ! اها دعا مَن ڪري ڪيائينس جو ڏنائين ته آءٌ پنهنجي سچي سائين مان اجهوئي وڃي ٿو ميلانڌا انهيءَ خوشيءَ وچان مسمّيءَ لهڻ ڪان اڳ جلاد کي هڪ سوني اشرفي بہ انعام ڏنائين- هي انسان يا ملائڪ! جيتري بہ تعريف ڪجيس تيتري ٿوري- جنهن وقت مسمي ڏڙ ڪان ڏار ٿيس، تنهن وقت سندس مسمّيءَ ٻوليو:

”سر در قدمِ يار فدا شد، چہ بجا شد؟

اين بار گران بود، آدا شد، چہ بجا شد؟“

يعني سچي سائينءَ جي قدمن تان هيءُ سر صدقي ٿيو، تہ ڇا بجا آندوسين؟ يعني ڪجھہ بہ بجا نہ آندوسين (اها ڪا وڏي ڳالھہ ڪانهي): هيءُ ڳرو بار (فرض جو) ادا ٿيو، تہ ڇا بجا آندوسين؟ اهڙيءَ ريت سندس مسميءَ ڪيترا بيت ٻوليا اهو بيتن جو ڪتاب ”بيسرنامو“ سڏجي ٿو- مطلب تہ هيءُ الله جو عاشق سنڌ جي تاريخ جا ورق پنهنجي رت سان رڱي ويو آهي، ۽ اها لالاڻ ڪڏهن بہ لهڻ جي نہ آهي.

شاهہ عبداللطيف سندس پهس يا همعصر هو. ٻنهي جي پاڻ ۾ ججهي پريت هئي. سهڻي لال لطيف کي جنهن وقت هن هولناڪ حادثي جي سڌ پيئي، تنهن وقت شاهہ عنايت کي ياد ڪري، زار زار رنائين ۽ هيءُ بيت چيائين:

اڄ نہ اوطاقـن ۾، طالب تنواريـن،
آديسي اُٿي ويا، مڙهيون مون مارين،
جيجيءَ کي جيارين، سي لاهوتي لڏي ويا!" (شاهہ)

جهوڪ شريف ۾ هرسال ميلو لڳندو آهي، ۽ سنڌ جا صوفي ۽ ٻيا ماڻهوسون جي تعداد۾اتي وڃي ڪٺا ٿيندا آهن.

۲۳۱- شاهہ عنايت بابت چوڻ ۾ اچي ٿو تہ اول مارئيءَ بابت بيت چوندو هو؛ شاهہ عبداللطيف جا سسئي بابت بيت ٻڌائين، تہ اهي اهڙا وڻي ويس جو پاڻ بہ اهڙا بيت چوڻ لڳو-

"آڏر، نـــڌر، آيـــري، ڪوجهي، ڪميڻي،
تنهن سان ٻاروچل ٻاجهون ڪيون، هوت ڏسي هيڻي؛
اکهائي، 'شاهہ عنايت' چوي، تنهنجي ٽڪر مان ليڻي،
جا هٿن ور جي وهيڻي، تنهن کي محب مليو مهباڙ۾!"

سنڌي شعر جي ترقي

۲۳۲- دوهرو معنيٰ ٻن سٽن وارو بيت. معمائي فقيرن جا بيت، جي صفحي ۱۳۱ ۾ ڏنا ويا آهن، تن مان بيت ڇهين ۾ ٽي ٽڪون آهن. شاهہ عنايت جي ٺٺين بيت ۾ چار ٽڪون آهن- تنهنڪري تاريخي لحاظ کان، شاهہ عنايت ۽ شاهہ عبداللطيف جا جوڙيل چؤ-ٽڪا بيت شعر جي ترقيءَ ۾ هڪ سونهري ڪڙي ڪري ليکبا. هنن، دوهرن جي ماترائن ۾ بہ ڦيرڦار ڪئي. حقيقتوُن دوهري جي هر هڪ مصرع ۾ چوويهہ ماترائون هئڻ گهرجن؛ ٻهرين اڌ ۾ تيرهن

۽ ٻوٽين اڌ ۾ ٻارهن. هنن ٻنهي شاعرن اهي ٻنڌڻ ٽوڙي ڇڏيا؛ ڪٿي چوويهه-پنجويهه، نه ڪٿي ڇويهه-ڇويهه، ماترائون ٻه آندائون- اهڙيءَ طرح نمونو ئي نئون اختيار ڪيائون.

ڏوهيڙا، لوڙائو ۽ سنڌي ڪافيون

٢٣٣- شاهه عبداللطيف کي راڳ جو شوق گهڻو هو. سندس فقير يا مريد ڪافين سان گڏ بيت به ڳائيندا هئا. ائين رفتي رفتي، مضمون ٽوڙي ڳائڻ جي ڍنگ پٽاندر، بيتن تي نالائي ڌار الا پيا؛ خود "دوهڙو" لفظ جو آچار ڦري ٿيو "ڏوهڙو-ڏوهيڙو"؛ ڪي "ڏوهو" (دوهو) به چون- هاڻ انهن لفظن جي معنيٰ ۾ به ڦير پئجي ويو آهي: دوهڙو معنيٰ اهو ٻن سٽن وارو بيت، جنهن ۾ ڪا ڌرمي يا اخلاقي ڳالهه هجي. "ڏوهيڙو" معنيٰ اهو بيت جنهن ۾ عشق جي ڳالهه هجي ۽ سنجهس سٽون ڪيتريون به هجن؛ ٻڪرار، جت ۽ ٻيا ڪنن تي هٿ رکي، وڏي سڏ ڏوهيڙا ڏيندا آهن؛ تن کي عام طرح "لوڙائو" چئبو آهي؛ ڀَٽ، ٻگت ۽ ٻيا، ڪُهن قصن ٻڌائيندي، ٽپ ٽپ تي جيڪي بيت سُر سان ڳائيندا آهن، تن کي "ڳاهون" (سنسڪرت "گاٿا") چئبو آهي؛ جيڪي ڏوهيڙا منگتا يا مڱڻهار ۽ ٻيا نڙ تي تنبوري تي چوندا آهن، سي اڪثر "بيت" ڪوٺبا آهن؛ جن بيتن ۾ سنت سادو ويدانت جون ڳالهيون يا ٻيون ڌرمي يا نيتي (اخلاقي) ڳالهيون آيل ٿا، تن کي بيتن بدران "سلوڪ" سڏبو آهي. شاهه جي رسالي ۾ ٻهرڙائين بيت ۽ ٻوءِ وايون يا ڪافيون آهن. هاڻ

دستور آهي، ته جيڪي ڪافيون ڳائڻ ويهن، سي اول ڏوهيڙا ڏين ۽ پوءِ ڪافي شروع ڪن. اهو نمونو اسان جن ماڻهن کي سهڻي لال لطيف سيکاريو، جو سنڌ ۾ ڪافين جوڙڻ جو رواج ٿي پهريائين پاڻ وڌائين.

سنڌي ڪافيون ۽ انهن جو اثر

"اڳي آيام پيهي، او الا، مون ساريندي سپرين.
مشڪ عطر مون پرين، مهڪس جم سيبئي.
تن جني جو طالبو، روح تني سين ريهي—
ساجن سنڌيءَ سونهن جي، آءٌ ڳالهه ڪريان ڪيهي.
ٿيو لطف، 'لطيف' چي، دوست آيو در پيهي."
(سر ڪنڀات)

شاهه عبداللطيف، ههڙيون من موهيندڙ ڪافيون چئي، ماڻهن کي مستان ڪري ڇڏيو. سنڌي ماڻهن کي هيءَ نئين چاٽي چکايائين، تنهن کان پوءِ ماڻهن به پنهنجو هوش هلائي، ڪافين جوڙڻ جا نوان نوان نمونا ڪڍيا؛ هاڻ ڪا ڪافي "يڪي" (جيئن مٿين ڪافي آهي)، ته ڪا "سوائي"، ته ڪا "ڏيڍي" وغيره. شاهه صاحب ڪافين جو رواج وڌو، سو سنڌ ۾ ان هڪ وڏو وڙ ڪيو اٿس. سنڌ جو راڳ آهي ئي رهو؛ انهيءَ روح ريجهائيندڙ راڳ اسان جي پر ڳٺي ۾ ڏاڍي سوج مچائي آهي! هنيءَ ۾ ڏسو هاري ناري ڪنهن وقت جهار (پکي) پيو هڪليندو، ته ڪنهن وقت اها لات پيو لنوندو، جو ڪيا بات! هو جو اولي، جنهن کي جيڪو تيڪو

”جت“ سڏيندو اهي، سو اڪثر غزل ڪونه ٿو چوي؛ باقي ڪافين جو ڪوڏيو آهي. جهنگ مان ڪرها (اُٺ) قطاريو پيو ويندو، ته ڪنهن مهل لوڙائو ڏيئي، اها وٺي ڪافي آلاپيندو، جو جهنگ ۾ رنگ لائي ڏيندو! ڪنهن صوفي فقير جي درگاهه يا ٻئي آستان تي، جڏهن ڳائڻا اچي ٿا گڏ ٿين، تڏهن ته لوليون لائو ڏين؛ دلا ۽ يڪتارا ڪٺي، اهي غضب جون ڪافيون چون، جو ٻڌندڙن جو پيٽو به پاڻي ڪيو ڇڏين؛ ڪٿي ٻڪٽ پوندي آهي، ته ماڻهو هڪٻئي جي مٿان ڳاهٽ وجهي ٿيندا آهن، ۽ ۽ تير چٽڻ جي جاءِ ڪانه هوندي آهي! رواجي طرح به ڏسو ته سنڌ جا گهڻو ڪري سيئي ڪاسبي، حاج-وڻج اگهيان رکي پنهنجي ڪرت به پيا ڪندا، ته جهونگاريندا به پيا؛ ڪو مومل راڻي جا مذڪور ته ڪو سسئيءَ جا سور پيو ڳائيندو، يا مارئيءَ جي سانيهه جي سڪ ۽ اباڻن جي اُڪير وچان وڇوڙي جا ورلاپ پيو ڪندو. هي سڀ شاهه صاحب جو پرتاب آهي، جنهن ڪافين جو رواج ڪلهوڙن جي صاحبيءَ ۾ وڌو. هن سنڌي شاعرن جي سرتاج کان پوءِ بيدل، بيڪس، ڀائي دلپتراءِ صوفيءَ ۽ اين به اهو نمونو اختيار ڪيو.

مداحون ۽ مناجاتون

٢٢٤- مداحن ۽ مناجاتن جوڙڻ جو رواج به ڪلهوڙن جي صاحبيءَ ۾ پيو، جن ۾ هرهڪ دوهري ۾ ننڍيون ننڍيون ٽڪون رکندا هئا. مثال لاءِ ميان سرفراز خان

ڪلهوڙي جي مداح، مسلمانن جي نبيءَ بابت، هيٺ ڏجي ٿي:

"ڀلا ڄام، مان غلام سندو سوال سڄ تون،
آهيان ڏڪ، غمن گڏ، سچا سڏ سڄ تون،
ٻسي ٻاڻ، ڪرم ساڻ، ڏکيا ڏاڻ ڏئين مون- ڀلا ڄام...
لنگهيا لڪ، لٿا شڪ، هلي حق گڏياسون،
في الحال منجهه وصال، اچي محب ملياسون- ڀلا ڄام....
'سرفراز' کي اداس؛ آهي آس اوءان ڏانهن،
رهه راس، بند خلاص، ٿوبي خاص ڏئين مون- ڀلا ڄام...."

٢٢٥- جمن نالي هڪ چارڻ اڪين کان سڄو هو، تنهن پيران پير دستگير کان اکين جي روشنائي گهرڻ لاءِ هڪ مداح جوڙي، جنهن مان ٿوريون ٽڪون هي آهن:

"فرزند آهين حسنين جو، آءٌ سائل تنهن ثقلين جو،
درگهه متي دڻ رٻن جو، اوجر مگان عينين جو،
دارُو ڏئين دارين جو، يا پير پيران پاتشاهه!
'جمن' چوي جاهل آهيان، ڪيرتن ڪڇو ڪاهل آهيان،
تو در سندو سائل آهيان، يا پير پيران پاتشاهه!"

اهڙيءَ ريت بند بند ڏيندو هليو اچي. هندن ٻه ٻيون مداحون جوڙيون- جهڙوڪ: گرونانڪ صاحب جي مداح، درياهه شاهه جي مداح، ۽ ٻيون مداحون.

فارسي نموني جو شعر

٢٣٦- شاهه صاحب کان پوءِ سچل ۽ ٻين ڪن شاعرن فارسي بحر ۽ وزن تي ڪي ڪافيون جوڙيون، اهو رواج

عيسوي ارڙهين صديءَ جي پڇاڙيءَ ڌاري مير ڪرم علي خان جي راڄ ۾ وڌيو. ان وقت ايران جا ڪي قابل ماڻهو سنڌ ۾ آيا، جي فارسي غزل، قصيدا، رباعيون، مسدس وغيره جوڙيندا هئا؛ خود سنڌ جا مير صاحب، فارسي بحر ۽ وزن تي شعر چوندا هئا؛ ڪين انهن ڪندو ڏسي ان وقت جا ڪي سگهڙ ماڻهو به سندن پيروي ڪرڻ لڳا. انهيءَ وقت ڌاري ثابتعلي شاهه سنڌيءَ ۾ "مرثيا" جوڙيا، جي فارسي بحر ۽ وزن تي ٻڌل آهن؛ ڪن ڪن مرثين ۾ ته نج فارسي ٽڪون وڌيون اٿس. پهريون سنڌي شاعر، جنهن پنهنجا غزل فارسي بحر ۽ وزن تي الف-بي وار جوڙي "ديوان" تيار ڪيو، سو خليفو ميان گل محمد هو، جنهن جو "ديوان گل" مشهور آهي. هو صاحب حيدرآباد ضلعي جي هالا پراڻا (تعلقي هالا) ۾ سن ۱۷۴۰ع ۾ ڄائو هو ۽ اتي، جي ساڻوٽي مٽن مان هو. "ديوان" لفظ خاص طرح انهيءَ شعر جي ڪتاب کي چئبو آهي، جنهن ۾ سمورو شعر الف-بي وار ڏنل هجي. "ديوان گل" جڙيو ته ٻين کي به رشڪ آيو؛ جنهنڪري هن وقت ديوان فاضل، ديوان قاسم، ديوان سانگي، ديوان خاڪي ۽ ٻيا ٿورا گهڻا ديوان سنڌيءَ ۾ آهن. ڪن وري رباعيون، مسدس ۽ ٻيو شعر چيو آهي. هن وقت اهو فارسي نموني جو شعر هليو اچي. ڪامسين ڪامروپ، سسئي پنهون، ۽ ٻيا قصا دوهن جي ترتيب تي ٻڌل آهن؛ پر هاڻ اهو نمونو ڪي ٿورا اختيار ڪن ٿا.

سري جا ستارا

٢٣٧- مولويءَ ابوالحسن جي وقت کان وٺي، ڪيترن مسلمان عالمن رڳو ديني ڳالهين بابت ڪتاب پئي جوڙيا؛ پر ساڳئي وقت شاهه عنايت ۽ شاهه عبداللطيف تصوف جي نهر نئين سر جاري ڪئي، تہ سچل، سامي، جانڻ شاهه، روحل، مراد، غلام علي ۽ دريا خان، بيدل ۽ بيڪس، پارو شاهه، پائي وسڻ، شنڪر ڀارتي ۽ ٿلهي جي مائٽن، ۽ ٻين سريءَ (سرحد سنڌ) جي ستارن پنهنجي فيض جي درياهه جا در کولي، نہ رڳو سريءَ پر سڄيءَ سنڌ کي بهار ٻهار ڪري ڇڏيو! انهن صوفين ۽ ويدانتين عجيب پلٽون پلٽي، پيائيءَ جون ھنڌيون ڀڃي ڇڏيون، هندن توڙي مسلمانن لاءِ هڪ اهڙو پڪو ۽ وسيع ميدان پيدا ڪيو، جنهن ۾ اڄ تائين ٻنهي قومن وارا هڪٻئي سان رلمل ڪن ٿا- هنديءَ ڪم آڻيندي بہ مسلمانن عار نہ ڪونہ ٿي ڪيو: ڪنبڙي، تعلقي روهڙيءَ وارن درويشن جي ڪيتري ٻاڻي هنديءَ ۾ آهي، جنهن مان هڪ ٽڪ هي آهي:

”گُران جي، مڻن شرڻ تماري آيا.“

ڪير جيڪر چوي تہ هيءُ ڪنهن مسلمان جو چيل ڪلام آهي؟ اهڙيءَ طرح انهن سري جي ستارن، توڙي ٻين، تصوف ۽ ويدانت جون ايتريقدر پلٽون پلٽيون، جو اڄ جيڪڏهن سنڌي ساهت مان سمورو صوفيانو ڪلام ۽ ويدانتي واڻي ڪڍي ڇڏجي، تہ سنڌ جو علم ادب ٻجنسي مڙدي مثل ٿي پوي!

عامل ۽ پائيبند

۲۳۸- سنہ ۱۹-۱۷۱۸ع ۾ ميان يارمحمد ڪلهوڙي وفات ڪئي. ڪانئس پوءِ پٽس ميان نورمحمد ڪلهوڙي، اُچ ۽ ملتان مان ديوان گدومل ۽ ٻيا ڪي هندو آندا، جي اول دادوءَ جي پرسان خدآباد ۾ اچي رهيا. ميان غلام شاھہ ڪلهوڙي، سنہ ۱۷۶۸ع ۾ حيدرآباد جو شهر ٻڌايو تہ ڪيترا هندو اوڏنهين وڃي رهيا؛ سو اڄ تائين سندن اولاد خداآبادي عامل ۽ پائيبند سڏجن ٿا. انهن ٻاڙي ٻاڙي ۾ لڪاٺا ڪولايا، تہ ڪَرن جي ٻالي ۽ ڪَرمڪي اکرن جو ڦهلاءُ ٿيو. ڪيترا ديوان لاڙڪاڻي ضلعي ۾ جدا جدا هنڌن ۾ وڃي رهيا، جنهنڪري اوڏنهين بہ ديوان آهن. ڪي پائيبند جيسلمير، گجرات ۽ ٻين هنڌان آيا، جن مان ڪي ديويءَ جا پوڄاري تہ ڪي وشنو هئا. انهن ڀر ڪٺو وٺو وڌندو ۽ ٻولي بہ ويئي وسيع ٿيندي. پائيبند جدا جدا هنڌن مان آيا، تنهنڪري هندو-سنڌي اکرن ۾ ٿورو ڦير هو، جو اڄ تائين آهي.

سنڌ جو پرڳڻو قنڌار جي تابع

”جڏهن ڪڏهن سنڌڙي، تو ڪي قنڌاران جو ڪو.“

(صفحو ۲۱۳)

۲۳۹- سنہ ۱۷۳۹ع ۾ ايران جي بادشاھہ نادر شاھہ، مغلن جو زور ڀڃي، پنجاب ۽ سنڌ پنهنجي تابع ڪيا. ميان نور محمد سندس آڏ مڃڻ کان ٽٽايو، تہ نادرشاھہ سنڌ تي ڪاهي آيو. ٻئي ڏاڍا ڦهر ڪيا. ميان نورمحمد

وٽ هڪ ڪروڙ رپيا ڌرتيءَ ۾ پوريل هئا، سي جڏهن ڏنائين، تڏهن وري حڪومت ڪرڻ مليس؛ پر انهيءَ لاءِ ٻه ويهه لک رپيا ساليانيءَ ڏل ڀرڻ جو بوجو نادرشاهه مٿس رکيو. نادرشاهه جا ”نادري حڪم“ اڄ تائين سنڌ ۾ مشهور آهن.

سنڌ ۾ وري ڦرلٽ ۽ ڦاهيون

۲۴۰- نادرشاهه کان پوءِ احمد شاهه دوراني توڙي سندس پٽ تيمور شاهه ساليانيءَ ڏل طلبڻ لڳا؛ پر ايترو ڏوڪڙ اچي ڪٿان؟ پوءِ ته قنڌار کان ڪٽڪ ڪهي، اُها ڏل زوريءَ اُگاڙڻ ايندا هئا. هڪڙي ڦيري هٿي ڦرلٽ ۽ ڦاهيون لڳنديون هيون. ماڻهن جا بيٺل فصل به پٽائي چٽ ڪري ويندا هئا! ميان عبدالنبي ڪلهوڙي کي ميرن مان خطرو هو، تنهن قنڌار جي حاڪم جي مدد گهري. انهيءَ گهري مدد خان پٺاڻ آيو، تنهن ته هيڪاري وڌيڪ ڦرلٽ ڪرائي ۽ شهرن جا شهر ٻاهيون ڏياري ناس ڪرائي ڇڏيائين! انهيءَ سبب ”مدد“ معنيٰ ئي ”مصيبت“ (صفحو ۱۹۲). انهيءَ ميان عبدالنبيءَ جي وقت ۾، جوڌپور جي راجا ٻه راجپوت ايلچي ڪري موڪليا، جن مير بجار سان خلاصين ڳالهين ڪندي کيس خنجر هڻي ماريو؛ انهيءَ ڪري اڄ تائين چوڻي آهي ته ”ڪَنَ جي ڳالهين مير بجار مارايو“.

ميرن جي صاحبي

۲۴۱- سنه ۱۷۸۳ع کان وٺي ميرن جي صاحبي ٿي ته قنڌار جي حاڪم مٿن به اها ڏل مڙهي، نيٺ ۱۷۹۲ع

۾ مير فتح علي خان آئي-مٿي اٺاويهه لک رپيا اڳوڻي بقايا جي عوض توڙي اڳيندي لاءِ ڏيڻي، پنهنجي حند ڇڏائي*. سنه ۱۷۹۳ع ۾ ميرن حڪومت جو ورهاڱو ڪيو. مير سهراب خان خيرپور هٿ ڪئي، ته ڪي ديوان اوڏنهين ويا، جنهنڪري ''خيرپوري ديوان'' سڏجن ۾ آيا، نه ته اصل حيدرآباد جي ديوانن جا پاڙ آهن. مير سهراب خان جي پٽ ٺاري خان شاهه بندر هٿ ڪيو، ته ڪي ٺٽي وارا نوڪريءَ ۾ گهڙيا، جنهنڪري هينئر ٺٽي ۾ به ديوان آهن. سنه ۱۸۴۳ع ۾ انگريزن سنڌ فتح ڪئي، ته سڀني ميرن جي صاحبي پوري ٿي. باقي رڳو خيرپور ۾ عليمراد خان ٽالپر جو راڄ قائم رهيو. حيدرآباد ۾ ميرن جا قبا اڄ تائين آهن.

۲۵۲- ميرن جي صاحبيءَ ۾ ٻه عيسائي اميرزادا جارجيا (ڪاڪيزس) کان عجيب حالتن هيٺ سنڌ ۾ آيا، جن کي مير ڪرمعلي خان دين اسلام ۾ آندو. سنڌ جا مرزائون انهن جو اولاد آهن، جن مان مرحوم شمس العلماء مرزا قليچ بيگ نظم توڙي نثر جا جيترقدر علمي خزانا سنڌ کي ڏيئي ويو آهي، تيترقدر ٻيو ڪوبه سنڌي عالم اڄ تائين نه ڏيئي سگهيو آهي.

تعليم جو انتظام

۲۵۳- سنسڪرت ۽ پراڪرت وارن زمانن، ۾ ودِيا (علم) سيکارڻ لاءِ هڪڙا هوندا هئا ''آچاريه'' جي گويا پروفيسر

---

* ميجر جنرل هيگ: ''انڊس ڊيلٽا ڪنٽري''، صفحو ۱۱۷.

هئا ۽ ٻيا هئا "آپاڌياءَ" جي ماستر هئا. آپاڌياءَ جو اُچار بگڙجي "اوجها" ۽ "واجهو" ٿيا آهن. سنڌ ۾ اڄ تائين هڪ آکه وارا "اوجها" سڏجن ٿا. "واجهڪا" يعني هندو ماسترن جا اسڪول تہ انگريزن جي صاحبيءَ جي اوائل ۾ بہ گھڻيئي هئا. هندن جي شاسترن ۽ يونانين جي لکيل احوالن مان معلوم ٿئي ٿو تہ سنڌي ماڻهو طب مان گھڻو واقف هئا. اڄ تائين ويج (ويد) آهن ۽ ڳوٺن ۾ بہ ڏاهيون ۽ ڏاها گھڻيئي آهن. اسان جي ڏسندي ۾ ننڍڙن ٻارن جي ڦَڪيءَ سُٽيءَ اسان جون ٻيڙيون مايون ڪنديون هيون.

٢٤٤- مسلمانن جي صاحبيءَ شروع ٿيڻ سان عربي تعليم جو انتظام ڪيو (صفحو ٢٠٥). انهيءَ وقت کان وٺي سيد ۽ مولوي سنڌ ۾ وڌيا، جي اڪثر وعظ ڪندا هئا. ارغونن جي صاحبيءَ ۾ بہ گھڻو زور ديني تعليم تي هو، ۽ شريعت جي پابندي گھڻي هئي؛ جنهنڪري شيخ الاسلام مقرر ٿيندا هئا- جهڙوڪ شاهہ قطب الدين شاهہ محمود، جو اصل خراسان جو ويٺل هو ۽ ٻکر ۾ اچي رهيو هو، جمعي جمعي تي وعظ ڪندو هو. مرزا شاهہ حسن ارغون کيس ٻکر جو شيخ الاسلام مقرر ڪيو هو. دهليءَ جي بادشاهن جي پاران صوبا مقرر ٿي ايندا هئا، تہ بہ تعليم جو سرشتو اهوئي هوندو هو. سنہ ١٧٠٠ع ۾ مولوي ابوالحسن ديني ڪتاب لکيو، ۽ تنهن کان پوءِ ٻيا بہ ديني ڪتاب سنڌيءَ ۾ جڙيا (صفحو ٢٢٨ ۽ ٢٢٩)، تہ بہ اهو سڀ وقت عربي ۽ فارسيءَ جو واهپو گھڻو هو.

۲۴۵- ڪلهوڙن ۽ ميرن جي صاحبين ۾ ننڍو ۽ روهڙي گويا سنڌ جون يونيورسٽيون هيون؛ ۽ انهن جي سيدن کي حاڪمن لوازما ڀڏي ڏنا هئا ("سنڌ گزيٽيئر"، صفحو ۴۷۲). هندن توڙي مسلمانن جي ٻارن لاءِ آخوندن جا "ختاب" يا مڪتب هوندا هئا، جن ۾ هاڻوڪن اسڪولن وانگر درجا ڪونه هوندا هئا. ڪريما، گلستان، بوستان، پندنامو ۽ ٻيا فارسي ڪتاب پاڙهيندا هئا. نڪا هئي تاريخ، نڪا جاگرافي؛ نڪو ڪو حسابي ڪمن پليان گهڻو مٿو ماريندا هئا. شاگردن کي خط پٽ لکڻ سيکاريندا هئا. خوشنويسيءَ تي گهڻو زور هوندو هو. هيءَ چوڻي عام هئي، ته "اکر آهن اڌ علم" اها تعليم پنجن-ستن سالن ۾ پوري ڪري، شاگرد وڃي روزگار کي لڳندا هئا. عام چوڻي هئي ته "فارسي، گهوڙي چاڙهسي". ڪو فارسي خواندو جهڙو تهڙو ڏنڏو ڪندو هو، ته ٻيا عجب کائيندا هئا.

"پڙهبو فارسي، وڪڻبو تيل،
ڏسو يارو، قسمت جو کيل!" (پهاڪو)

پڙهڻ لاءِ ڪي مدرسا يا اسڪول هاڻوڪي وانگر ٺهيل ڪونه هوندا هئا. آخوندن جا مڪتب خانگي جاين ۾ يا وقتي ڪن اوطاقن ۾ بلڪ مسجدن ۾ هوندا هئا، جتي هندو شاگرد به ويندا هئا. ويجهڙائيءَ ۾ به اهين هوندو هو. ڪن مسجدن ۾ رڳو مسلمانن جا ٻار ويندا هئا، ڪي هوند وارا پنهنجي ٻارن جي تعليم لاءِ آخوندن کي پاڻ وٽ گهرائيندا هئا ۽ پاڙي جا غريب ٻار به

انِي اڇِي مفت ۾ تعليم وٺندا هئا ("سنڌ گزيٽيئر" صفحو ٤٧٢)

عام طرح شهرن ۽ ڳوٺن ۾ آخوندن ۽ مُلن جي پيدائش "جمعگي" هوندي هئي، يعني جمعي جمعي ڏينهن شاگرد پنهنجن استادن کي ڪجهه روڪڙ يا اَنُ دالَا يا ڪائيون ڏيندا هئا. اَنَ ڏينهن جو رواج وڏيڪ عام هو. انهيءَ کان سواءِ، آخوندن کي ڏڻ-وار تي ٻيو شاگردن جي مائٽن وٽان ڪجهه ملندو هو. هيئن به هوندو هو، ته ٻارن کي جيڪو ٽول سندن کائڻ لاءِ گهران ملندو هو، يا پنهنجيءَ خرچيءَ مان ڳنهندا هئا، ته آخوند کي صلاح ڪندا هئا، ۽ آخوند صاحب جو حصو به "صلاح" سڏبو هو- انهيءَ ريت اها تعليم اڪثر ڪامورن جا ٻار وٺندا هئا؛ پاڻيبندن جا ٻارگهر ۾ ئي هندو-سنڌي اکر سکي، اباڻڪي ڪِرت وڃي ڪندا هئا. ٿورڙيون ٻانشالائون به هونديون هيون.

عربيءَ جو فارسيءَ جي معرفت اثر

٢٤٦- عربن جي ڪاهه وقت عربيءَ جو جيڪو به سڌو اثر ٿيو هوندو، سو وراچڊ اُپرنش تي، يعني سنڌي ٻوليءَ جي ماءُ تي (صفحو ٢٠٥)؛ پر وڏي ڳالهه ته عربن نڪي ڪنهن کي عربيءَ سکڻ لاءِ ٻڌل رکيو هو (صفحو ٢٠٤)، نڪي سنڌ جو سڄو پر ڳڻو سندن هٿ ۾ هو (صفحو ٢٠٨). سنه ١٠٢٤ع ۾ محمود غزنويءَ سنڌ مان خليفن جي نائبن کي ڪڍي ڇڏيو (صفحو ٢٠٩). غزنوي گهراڻي وارن جي

وقت کان وٺي، فارسيءَ جو واھپو ٿيو. فارسي اڳيئي عربي آميز آھي (صفحو ٢٠٤)، تنھنڪري فارسيءَ جي معرفت عربي لفظ آيا (صفحو ٢١٠). آڳاٽي ۾ آڳاٽو موجود سنڌي شعر سمائي-فقيرن جا بيت آھن، جي عيسوي چوڏھين صديءَ جا جُڙيل آھن. انھن ۾ عربي توڙي فارسيءَ جو اثر ڏيکاري ڪونہ ٿو (صفحو ٢١٣). سنہ ١٥٢١ع کان وٺي ارغونن جي سنڌ ۾ صاحبي ٿي. انھيءَ وقت کان وٺي فارسي تعليم جو سلسلو سنڌ ۾ باقاعدي شروع ٿيو، ۽ سنڌي شعر جي تاريخ بہ انھيءَ وقت کان وٺي شروع ٿئي ٿي (صفحو ٢١٤). ـ "شاھ ڪريم جي بيتن جي ٻولي اڳوڻي نج سنڌي آھي، جا بلڪل صاف ۽ عربي ۽ فارسي لفظن جي آميزش کان پاڪ آھي. عربيءَ جا فقط اوٺيھہ لفظ ۽ ھڪ اصطلاح، ۽ فارسيءَ جا اٺ لفظ ڪم آندا اٿس"*.

دھليءَ جي بادشاھن جي حڪومت کان وٺي فارسيءَ جو واھپو وڌيو، تہ بہ شاھ جي رسالي ۾ ڏسو تہ نج سنڌي بلڪ نج سنسڪرت ۽ پراڪرت لفظ گھڻا آھن؛ ۽ انھن جي پٽ ۾ عربي ۽ فارسي لفظ پنجين ڀاڱي جيترا بہ مس ٿيندا.

ڪلھوڙن ۽ ميرن جي صاحبين ۾ ھندو ڪامورا خانگي خط پٽ بہ فارسيءَ ۾ لکندا ھئا. سنڌيءَ ڏي سائين جو ڌيان اِجھو اھڙو ھو، جو ١٨٤٥-٤٧ع ۾ ڪئپٽن جارج سٽيڪ جي چوڻ موجب پنھنجي مادري زبان (سنڌيءَ) کي مسخرن جي ٻولي ڪري سمجھندا ھئا! (صفحو ٧٦).

---

*ڊاڪٽر عمر بن محمد دائود پوٽو: "رسالہ ڪريمي"، صفحو ٢٩.

سنه ١٨٧٢ع ۾ ڊاڪٽر ٽرمپ جي وقت ۾، اتر-هندستان جي ٻين ٻولين کان سنڌيءَ ۾ ڌاريا لفظ گهٽ هئا (صفحو ٧٤). سنه ١٨٧٩ع ۾ شرٽ صاحب واري ڊڪشنري جڙي، تنهن ۾ اڍائي هزار عربي ۽ ٻه هزار فارسي لفظ آهن (صفحو ١٨٢). انهيءَ وقت کان اڄ تائين، ٻيا به ڪيترا عربي فارسي لفظ عام ٿيا آهن- اهڙيءَ طرح فارسيءَ کان، عربي لفظ سنڌيءَ ۾ وڌيڪ آهن، جن مان گهڻا اسم عام، ٿورا اسم ذات، ۽ انهن کان گهٽ صفتي لفظ آهن. سنڌيءَ ۾ عربي عدد ۽ ضمير آهن ئي ڪين، ۽ حرف ۽ ظرف به اهترا ٿورا آهن، جي آڱرين تي ڳڻي سگهجن ٿا. انهيءَ لاءِ سبب هيٺ ڄاڻائجن ٿا.

ڌارين لفظن جي چالو ٿيڻ جا قاعدا

٢٥٧- ٻوليءَ ۾ مکيه ڳالهائڻ جا لفظ ٻه آهن: هڪڙو اسم، ٻيو فعل. اهي ڄڻ ڪويا اڏاوت لاءِ ڪُپڪا يا ٽاڪيل پٿر آهن. جيڪي حرف ۽ ظرف آهن، سي چڻ ته چُن، ريتي ۽ سيمنٽ آهن، جي ڪُپڪن جي سنڌن ملائڻ ۽ اڏاوت کي پختي ڪرڻ لاءِ ضروري آهن. ڌارين قومن جا لفظ جي روز مره جي محاوري ۾ اچي ويندا آهن، تن مان سڀني کان اڳ اسم چالو ٿيندا آهن. هڪڙي قوم ٻيءَ تي ڪاهي ويندي، ته ٻنهي قومن کي گهٽ ۾ گهٽ هڪٻئي جي ملڪ، قوم ۽ جنگ ڪندڙ مکيه عملدارن جي نالن جهڙي سڌ ضروري پوندي. جنگ بند ٿيڻ کان پوءِ، سپاهيڪ طرح، اول

روزمره جي ڪم اچڻ جي شين جي خريد فروخت ٿيندي- ائين شين جي نالن جي خبر پوندي؛ فتح ڪندڙ حاڪمن جا دفتر کلندا، ته سرڪاري لکپڙه ۾ ڪم ايندڙ لفظ، ۽ عهديدارن جي عهدن، لقبن وغيره جي ڄاڻ پوندي. نوان هنر ۽ ڌنڌا کلندا، ته انهن سان لاڳاپو رکندڙ لفظ عام ٿيندا. مڪتب کلندا ۽ ڪتابي علم زور وٺندو، ته ٻئي قسمين قسمين لفظ مروج ٿيندا. اهو آهي ڌارين لفظن جي چالو ٿيڻ ۽ ٻوليءَ تي اثر ٿيڻ جو عام قاعدو- مطلب ته اول اسم چالو ٿين ٿا، ۽ صفت ب. وقتي اسم تي ڪم اچن ٿا، تنهنڪري اهي ب ٻوليءَ ۾ اچيو وڃن؛ باقي ٻيا ڳالهائڻ جا لفظ تمام دير سان چالو ٿين ٿا. انگريزيءَ جا ب هن وقت تائين رڳو اسم سنڌيءَ ۾ چالو آهن، ۽ ڪجهه ب صفت، ضمير، فعل، ظرف، يا حرف چالو ڪونه ٿيو آهي.

سنڌيءَ ۾ عربي لفظ

٢٤٨- سنڌيءَ ۾ عربي لفظ هيٺين قسمن جا آهن:

اسم- بصر (بصل)، ثوم (ثوم-فوم). ڪلف- ڪرف (قفل) قلم، ڪتاب، مدرسو، منشي، عامل، حڪيم، طبيب، قاضي، ولي، وظيفو وغيره.

اسم ذات- ادب، ظلم، طاقت، نقصان وغيره.

صفت- حلال، حرام، غافل، ظالم وغيره.

عدد- رڳو "واحد" لفظ عام آهي. سنڌيءَ جا سڀ عدد شماري ۽ قطاري سنسڪرت بنياد جا آهن.

ضمير– هڪڙو به ڪونهي.

فعل– هڪڙو به عربيءَ جو ڪونهي.

ظرف ۽ حرف– بلڪل (بالڪل)، فقط، ضرور (ظرف) عام آهن. انهن کان سواءِ ڪاڻ (خاطر)، بگر (بغير)، مقابل، موجب، واسطي (اسم–واسطو)، ۽ ٻيا اهڙا عربي لفظ اڪثر حرف جر ڪري ڪم اچن ٿا. بغير، فقط ۽ واسطي بدران سواءِ، رڳو ۽ لاءِ لفظ ڪم آڻي سگهجن ٿا، جنهنڪري انهن لفظن جو جيڪر ڪپ ڪونه پوي؛ پر تڏهن به اچي ويا آهن، ۽ اها وڏي ڳالهه آهي.

حرف ندا– الا (الله)! شال–شل (شاءالله)، معنيٰ ڏني ڪري ته!

هن ٻولين لفظ جي صورت گهٽي قدر بگڙيل آهي. اهڙيءَ طرح ٻيا به ڪي عربي لفظ ڪن ايامن کان ڪم پيا اچن، ته انهن مان ڪن جي صورت گهٽي قدر ڦري ويئي آهي– جهڙوڪ ”تعويذ“ جو اچار بگڙجي ”تائيت“ ٿيو آهي، ”مسجد“ جو اچار بگڙجي ”مسيد“ ”مسيت“ ۽ ”مهت“ ٿيو آهي؛ ”بدره“ بدران ”بدڙي“ چئون ٿا.

سنڌيءَ ۾ فارسي لفظ

٩٤٢– جيڪي فارسي لفظ سنڌيءَ ۾ عام ٿي ويا آهن، تن جا ٿورا مثال هي آهن:

اسم– آب، آبادي، آبرو، آتشبازي، بادشاه، بازيگر، تنگي، پروانو، پرواه، پهراڻ (پيرهن)، پانجيب (پازيب)،

پيشگير، جام يعني پيالو يا گلاس، جليبي (زلابيه)، دامن، ديگ، رستو، زيون، گجر (گزر) وغيره.

صفت- آباد، برباد، بيزار، پاڪ، تازو، چالاڪ، روشن، هوشيار وغيره.

ضمير- رڳو "خود" لفظ عام آهي.

عدد- دو-دستو، معنيٰ چسو يا جٽ ۽ دو-آتش، سه آتش=شراب. انهن مرڪب لفظن ۾ فارسي عدد دو (ٻه) ۽ سه (ٽي) ڪم اچن ٿا، باقي عام طرح اسين پنهنجا سنڌي عدد- هڪ، ٻه، ٽي وغيره ڪم آڻيون ٿا، جي سڀ سنسڪرت بنياد جا آهن.

ظرف- هردم ۽ هرگز.

حرف جر- "روبرو" لفظ ظرف توڙي حرف جر ٿي ڪم اچي ٿو.

حرف جملو- اگرچه، مگر، بلڪ ۽ باوجوديڪ (اڌ عربي ۽ اڌ فارسي).

حرف ندا- افسوس! يا خدا!

سنڌيءَ ۾ ٻيءَ-ٻوليءَ يا گڏيا لفظ (Hydrids)

٢٥٠- ٻوليءَ جو اثر ٻن قسمن جو ٿئي ٿو: هڪڙو ٻاهريون، ٻيون اندريون يا جگري. عربي، فارسي، ترڪي، انگريزي ۽ ٻين ٻولين جا لفظ سنڌيءَ ۾ اچي ويا آهن، ته اهو ٻوليءَ تي ٻاهريون اثر ٿيو. اڄ تائين اهي ڌاريا لفظ ليکجن ٿا. اندريون يا جگري اثر اهو آهي، جنهن ۾ ڌاريا لفظ گڏيل جي گنتجي ٻيءَ ٻوليءَ جو ڀاڱو ٿي پون-

جهڙوڪ ڪن عربي اسمن ۽ صفتن سان، سنڌيءَ جي مصدر واري پڇاڙي "اڻ" گڏڻي، فعل جوڙيا اٿئون: نظر-نظرڻ، قطار-قطارڻ، دفن-دفنائڻ، قبول-قبولڻ، ۽ قرار-قرارجڻ.

"مون کي ڏنءَ ڏيئي، وڃي ڏوليو ڏيٺ قراريو." (شاهه)

فارسي فعلن "آزمودن" ۽ "رسانيدن" مان امر واحد آهن "آزماي" ۽ "رساي"؛ انهن مان "آزمائڻ" ۽ "رسائڻ" لفظ جوڙيا اٿئون. ساڳيءَ طرح عربي لفظ "شان" ۽ فارسي لفظن "آب" ۽ "تنگ" مان "شاناٺتو"، "آباٺتو" ۽ "تنگاٺتو" لفظ ("آٺتو" پڇاڙي گڏڻ سان) جوڙيا اٿئون. انگريزي لفظن کي اڃا تائين ايتريقدر سنڌي لفظن سان ڳنڍيجڻ ڳتجڻ نہ ڏنو اٿئون. "آگبوٽ" لفظ ۾ "آگ" هندي ۽ "بوٽ" انگريزي لفظ آهي؛ انگريزي لفظ "ڪاليج" مان سنڌي صفت "ڪاليجي" (جوان). اهڙي حالت مالهن جي نالن ۾ بہ نظر اچي ٿي، جهڙوڪ حشمتراءِ قيمتراءِ، نعمتراءِ، ۽ سخاوتراءِ. خانچند نالي ۾ "خان" ترڪي ۽ "چند" سنسڪرت (چندر). محمد آچار ولد سومار خان- هتي "محمد" عربي ۽ "خان" ترڪي لفظ آهن. آچار ۽ سومار (آدتيوار ۽ سوم وار) سنسڪرت بنياد جا لفظ آهن- اهڙيءَ طرح عربي ۽ فارسيءَ جي اثر ڪري ٻيا بہ ڪيترا ٻيءَ-ٻوليا لفظ سنڌيءَ ۾ ٺهيا آهن، جن ۾ ڏڦ ريڊو تہ سنسي ٻاڪريا هڪ ڪري، عربيءَ ۽ فارسيءَ جو اهو وڏو اثر چئبو: پر اهڙا لفظ سنڌيءَ ۾ ڪي ڪهڙا ڪينهن.

عربي ۽ فارسي اڳياڙيون (Perefixes)

٢٥١- عربي ۽ فارسي اڳياڙيون، رڳو عربي فارسي لفظن سان گڏبيون آهن- جهڙوڪ الغرض، في الحال، غير حاضر ۽ لاجواب لفظن ۾ ”ال“، ”في“، ”غير“ ۽ ”لا“ عربي اڳياڙيون آهن، باقاعدي، بيقاعدي، ناپسند، ۽ هرروز لفظن ۾ ”با“، ”بي“، ”نا“ ۽ ”هر“ فارسي اڳياڙيون آهن. انهن فارسي اڳياڙين مان ”بي ۽ ”هر“ اسين ڪن سنڌي لفظن سان گڏيون ٿا- جهڙوڪ: بي ڍنگو، بي نڪو (بيشرم) ۽ هر ڪهڙي- انهيءَ سبب ڪي لفظ ٻيـ ٻوليا ٿي پيا آهن.

ڪوڙي مناسبت (False Analogy)

٢٥٢- عربيءَ ۽ فارسيءَ ۾ خ، غ ۽ ٻيا اهڙا اکر ڏسي، اسان جا ڪيترا ماڻهو نج سنڌي لفظن ۾ ”ک“، ”گ“ وغيره جا اچار به ڦيرائي ائين ڪن ٿا- جهڙوڪ ٻکال (پاڻيءَ پرڻ لاءِ کل ۽ ملاکڙو (ملهه وڙهڻ لاءِ آکاڙو يا جاءِ) جا اچار ڦيرائي ٻخال ۽ ملاخڙو چون ٿا. ”گڦا“ بدران ”غفا“ چوڻ جو رواج نه هندستانيءَ ۾ به آهي- هيءَ ڪوڙي مناسب جا مثال آهن. اهو به عربيءَ فارسيءَ جو اثر ڪري ليکبو، جيتوڻيڪ اهڙيون ڦيرڦاريون رڳو غلط فهميءَ سببان ٿين ٿيون*.

عربي ۽ فارسي جو ڪتابي ٻوليءَ تي اثر

٢٥٣- سنڌيءَ ۾ فارسيءَ جا ڪي اصطلاح به عام ٿي ويا آهن- جهڙوڪ باز اچڻ (باز آمدن)، دادي نه استادي

* آمرڪوٽ ۽ سلام ڪوٽ بدران عمر ڪوٽ ۽ اسلام ڪوٽ چوڻ جو رواج غلط فهمي سببان پيو آهي.

(نہ داده نہ ستانده) ۽ سير پياز ٻڏرو ڪرڻ- اُڪري معنيٰ ٿوم ۽ بصر ٻڏرو ڪرڻ (سير = ٿوم، ۽ پياز = بصر) ڪي عربي ۽ فارسي پهاڪا بہ ترجمو ڪري چالو ڪيا اٿن (صفحو ۲۹۶) شاهہ جي رسالي ۾ مولانا جلال الدين روميءَ جي مثنويءَ جا ڪي بيت ترجمو ٿيل آهن- مثنويءَ جو پهريون بيت سيءَ آهي:

”بشنو از ني چون حڪايت ميڪند،
از جدائيها شڪايت ميڪند“.

شاهہ صاحب ان جو ترجمو ڪيو آهي:

”وڍيل ٿي وايون ڪري، ڪُٺل ڪُوڪاري؛
هن پڻ پنهنجا ساريا، هو هنجون هڏن لڳ هاري“.

اهڙيءَ طرح مثنويءَ جا ٻيا بيت بہ ترجمو ڪيا اٿس. ”ديوان گل“ ۽ ٻين ڪتابن ۾ عربي ۽ فارسي ڪتابن وارا خيال ترجمو ٿيل آهن. ڪيترا ڪتاب تہ اکر بہ اکر فارسيءَ مان ترجمو ٿيل آهن، جهڙوڪ: ”چچ نامو“، ”تاريخ معصومي“، ”تاريخ طاهري“، ”رباعيات عمر خيام“ وغيره- ساهت جي واڌاري جي اها بہ هڪ وات آهي، جو ٻين ٻولين جا ڪتاب ترجمو ڪن.

سرائڪيءَ جو اثر

۲۵۴- سرائڪي ٻولي جاڻي ٻُڌي سنڌ ۾ (صفحو ۷۹)؛ تنهنڪري سنڌيءَ تي ان جو اثر گهڻوئي آهي (صفحو ۸۶، ۱۰۶ کان ۱۰۹) سرائڪيءَ ۾ ”جُل“ معنيٰ ”هل“،

۽ ”ڳهڻ“ معنيٰ ”وٺ“ اهي لفظ شاهه ڪريم ۽ ٻين
ڳهڻ شاعرن ڪم آندا آهن.

”آٽ ڏي ڀهر اندر ۾ نانءَ سائين دا ڳهڻ.“ (سامي)

سرحد سنڌ وارو پاسو ٻروچڪو ملڪ آهي، جتي
اڄ به سرائڪي عام آهي. ڪلهوڙا ۽ مير به رواجي طرح
سرائڪي ڳالهائيندا هئا. جنهنڪري هندو ڪاسورا به
اها ٻولي ڳالهائيندا هئا. سرائڪي پهاڪا به سنڌيءَ ۾
عام ٿي ويا آهن، جهڙوڪ:

(١) اپني ڳهوٽ نہ نشا ٿيوڻي.

(٢) آپ نہ ڀالي، ڀالي ڏون.

(٣) ڀوُنڪ مٺڏي ڪتي، مٺن نندر نال مٺي.

(٤) شينهن نہ ڏيکيا، ڏيک ٻلاڙا؛ چور نہ ڏيکيا ڏيک سونارا.

(٥) ٻلي شير پڙهايا، ڦير ٻلي نون کاوڻ آيا.

(٦) تو آکيسين، مٺن نہ ٻيجسان، مٺن بازي ڪتي.

سنڌ ۾ عيسائي تعليم جو انتظام

٢٥٥- سنه ١٨٤٣ع ۾ انگريزن سنڌ فتح ڪئي، تنهن تي روهڙيءَ جي سيدن کي جيڪي لوازما ميرن وٽان ملندا هئا، سي انگريز سرڪار بند ڪيا، ته فارسي جي واڌاري کي ڌڪ اچي ويو. ملن ۽ آخوندن جا ڇهه سؤ کن مڪتب سڄيءَ سنڌ ۾ هئا ("سنڌ گزيٽيئر"، صفحو ٤٧٢)، تن تي سرڪار نڪو ڪو پنهنجو ضابطو رکيو، نڪا ڪا انهن لاءِ گرانٽ منظور ڪيائين. سنه ١٨٤٥ع ۾ حيدرآباد جو ڪليڪٽر ڪئپٽن رائيبورن هو، جنهن انگريزي اسڪولن کولڻ لاءِ سرڪار کان ٻي هزار رپيا ساليانه گرانٽ گهري مگر ڪو لائق ماستر ڪونه ملي سگهيو، تنهنڪري ڳالهه اتي رهجي ويئي. تن ڏينهن ۾ ڪراچيءَ جو ڪليڪٽر ڪئپٽن پريڊي هو، جنهن جي نالي پٺيان ڪراچيءَ ۾ هڪ رستو "پريڊي ستريٽ" سڏجي ٿو. هن صاحب خرچ پنهنجي کيسي مان ڪري، ڪراچيءَ ۾ هڪ اسڪول کوليو، جنهن ۾ عيسائي مذهب جي تعليم مفت ڏني ويندي هئي. سنه ١٨٤٦ع کان وٺي ١٨٥٢ع تائين اهو اسڪول هڪ لوڪل ڪاميٽيءَ جي هٿ ۾ هو ۽ سنه ١٨٥٣ع ۾ اهو "چرچ مشن سوسائٽيءَ" جي حوالي هن شرط تي ٿيو، ته عيسائين جو انجيل (بائبل) ضرور

پاڙهڻ ۾ ايندو. ”متيءَ“ Gospel of St. Matthew
جو سنڌيءَ ۾ ترجمو سيرامپور جي پادرين، سنه ١٨٢٥ع
۾ ڪيو هو. ان جو ٿئون سنئون ترجمو ڪئپٽن جارج
سٽئڪ ڪيو، جو ديوناگري اکرن ۾ ١٨٥٠ع ۾ ڇپيو.
انهيءَ کان پوءِ ”يوحنّ“ Gospel of St- Jhon جو
ترجمو برنس صاحب ١٨٥٢ع ۾ عربي- سنڌي اکرن ۾
ڪيو: ٻئي سال اهو گرمکي اکرن ۾ به ڇپيو- اهي
خرچ بمبئيءَ جي ”آگزيليئري بائبل سوسائٽيءَ“
Bible Society Bombay Auxiliary ڪيا هئا. پوءِ
ته ڪئين عيسائي مذهب جا ڪتاب، ”برٽش ۽ فارين
بائبل سوسائٽي، لنڊن“ جي خرچ تي ڇپجي پڌرا ٿيا.
ڪراچيءَ واري مشن اسڪول کان کان گهڻو پوءِ حيدرآباد
۽ سکر ۾ مشن اسڪول کليا. انهن ۾ هندو توڙي مسلمان
شاگرد ڪلاسن ۾ وڃڻ کان اڳ وچين وڏي صفي
(هال) ۾ گڏ ٿيندا هئا. اسڪول جو پادري اول بائبل
مان ڪجهه لڪر پڙهي پڙهائيندو هو. پوءِ پادري توڙي
ماستر ۽ شاگرد سڀئي گڏجي ڏڏيءَ کان دعا گهرندا هئا:
”اي اسان جا بابا! تون جو آسمان ۾ آهين، تنهنجو
نالو پاڪ هجي وغيره“.

انهيءَ دعا گهرڻ کان پوءِ شاگرد ڪلاسن ۾ ويندا هئا.
اوائل وارا پادري نهايت لائق انسان هوندا هئا.
جهڙوڪ شرٽ صاحب، جنهن جي سنڌي ڊڪشنري اڄ
تائين مشهور آهي. هو سنسڪرت جوڄاڻو هو ”اڪرڊائنو“

ڳالهه هڪ ننڍو ڪتاب جوڙيو هئائين، جنهن ۾ سنڌي لفظن جا سنسڪرت بنياد ڄاڻايل هئا. ڪانئس پوءِ ڪن هندن توڙي مسلمانن ڪي ڪن پادرين عيسائي مذهب ۾ آندو، تہ رفتي رفتي مشن اسڪول ڏڪارجڻ لڳا.

سنڌي آئيوتا (لپي) ۽ سنڌي اسڪولن جي ضرورت

٢٥٦- انگريزن جڏهن سنڌ فتح ڪئي، تڏهن سنڌي ٻوليءَ لاءِ ڪا هڪڙي مقرر ٿيل آئيوتا ڪانہ هئي. سنڌ جي هندن مان برهمڻ ۽ ٺورا ٻيا ديوناگري (شاستري) اکر ڪم آڻيندا هئا، جن جو اڳي ٻيو نمونو هو، ۽ هاڻ ڪجهہ قدر ڦريل آهي. سنڌ جا واڻيئڙا هندو-سنڌي يا واڻڪا اکر ڪم آڻيندا هئا، جن ۾ لاڪنائون يا ماترائون ڪينهن ۽ پنجاب جي ”لنڊا“ يا ”ٽڪرن“ اکرن وانگر آهن. ڪيترا خواجا ۽ ميمڻ واپاري بہ اهي اکر ڪم آڻيندا هئا. اهي اڄ تائين بہ پنهنجو حساب-ڪتاب هندو-سنڌي اکرن ۾ رکندا آهن؛ هندن ڪان بہ خواجن جي لکڻ جو نمونو وڌيڪ پسنديءَ جهڙو آهي، جو هو چار لاڪنائون يا ماترائون ڪم آڻين ٿا*.

سنڌ جا ٻاوا، عاملن توڙي ڀائيبندن جون ڏالون، بلڪ ڪيترا ڀائيبند گرمکي اکر ڪم آڻيندا هئا، جي سکن جي

* سنہ ١٨٩٠ع ڌاري سنڌ جي ايڊيوڪيشنل انسپيڪٽر جيڪب صاحب ٺورا هندو-سنڌي اسڪول کولايا، ۽ هندو-سنڌي آئيوتا ۾ ماترائون گڏايائين- اهو ڪم سر ڪوڙيمل ڪيو هو- انهيءَ نئين آئيوتا بهادر ديوان ڪوڙيمل ڪيو هو- انهيءَ نئين آئيوتا ۾ ڪي هندو-سنڌي ڪتاب بہ ڇپجي پڌرا ٿيا هئا.

اِي پاتشاهي ڪري، انگد صاحب ١٥٣٨ع ۽ ١٥٥٢ع جي وچ ڏاري جوڙيا هئا. سنڌ جا مسلمان نوڙي هندو ڪامورا عربيءَ ۽ فارسيءَ جي نموني سنڌي مضمون لکندا هئا، ۽ سيڪنهن جي لکڻ جو نمونو پنهنجو پنهنجو هوندو هو- جهڙوڪ، ڪنهن يا ٻئي جي اچار وارن اکرن مان اڪثر رکيو عربي ۽ فارسيءَ وارو "ڪ" (ڪ) اکر ڪم آڻيندا هئا، اهو ھڪڙوئي اکر ڪٿي ڪ يا ڪ، ته ڪٿي گ، گ يا گھ ڪري پڙهندا هئا؛ "ڱ" بدران عام طرح "نگ" لکندا هئا. "شاهه جو رسالو"، "ابوالحسن جي سنڌي"، "ديوان گل" ۽ ٻيا جهونا سنڌي ڪتاب انهيءَ اَڳاٽي نموني لکيل آهن. انگريزن جي صاحبيءَ جا پهريان ٽورا ورهيه، سڀ سرڪاري لکپڙهه فارسيءَ ۾ هلندي هئي، ۽ انگريزي چاٺڊرن کان ترجمو ڪرائي، انگريزي عملدار ڪم پيا ٽپائيندا هئا.

سر بارٽل فريئر، جنهن جي نالي پٺيان ڪراچيءَ وارو فريئرهال سڏجي ٿو، سو ١٨٥١ع ۾ سنڌ جو چيف ڪمشنر هو. سندس وقت ۾ اها ڪوشش ٿي ته:

(١) اَئينديءَ سڀ سرڪاري لکپڙهه سنڌيءَ ۾ هلي.

(٢) يورپي ۽ ٻيا غير ڏيهي عملدار سنڌيءَ ۾ امتحان پاس ڪن، ته سنڌي ماڻهن کان پنهنجي سر حال احوال وٺي سگهن، ۽ سنڌي لکپڙهه ٻه سمجهي نيڪال ڪن.

(٣) سنڌي اسڪول کلن، جو اڳي رکيو فارسيءَ جو واهپو گهڻو هو.

پر سنڌيءَ لاءِ ڪا خاص مقرر ٿيل آئيوٽا هئي ڪانه، تہ پوءِ اهي ليٽي مرادون ڪيئن حاصل ٿين؟

ڪئپٽن برٽن، جو پوءِ سر رچرڊ برٽن سڏجڻ ۾ آيو، تنهن رٿ وڌي تہ عربي اکرن ۾ ضروري ڦيرڦاريون ڪري، سنڌيءَ لاءِ آئيوٽا ٺاهجي. تن ڏينهن ۾ ڪئپٽن جارج سٽئڪ ڊپوٽي ڪليڪٽر هو، جو سنسڪرت توڙي سنڌي چڱي چالندو هو. هن صاحب سر رچرڊ برٽن جي رٿ تي اعتراض اٿاري چيو تہ هندو-سنڌي اکر جڏهن اڳيئي چالو آهن، تڏهن انهن ۾ ڪجهہ ڦير ڦارڻ ڪري اهي ڪم آڻجن يا ديوناگري اکر ڪم آڻجن. سر رچرڊ هڪڙيءَ ڳالهہ تي، ۽ ڪئپٽن سٽئڪ ٻيءَ ڳالهہ تي ٿي بيٺو، تہ سر بارٽل فريئر وڏي ويچار ۾ پئجي ويو- چي: جيڪڏهن عربي-سنڌي اکر ٺاهيا تہ هندو اهي اکر سکندا ئي ڪين، ۽ جي هندو-سنڌي آئيوٽا چالو ڪبي، تہ مسلمانن کي اها ڳالهہ ڪين آڏڻندي- اٿين هن عملي ڳالهہ کي گويا فرقيوار رنگ اچي ويو، ۽ هيءُ هڪ هندو-مسلم سوال ٿي پيو. آئيوٽا جو جيستائين فيصلو نہ ٿيو، تيستائين سنڌي اسڪول بہ کلي نٿي سگهيا. نيٺ اهو آئيوٽا جو سوال "ايسٽ انڊيا ڪمپنيءَ" جي ڊئريڪٽرن جي ڪورٽ ۾ فيصلي لاءِ ويو. سنہ ١٨٥٣ع ۾ انهيءَ ڪورٽ فيصلو ڪيو، تہ "سنڌي آئيوٽا لاءِ عربي صورتخطي آزمائڻ گهرجي". تعليمي ڪم لاءِ ڏهہ هزار رپيا منظور ٿي آيا، تنهن کان پوءِ ڪم شروع ٿيو.

مسٽر ايلس، جو پوءِ سر ٻروايلس سڏجڻ ۾ آيو، سو سن ١٨٥٣ع ۾ سنڌ جو اسسٽنٽ ڪمشنر هو، ۽ تعليم کاتي جو پورٽ فوليو سندس هٿ ۾ هو. عربي-سنڌي آئيوٽا جوڙڻ لاءِ، هن صاحب جي زير صدارت هڪ ڪاميٽي مقرر ٿي، جنهن جا هيٺيان ميمبر هئا:

١. راءِ بهادر نارائڻ جڳنناٿ-جنهن جي نالي پٺيان ڪراچيءَ وارو سرڪاري هاءِ اسڪول سڏجي ٿو.
٢. خانبهادر مرزا صادق علي بيگ (مرزا قليچ بيگ جو مربي پيءُ).
٣. ديوان پريداس انندرام رامچنداڻي.
٤. ديوان اڌارام ٿانورداس ميرچنداڻي.
٥. سيوهڻ وارو ديوان ننديرام ميراڻي-جنهن "تاريخ معصوميءَ" جو سنڌيءَ ۾ ترجمو ڪيو هو.
٦. ميان محمد-جو ڪجهه وقت حيدرآباد جي نارمل اسڪول جو ماستر هو، ۽ سنڌي گرامر جوڙيو هئائين.
٧. قاضي غلام علي-ٺٽي وارو.
٨. ميان غلام حسين-ٺٽي وارو.

هن ڪاميٽيءَ مقرر ٿيڻ کان اڳ، فورٽ وليم (ڪلڪتي) جي ڪن پروفيسرن اردوءَ لاءِ آئيوٽا ٺاهي هئي، جا اڄ تائين پيئي هلي. هاڻوڪي عربي-سنڌي آئيوٽا مان ظاهر آهي ته هن ڪاميٽيءَ جي ميمبرن، انهيءَ اردو آئيوٽا مان به ڪجهه مدد ورتي هئي، ۽ ٿورو ڏيان انهيءَ آڳاٽي آئيوٽا تي به ڏنائون-جنهن ۾ ابوالحسن جي سنڌي،

شاهه جي رسالي جا دستخط، ثابتعلي شاهه جا مرثيا، ۽ ٻيا قديم سنڌي ڪتاب لکيل آهن ـ انهن ڪجهه آکرلو نمونو ته ڪجهه اردوءَ وارو نمونو اختيار ڪري، ۽ ڪن عربي ۽ فارسي اکرن ۾ ڦيرگهير ڪري، عربيءَ جي اناويهن اکرن کي وڌائي ايڪونجاهه اکر ڪيائون!" اها نئين آئيويتا ١٨٥٣ع ۾ ٺهي هئي.

مٿيون احوال گهڻو ڪري سمورو ائٽڪن صاحب واري "سنڌ گزيٽيئر" (صفحو ١٤٧) مان ورتل آهي. اها اصلوڪي

*سنسڪرت ۾ ليتيهه حرف صحيح آهن، ۽ اهي سڀ ماڳيا سنڌيءَ ۾ آهن؛ ايترو تفاوت آهي، ته سنسڪرت ۾ "ش" اکر ٻن قسمن جو آهي، ۽ سنڌيءَ ۾ رڳو هڪڙو "ش" اکر آهي. سنسڪرت ۾ "ڊ" جي هيٺان ليڪ يا ٻڙي ڏبي ته "ڙ" ڪري پڙهبو؛ سنڌيءَ ۾ "ڊ" ۽ "ڙ" ڌار اکر آهن. انهيءَ ريت وري ماڳيا ٽيهه اکر اچي، تين ٿا. "ٻ"، "ڄ"، "ڏ" ۽ "ڳ" جا اچار ٻوءِ سرائڪي ڳالهائيندڙن جي سنگ ۾ سکيا مين ـ اهڙيءَ طرح سنڌي ٻوليءَ جا جملي سٺيهه اکر آهن؛ انهن ۾ تيرهن اکر عربيءَ ۽ فارسيءَ وارا يعني ث، ح، خ، ذ، ز، ص، ض، ط، ظ، ع، غ، ف، ق ۽ چوڏهون اکر الف گڏي، ايڪونجاهه اکر ڪيا اٿن ـ حقيقتون، الف (ا) حرف علت ۾ ليکبو آهي؛ پر عربيءَ ۽ فارسيءَ ۾ ا، و، ي، اهي ٽي اکر حرف صحيح توڙي حرف علت ٿي ڪم اچن ٿا. انهن مان جنهن به اکر جي مٿان يا هيٺان ڪابه اعراب ڏبي، ته اهو حرف صحيح ڪري ليکبو.

-موري لکپڙھ حيدرآباد سنڌ جي ٽريننگ ڪاليج جي دفتر تي اڄ تائين رکيل آھي، جا مسٽر اٽڪن سنڌ گزيٽيئر لکڻ مهل گهرائي هئي.

نئين عربي-سنڌي آئيوڊا (لپي) تي بحث

٢٥٧- سنه ١٨٥٣ع ۾، نئين سنڌي صورتخطي مقرر ٿيڻ تي گهڻو بحث هليو. ڪن هندو صاحبن زور ڀريو، ته الف، ۽ ع؛ ت ۽ ط؛ ث، س ۽ ص؛ ز، ذ، ض ۽ ظ؛ ڪ ۽ ق؛ ح ۽ ھ جھڙن اُچارن لاءِ ڌار ڌار اکر بدران هڪ-هڪ اکر مقرر ڪري، اکرن جو تعداد گهٽائجي- سنڌين اھا رٿ هيٺين سبب ڪري رد ڪئي:

(١) سنڌي ٻولي اڳي ئي عربي صورتخطيءَ ۾ لکڻ ۾ ايندي اچي، تنهنڪري عربيءَ وارا سڀ اکر قائم ڪجن؛ باقي رڳو نج سنڌي اکرن لاءِ ڪي صورتون مقرر ڪجن.

(٢) جيڪڏهن عربي لفظن جون صورتون مٽائي ڇڏبيون، ته پوءِ لفظن جي صحيح معنيٰ ۽ اصليت بلڪل گم ٿي وينديءَ. عربي ۽ فارسي حرفن کي اصلوڪي صورت ۾ قائم رکڻ ڪري اھڙو مونجھارو پيدا نه ٿيندو، ڇاڪاڻ ته عربي ۽ فارسيءَ جون عمديون لغتون (ڊڪشنريون) اڳي ئي موجود آھن.

(٣) جيڪڏهن عربي اکرن جون صورتون ڦيرائبيون، ته مسلمانن جا نالا، جهڙوڪ "محفوظ علي" بدران "مهفوزالي" لکبو، ته ڪوبه مسلمان اھا ڳالهه قبول نه ڪندو، ته هڪ

بامعني ۽ درست نالو ڦيرائي هڪ بلڪل بي معني ۽ غلط صورت وارو نالو ڪم آڻجي.

(ع) عيسوي سورهين صديءَ کان وٺي هن وقت (١٨٥٣ع) تائين، سڀ سنڌي ڪتاب عربي ۽ فارسي صورتخطيءَ ۾ لکيل آهن. جيڪڏهن هينئر عربي حرفن جون صورتون ڦيرائبيون، ته اهو چئن صدين جو علم ادب (ساهت) مسلمانن جي آئيندي نسل لاءِ بيڪار ٿي پوندو.

سر بارٽل فريئر، انهيءَ بحث مباحثي بعد ۽ فيصلي ۾ مدد ڪرڻ لاءِ، ايلس صاحب سان گڏ ٻه-چار يورپي عملدار همراهه ڪيا، جن سيني يڪراءِ ٿي عربي صورتخطي قائم رکي ۽ نج سنڌي آوازن لاءِ نوان حرف مقرر ڪيائون.*

آئيويٽا (لپي) سڌارڻ جي ضرورت

٢٥٨- نئين عربي-سنڌي آئيويٽا جولاءِ ١٨٥٣ع کان وٺي جاري ٿي. ان ۾ ڪي اکر آڳاٽي نموني بيهاريائون (صفحو ٢٥٩). يورپي ۽ ٻيا غير ڌڃي عملدار جن ڪي

* ٿورا ورهيه ٿيا، ته ڪراچيءَ جي "ڪيسري" اخبار اٺين صورتخطي ڦيرائيي، ته ٻولي سمجهڻ کان ٻاهر ٿي پئي! پوءِ ته اخبار بند ٿي ويئي. قدرت پنهنجا ڪم پاڻيهي پيئي ڪري. جيئن "تفحص" ۽ "صبحالي" وغيره جا اُچار ڦري "تپاس" "سباڻي" وغيره ٿيا آهن، تيئن ٻيا به اچار پاڻيهي پيا ڦرندا؛ جاڳي ٻجهي ڪنهن به ٻوليءَ سان هٿچراند نه ڪرڻ گهرجي.

سنڌي سگهي ٿي، نه ڏٺو ته اهي اکر منجهائيندڙ آهن- ڊاڪٽر ٽرمپ پنهنجي گرامر جي منڍ ۾ ڄاڻايو آهي ته 'اٿيويتا سڌارڻ جي ضرورت آهي، ٻوءِ ته بمبئي جو هڪ سيولين انهيءَ ڪم لاءِ سرڪار مقرر ڪيو، ته به اٿيويتا ۾ ڪتريون خاميون اڃا رهيل آهن*'.

هاڻوڪي آئيوينا (الڦ-ب) جون مکيہ خاميون

٢٠٩- سنڌيءَ ۾ "وسرگ" يعني "ھ" جي اچار وارا اکر (Aspirates) ڏهہ آهن، جي عربيءَ توڙي فارسي ۾ ڪينهن. اهڙن اکرن جوڙڻ لاءِ "ب" ۾ ٻي نقطا پيا به هيٺان گڏي "ڀ" اکر ٺاهيو اٿن؛ "د" جي مٿان فقط ھہ نقطا گڏي "ڌ" جوڙيو اٿن؛ "ڊ" ۾ وري هڪڙو نقطو هيٺان گڏي "ڍ" اکر ٺاهيو اٿن- ۽ "ٽ" مان پاڻ هڪ نقطو ڪڍي "ٺ" اکر ٺاهيو اٿن! هن مان ظاهر آهي ته اکرن جا نقطا ڪنهن به هڪ ترتيب تي نہ ڏنا اٿن. هن باري ۾ ٻيءَ به چُڪ ڪئي اٿن؛ عربيءَ ۾ "پ" اکر ڪونهي، تنهنڪري ان کي ماڳهين ڇڏي، "ف" اکر مٿان ٻي نقطا گڏي "ڦ" اکر ٺاهيو اٿن- هيءَ چُڪ اهڙي آهي، جهڙو ڪو انگريزيءَ ۾ "ڦتومل" Phatumal بدران Fhatumal لکي! "ڦ" جو بنياد "پ" اکر

* ڪي صاحب چون ٿا اها آئيويتا سنہ ١٨٦٦ع ۾ ڪئپٽن سٽئڪ سڌاري، پر اها غلط ڳالهہ آهي. ڪئپٽن سٽئڪ ١٨٥٦ع ڌاري گڏاري ويو هو، ۽ آئيويتا کي ٻوءِ سڌاري هٿائون.

آهي. انهيءَ ڪري هندستانيءَ يا اردوءَ ۾ اهڙو عقل جو ڪم ڪندا آهن، جو ٻ-ٻه گڏي لکندا آهن- جهڙوڪ "قل قول" بدران لکن "پهل پهول"- ڪٿي ته ٻاڻ ٻه اکن ڪيو اٿن، جهڙوڪ: ج ۽ گ ۾ "ھ" اکر ٻجنسي گڏي، "جھ ۽ گھ" اکر ٺاهيا اٿن- آڳاٽا ڪي مسلمان مصنف ٻه اٿن ڪندا هئا. جنهنڪري ڇٻو ته ٻنهيءَ جي ميولين، هن حالت ۾ سڌاري بدران پاڻ بگاڙو ڪيو! اڄ به هيئن ڪرڻ گهرجي ته شاگردن کي اول، ب، ت، پ، ٿ، ج، چ، د، ڊ، ڪ، ۽ گ اهي ڏهه اکر سيکاري، پوءِ ٻڌائجي ته انهن ۾ جيڪڏهن "ھ" جو اچار گڏبو ته ڀ، ٿ، ڦ، ٿ، جھ، ڇ، ڌ، ڍ، ک، ۽ گھ اهي ٻيا ڏهه اکر ٺهي پوندا- ائين اکرن سکڻ ۾ گهڻي سهولت ٿيندي.

٢٦٠- عربيءَ ۽ فارسيءَ ۾ نڪ جي اچار وارا فقط ٻه اکر "م" ۽ "ن" آهن. سنڌيءَ ۾ اهڙا اچار پنج آهن: ڃ، ڱ، م، ن ۽ ڻ- ٻيون ٻن اکرن جوڙڻ لاءِ "ج" ۾ هڪ نقطو وڌائي ۽ "گ" مٿان ٻه نقطا ڏيئي، "ڃ" ۽ "ڱ" اکر ٺاهيا اٿن، جا غلطي ڪئي اٿن؛ ڇاڪاڻ ته انهن اکرن جو بنياد "ن" آهي، ۽ نه ج ۽ گ. مثال وٺو سنسڪرت لفظ "ڪنيا" ۽ "سنتيہ"، جن جا اچار سنڌيءَ ۾ آهن "ڪڃا" ۽ "سڃ". هتي ڏسو ته سنسڪرت لفظن ۾ اول "ن" آهي، ۽ "يہ" جو اچار متجي "ج" ٿيو آهي؛ اهي ٻئي گڏجي "ڃ" جو اچار پيدا ڪن ٿا؛ انهيءَ سبب ڇٻو ته آڳاٽا مسلمان

مصنف صحيح هئا، جو ڄ ۽ ڳ بدران "نج" ۽ "نگ" لکندا هئا- هن بمبيءَ جي سيولين سڌاري بدران پاڻ بگاڙو ڪيو.

نئين آئيويئا (لپيءَ) تي هندن جو اعتراض

٢٦١- بيمس صاحب جي گرامر جو جلد پهريون ١٨٧٢ع جو ڇپيل آهي. ان ۾ هن صاحب هندو-سنڌي اکرن جي ذڪر ڪندي جيڪي لکيو آهي، تنهن مان سمجهجي ٿو ته سنڌ جي هندن کي نئين عربي- سنڌي آئيويئا تي اعتراض هو؛ ۽ جيتوڻيڪ پاڻ ديوناگري اکر ڪم ڪونہ آڻيندا هئا، تہ بہ رت ڏني هئائون تہ ديوناگري اکرن ۾ ڦيرگهير ڪري آهي ڪم آڻجن.*

*"There are some twelve or thirtreen different (Hindu-Sindhi) alphabets cuarent in sind,some of which differ very widely from the others Of late, however, the Arabic character, though ill-adopted to exprees Sindhi Sounds; has come into common use, and a modification of the Devanagari is proposed for adoption, thoogh I believe it is not actually employed by any class of Sindhians."

Jhon Beames: "Comparatiue Gaammar of the Modern Aryan Languages of India" Vol I, P. 55, Footnote.

اکيوڻا (لپيءَ) بابت مصنف جو شخصي رايو

٢٦٢- مسلمان حاڪمن ڪڏهن ٻه ڪنهن کي عربي خواهه فارسي سکڻ لاءِ ٻڌل نه رکيو هو، جنهن صورت ۾ خواجا ميمڻ اڄ تائين هندو-سنڌي اکر پيا ڪم آڻين، تنهن صورت ۾ انهن ۾ لاڪنائون يا ماترائون گڏي، اهي چالو ڪرڻ گهرندا هئا- جيئن ڪئيترن ستلڪ منڊ ۾ ٿي صلاح ڏني هين- جيڪڏهن انهن اکرن تان ڪن کي اعتراض هو ته اڙدو آئيوينا جا اڳي چالو هئي، سا سنڌيءَ لاءِ به اختيار ڪن ها- مطلب ته ”نئين آئيوينا“ جوڙڻ ڏي غلط ڪم هوا سنڌي ٻولي لسپيلي، ڪڇ ۽ ڪاٺياواڙ، توڙي ملتان جي حد تائين، ڳالهائڻ ۾ اچي ٿي؛ پر اسان جي هالوڪي آئيوينا هو سمجهي نٿا سگهن. جنهنڪري اسان کان ڌار ٿي پيا آهن ۽ سنڌي ساهت سنڌ کان ٻاهر ڦهلجي نٿو سگهي. وري به شڪر جو هندستان جا هندو توڙي مسلمان مدبر اهائي ڪوشش پيا ڪن، بلڪ ڪي ٻوروپي به صلاح پيا ڏين*، ته سڄي هندستان لاءِ هڪ ڪي آئيوينا چالو ڪجي، ته قومي اتفاق وڌي- پلي ته هندي يا اڙدو اکر چالو ڪن، ته اسان سنڌي مالهن کي اهو فيصلو اکين تي

*"The use of, different scripts for the languages of India is a source of great inconveenience to us and a hindrance to national solidarity".
Dr. P. J. Thomas; "COMMON SCRIPT"-
"*Sind Observer*", *Karachi*, *16-1-1941*, *P. 8*, *column 1.*

رکڻ گهرجي: هنديءَ ۾ ساهت اڳاهه لڙو پيو آهي، ۽ اُردوءَ جو علمي خزانو به گهٽ ڪونهي؛ ٻنهي مان جيڪا به لکپي چالو ڪن، تنهن جو ساهت اسان جو ٿي پوندو، ۽ سنڌي ساهت جي تڪڙي ترقي ٿي سگهندي، ۽ قومي ڀاؤ به وڌندو.

سنڌي ساهت جو واڌارو

٢٦٣- سنڌي شعر جي شروعات ۽ ترقيءَ جو ذڪر اڳي ڪيو ويو آهي (صفحو ٢١٤ ۽ ٢٣٤). ميرن جي صاحبيءَ جا نثر ۾ جڙيل ٻه-ٽي ڪتاب ٻڌجن پيا؛ پر اڄ تائين ڇپجي پڌرا ڪونه ٿيا آهن. جيڪي ڪتاب ڇپيل آهن، تن پٽاندر چئجي ٿو، ته سنڌ ۾ اول عيسائن جي ”انجيل“ جا ڪي ڀاڱا، ١٨٢٥ع کان وٺي پادرين تيار ڪرايا، ۽ پوءِ ٻيا به عيسائي مذهب جا ڪتاب ڪڍيائون (صفحو ٢٥٧). جولاءِ ١٨٥٣ع ۾ هالوڪي آئيويٽا نهي، ته پوءِ سگهوئي فارسي، اردو، مراهٽي ۽ گجراتي ڪتابن مان ترجما ڪري؛ ڊسمبر ١٨٥٤ع تائين تاريخ، جاگرافي ۽ ليکي جي پڙهڻ سوڌا ڪُل ڏهه ڪتاب سرڪار ڇپائي پڌرا ڪيا (”سنڌ گزيٽيئر“، صفحو ٤٧٤). اُئين اول درسي ڪتاب نڪتا، جي سرگواسي ديوان پريداس انندرام رامچندانيءَ؛ مرحوم خانبهادر مرزا صادق علي بيگ ۽ ٻين صاحبن جوڙيا. انهيءَ وقت کان وٺي ڪي وندر جا ڪتاب به نڪتا. سنه ١٨٥٣ع ۾ مرحوم ميان غلام حسين محمد قاسم قريشي ”پنهي زميندار

جي ڳالھ" نالي ھڪ ننڍڙو، پر عمدو قصو لکيو- ٻولي ۾ نيٺ سنڌي آھي- سنہ ١٨٥٥ع ۾ ٽياري تعلقي ھالا جي مرحوم سيد ميران محمد شاھ "ڏاتوري ۽ ڪڏاتوري جي ڳالھ" لکي، ١٨٦١ع ۾ "مفيدالصبيان" بہ ڇپائي پڌرو ڪيائين- ھن صاحب جي ٻولي بہ واہ جي آھي! تن ڏينھن ۾ انگريزي ٻوليءَ جي ڪنھن ورلي کي واقفيت ھئي، تنھنڪري ماڻھن رڳو ھندي ۽ فارسي ٻوليءَ مان ڪھاڻيون ۽ قصا ترجمو ڪري ٿي لکيا. ٿيان ٿيتي ڪتاب ھنديءَ ۾ ترجمو ٿيا ھئا. سنہ ١٨٥٧ع ۾ سرڳواسي ديوان ننديرام سيوھاڻيءَ "باب نامو" نالي ننڍڙو ڪتاب ٻارائي درجي جي شاگردن لاءِ لکيو، ۽ ١٨٦١ع ۾ "تاريخ معصومي" جو ترجمو فارسيءَ مان ڪيائين. انھيءَ وچ ۾ اسان جا ٿورا سنڌي صاحب انگريزي ٻولي سکي ويا، ۽ انھيءَ مان ترجما ڪرڻ لڳا- جھڙوڪ: سنہ ١٨٦٢ع ۾ سرڳواسي راءِ بهادر ديوان ڪوڙومل چندنمل "ڪولمبس جي تاريخ" جو ترجمو ڪيو. سنہ ١٨٧٠ع ڌاري، سرڳواسي ديوان نولراءِ شوقيرام آڏواڻيءَ ۽ سرڳواسي ديوان اڌارام ٿانورداس ميرچندائيءَ، گڏجي، جانسن جي "راسيلاس" جو سنڌيءَ ۾ ترجمو ڪيو، جنھن لاءِ سرڪار کين چڱو انعام ڏنو هو. ديوان نولراءِ کي جيڪا رقم ملي، سا حيدرآباد جي برھمو مندر جوڙائڻ بابت خرچيائين. انھيءَ سا ڳڻي ديوان اڌارام "ايسپ جون آکاڻيون" بہ ترجمو ڪيون. سنہ ١٨٦٤ع ۽ ١٨٧٠ع جي وچ ۾، ديوان ڪيولرام سلامتراءِ آڏواڻيءَ ڪي عمدا ڪتاب

لکيا: ” سوکڙي “، ” گل “ ۽ ” گلشڪر “-
ديوان صاحب جي ٻولي نهايت سپڪ ۽ سوادي آهي ۽
هنن ڪتابن لکڻ ۾ پنهنجي اصليت ظاهر ڪئي اٿس-
انهيءَ اوائل واري زماني ۾ جن صاحبن سنڌي ساهتيہ جي
خدمت ڪئي، تن مان ديوان لهلارام سنگهہ وطن مل لعلوانيءَ،
ديوان ٻولچند ڪوڏومل جگتياڻيءَ ۽ ديوان ڏيارام گدومل
شهانيءَ صدر جاءِ لهڻي- مسلمانن مان مرحوم ميان احمد خان
تگيو خان جلبانيءَ قصن ۽ افسانن لکڻ ۾ چڱو نالو
ڪيڏيو؛ پر اسان جو هر دلعزيز دوست، مرحوم شمس العلماء
مرزا قليچ بيگ، مڙني ۾ شهہ ڏيئي ويو، جو هن صاحب
جيترا ڪتاب اڄ تائين ڪنهن ٻئي ڪونہ لکيا آهن
(صفحو ٢٤٣)! ساڌو هيرانند فقط هڪ ڪتاب ”طلسم“
نالي ترجمو ڪيو، جو سندس چالاڪي ڪان ڪجھ وقت
پوءِ مصنف پورو ڪري ڇپائي پڌرو ڪيو- اوائل وارن
ڪتابن ۾ سنڌي ٻنهي، نسبت ڪم آڏل آهي- ڪن صاحبن
وري ”قافيي وارو نثر“ ڪم آندو آهي، جيئن ”گل
خندان“ ڪتاب ۾ آهي-

ناٽڪ جا ڪتاب

٢٦٤- عيسوي اوڻيهين صديءَ جي وچ ڌاري، بمبئيءَ
جي مسٽر ڪيخسرو ڪابرا، ڪن پارسي جوانن جي مدد سان،
”گاڊ ڪ آنيچيڪ منڊلي“ بمبئيءَ ۾ برپا ڪئي- اهائي منڊلي
هئي، جنهن جي ڪن ميمبرن هڪ ناٽڪ جي منڊلي ”وڪٽوريا
ڪمپني“ نالي سنڌ ۾ موڪلي، سنڌي ماڻهن ۾ ناٽڪ جو

خفت پيدا ڪيو. مرحوم مرزا قليچ بيگ جڏهن بمبئي ڪاليج ۾ پڙهندو هو، تڏهن انهيءَ ڪاڙڪ اتيجڪ منڊليءَ وارن هڪ ناٽڪي ڪتاب ”سونا نا مُول ني خورشيد“ (سون جي ملهه واري خورشيد) گجراتيءَ ۾ تيار ڪيو، جو پوءِ هنديءَ ۾ ترجمو ٿيو. مرزا صاحب انهيءَ تان ”خورشيد“ ناٽڪ لکيو. سنه ١٨٨٨ع ڌاري، سرڳواسي راءِ بهادر ديوان ڪوڙيمل، سري هرش جي جوڙيل ”رتناولي“ ناٽڪ جو ترجمو ڪيو. انهيءَ وقت ڌاري ڪاماين جا ناٽڪ ۽ ٻيا ناٽڪ حيدرآباد ۾ نڪتا، ته ناٽڪ جو خفت هيڪاري وڌيو. سنه ١٨٩٣ع ۾، ڪراچي ڪاليج جي شاگردن هاسٽل جي ضرورت محسوس ڪئي. ديوان ميٺارام، جنهن جي نالي پٺيان هينئر هاسٽل سڏجي ٿي، تنهن چڱو چندو ڏنو، پر ساڳئي وقت ”اميچوئر ڊرئميٽڪ سوسائٽي“ برپا ڪيائون. پهريون ناٽڪ ”نل دمينتي“، ماستر چيتانند پرياڻيءَ جو تيار ڪيل، سنه ١٨٩٤ع ۾ حيدرآباد ۾ ڪيائون. ٻئي سال کان وٺي مرزا قليچ بيگ، ديوان ليلارامسنگهه ۽ ٻين ڪان ناٽڪ تيار ڪرايائون، ۽ انهن سنڌي ساهت وڌايائون.

سنڌي ساهت جون منڊليون

٢٦٥- سنه ١٩١٤ع ۾ ”سنڌي ساهت سوسائٽي“ ٿي، تنهن ٻه ڪيترا سال چڱو ڪم ڪيو. هن وقت ”ڪرسنگت“ هيراباد وارا، ”سک لرنڪٽ سوسائٽيءَ“ وارا، سناتن ڌرم وارا، ”ديوان ڪوڙومل ساهت منڊل“، ”سندر ساهتيه“

”رتن“، ”مسلم ادبي سوسائٽي“ وارا ۽ ٻيا، پنهنجي پنهنجي پر ۾ ساهت جي وڌاءَ جي هر طرح ڪوشش پيا ڪن. ڪي جوان وري مشاعرا پيا ڪن، ۽ ڪن ڪي پنهنجون ناٽڪن جون منڊليون آهن. مسٽر هريسنگهه ماستر سکر واري، سنه ١٨٨٠ع کان وٺي، ۽ مسٽر پوڪرداس شڪارپور واري، ١٨٨٦ع کان وٺي ڪتابن ڇپائڻ جو ڪم شروع ڪيو هو. انهن ٻنهي سرڪواسين جا ڇاپخانا اڄ تائين جاري آهن، هن وقت تائين گهڻيئي ڪتاب ڇپائي پڌرا ڪيا اٿن. اهڙيءَ طرح هندن توڙي مسلمانن جي گڏيل ڪوششن سان، طرح طرح جا ڪتاب هزارن جي تعداد ۾ نڪتا آهن؛ تہ بہ نثر جا ڪارائتا ڪتاب، جي اسڪولن ۽ ڪاليجن ۾ پاڙهڻ جي ڪم اچن، سي بلڪل ٿورا لکيا آهن.

ڊڪشنريون ۽ گرامر

٢٦٦- سنه ١٨١٦ع ۾، سنسڪرت جو ناتو يورپي ٻولين سان ثابت ٿيو (صفحو ٦)، تہ ٻولين جي باري ۾ رڌڪ ڪوجنائون ڪيائون. سنڌي ٻوليءَ کي بہ ڪين ڇڏيائون. پهريائين مسٽر والن، ميرن جي صاحبيءَ ۾ اچي سنڌي ڊڪشنري ۽ گرامر جوڙيا، ۽ پوءِ ٻين صاحبن بہ انهيءَ ڏس ۾ چڱا ٻورهيا ڪيا[1]. ڊاڪٽر ٽرمپ جو جوڙيل گرامر اڄ تائين مشهور آهي. اهوئي صاحب

1. *Whathen W. H: "A Grammar and Vocabulary of the Sindhi Languvge' Bombay1836*
(ڏسو صفحو ٢٧٤)

هو جنهن ۾ ۱۸٦٦ع ۾ "شاهه جو رسالو" هٿ ڪري ڇپايو هو.

تعليم جو انتظام

۲٦۷- انگريزن جي صاحبيءَ جي اوائل ۾، انگريزي سيکارڻ لاءِ ماسترن جي درڪار ٿي. انهيءَ گهرج پوري ڪرڻ لاءِ، آڪٽوبر ۱۸۵۴ع ۾، هڪ "نارمل اسڪول" ڪراچيءَ ۾ کليو. ان وقت ڪي مرهٽا عالم، جي بمبيءَ ۽ پوناڪاليجن مان تعليم وٺي، سنڌ ۾ اچي سرڪاري نوڪرين ۾ گهڙيا هئا، تن مان ڪي نارمل اسڪول ۾ مقرر ٿيا. اهي سنڌي ڪين ڄاڻندا هئا، تنهنڪري انگريزي لفظن جوڙ

(بقايا صفحو ۲۷۳)

2, *Eastwick, E. B: "Vocabulary of theSindhi Language", Folio, Bombay, 1843.*

3 *Leech; R: "Vocabularies of Seven Languages SpoKen in the Countries West of the Indus", Bombay, 1843.*

4. *Stack, Captain George: A Dictionary. English and Sindhi. Bombay, I819.*

5. *Stack, Captain: A Grammar of the Sindhi Language, Bombay, 1849.*

6. *Stack; Captain; A Dictionary, Sindhi and* English, Bombay, 1855;

7. *Lakishman Vishnu Parajpye: English and Sindhi Dictionary, Bombay, 1868.*

معنائون هندستانيءَ ۾ ڏيندا هئا. اهو نارمل اسڪول ٻوءِ حيدرآباد ۾ پرائيءَ اسپتال جي پرسان، هڪ مسواڙي جاءِ ۾ کوليائون، جنهن ۾ سر ڪوڙواسي مسٽر چوهڙمل پنجابي (بي. اي) هيڊ ماسٽر ڪري رکيائون-مسٽر چوهڙمل سنڌ جو پهريون ئي گرئجوئيٽ هو-اهو نارمل اسڪول ڦري هاڻي ”مردانو ٽريننگ ڪاليج“ ٿيو آهي. سنه ١٨٦٠ع ڌاري، سنڌ جو تعليم کاتو برپا ٿيو، تنهن کان پوءِ گهڻو سڌارو ۽ واڌارو ٿيو. اسانجن ماڻهن به چڱي مڙسي ڪئي. ڪراچيءَ ۾ ”مدرسو“ ۽ حيدرآباد ۾ ”نوين اڪيڊمي“ ۽ ٻين هنڌ ڪي اسڪول کوليائون. ١٨٨٧ع ۾ ڪراچيءَ ۾ ”ڊي. جي. سنڌ ڪاليج کليو. هن وقت حيدرآباد ۽ شڪارپور ۾ به آرٽس ڪاليج آهن. سر ڪوڙواسي پرنسپال شهاڻيءَ جي ڪوشش سان انجنيرنگ ڪاليج ۽ لا ڪاليج کليا. ويجهڙائيءَ ۾ اڳريڪلچرل ڪاليج کليو آهي، ۽ سنڌ کي ڌار يونيورسٽي ملڻ جو به آسرو آهي. ويجهڙائيءَ ۾ زناني تعليم جو به چاهه وڌيو آهي. هنئر ڀليءَ پٽ ثابت ٿي چڪو آهي، تہ ڇوڪريون ڪنهن به طرح ڇوڪرن کان گهٽ ڪين هُن، بلڪ ڪي امتحانن ۾ ڇوڪرن کي به شهه ڏيو وڃن-تعليم جي باري ۾ مرهٽن، بنگالين ۽ پارسين اوائل واري وقت ۾ چڱي مدد ڪئي، جنهنڪري سنڌ جا ماڻهو سندن اهو ڳڻ ڪڏهن به ڪين وساريندا!

انگريزيءَ جو سنڌيءَ تي اثر

٢٦٨- سنڌيءَ ۾ ڪيترا انگريزي لفظ اچي ويا آهن (صفحو ١٨١)، پر اهي گهڻو ڪري سڀ ”اسم“ آهن، ۽

اڄ تائين سنڌيءَ مان گهڻو ڳنڍجي ڳتجي ڪونه ويا آهن (صفحو ٢٥٢). ڪيترا انگريزي ڪتاب سنڌيءَ ۾ ترجمو ٿيا آهن، جنهنڪري سنڌي ساهت کي ڪجهه اوج آئي آهي. پر، انگريزيءَ جا ڪي ڀڙا اثر به سنڌيءَ تي ٿيا آهن: اسان جا ڪيترا ماڻهو، سنڌيءَ ڳالهائيندي، ٽپ ٽپ تي انگريزي لفظ ڪتب پيا آڻين؛ جنهنڪري اصليت کي ڌڪ پيو لڳي (صفحو ١٨٨ع). ڪي ڀيرا اکري ترجمو ڪن ٿا- جهڙوڪ: هڪ تاريخ ۾ لکيل آهي ته "محمود غزنويءَ جي سورهين ڪاهه، سنديس پوئينءَ ڪاهه کان ڪڙو سال اڳين هئي! هيءُ لکڻ جو نمونو انگريزي آهي پر، انهيءَ کان وڌيڪ اعتراض جوڳي ڳالهه هيءَ آهي ته ڪي "اٿسڏا" جملا ڪم آڻين ٿا- اها ڳالهه سنڌي ٻوليءَ جي ذاتي ڀاءُ (Genius) جي برخلافي آهي، ۽ اهو دستور بند ٿيڻ گهرجي!

ٻولين جون منزلون

٢٦٩— جهڙيءَ ريت ٻالپڻ، جواني، ۽ پيري ماڻهوءَ جي جيوت جون منزلون آهن، تهڙيءَ ريت ٻولين کي به ڪن منزلن مان لنگهڻو پوي ٿو. هتي انهن جو ٿورو ذڪر ڪجي ٿو، ته سمجهڻ ۾ سولو ٿئي، ته سنڌي ٻولي هينئر ڪهڙيءَ منزل تي آهي!

(١) ٻولين جي پهرين منزل اها آهي، جنهن ۾ سڀ لفظ ”هڪ پدا“ يعني هڪڙي پد وارا Mono syllables هوندا آهن، ۽ ڪي به پڇاڙيون Suffixes ساڻن ڳنڍيل نه هونديون آهن، اهي ساڳيا لفظ ڪٿي اسم ته ڪٿي فعل وغيره ٿي ڪم ايندا آهن؛ ۽ اها خبر رڳو جملن مان پوندي آهي ته فلاڻو لفظ جملي ۾ ڪهڙي ڪم آيو آهي. هن کي ”شبد وڇاري“ يا ”نحوي ترتيب“ واري منزل Syntactical Stage چئبو آهي. چيني ٻولي انهيءَ منزل وارين ٻولين جو هڪ مثال آهي.

(٢) ٻي منزل اها آهي، جنهن ۾ ڪي لفظ اسم، اسم فاعل وغيره ٿي ڪم اچڻ جي طاقت وڃائي ڇڏين؛ جنهنڪري اهي لفظن جي ڍانچي پڇاڙين Suffixes وانگر ڳنڍيا آهن ته اسم جي حالتن ۽ فعلن جي زمانن ۽ ضميرن جي سڃاڻ انهن

سان ٻوندي آهي. اهڙيءَ ٻوليءَ کي مرڪب منزل Agglutinative stage واري ٻولي چئبو آهي، جنهن ۾ ٻچاڙين پٺيان ٻچاڙيون وڃن ڳنڍبيون (صفحو ۱۲)[سنٿالن جي ٻولي، توڙي ترڪي، هنگاري ۽ فلش انهيءَ منزل واريون ٻوليون آهن.

(۳) ٻولين جي ٽين منزل اها آهي، جنهن ۾ ڪي اسم، اسم فاعل وغيره ڌار لفظ ٿي ڪم اچڻ جي طاقت ٻنهه وڃايو ڇڏين، جنهنڪري اهي ٻين لفظن سان ٻچاڙين وانگر ڳنڍي ڪم آڻبا آهن، جيئن ٻولين جي ٻيءَ منزل ۾ ٿئي ٿو. ٻر، هن ٽين منزل ۾ هيئن ٿئي ٿو، ته اهي ٻچاڙيون سدائين لفظن سان ڳنڍيل رهن ٿيون، جنهنڪري اهي لفظ ڏيکا ليکبا پون ٿا- مثال لاءِ وٺو سنسڪرت لفظ "ڪار" معنيٰ ڪم ڪندر يا جوڙيندڙ. اهو ٻين لفظن سان ڳنڍي ڪم آڻبو آهي، جهڙوڪ: سنسڪرت "ڪنب" معنيٰ ٿانءُ يا باسڻ ۽ "ڪنبڪار" معنيٰ ٿانءُ جوڙيندڙ. ساڳيءَ طرح "لوهڪار" معنيٰ لوهه جو ڪم ڪندڙ. اهڙيءَ طرح اها "ڪار" ٻچاڙي اهڙن لفظن سان سدائين ڳنڍيل رهي ٿي، جنهنڪري اهي ڏيکا لفظ ڪري ليکجن ٿا- هن منزل وارين ٻولين کي "سنجوڳي" يا "مجمل منزل" Syntactical stage واري ٻولي چئبو آهي. ان ۾ اهڙين ٻچاڙين ڳنڍيل لفظن جو گردان يا ڦيرو ٿي سگهندو آهي، تنهنڪري اهي گردان يا ڦيري واريون ٻوليون Inflectional Languages ٻ. سڏبيون آهن. سنسڪرت، گريڪ (يوناني) ۽ انهيءَ منزل واريون ٻوليون آهن

(۴) ٻولين جي چوٿين منزل اها آهي، جنهن ۾ لفظن جون اهڙيون ڀڃاڙيون، سمي پائي، گسي ڀيسي وڃن ٿيون، جنهنڪري پهرينءَ منزل جي ٻولين وانگر اهي لفظ ڀڃاڙين کان سواءِ پيا ڀانئبا آهن، ۽ انهن جي ڦيري ڪرڻ لاءِ ڪي معاون يا مددي لفظ Ausiliary words انهن جي پٺيان ڳنڍبا آهن- مثال لاءِ ساڳيا مٿيان سنسڪرت لفظ "ڪنڀڪار" ۽ "لوهڪار" وٺو، جن جا اچار سنڌيءَ ۾ ڪنڀار-ڪنڀر ۽ لوهار-لهار-لُهر آهن. هتي ڏسو ته وچ مان "ڪ" نڪري ويو آهي، ته باقي "آر" ڀڃاڙي بچي آهي، جنهن جو اچار ڪهتائي "آر" ڪريون ٿا؛ هاڻ "ڪار" لفظ سڃاڻڻ کان پري ٿي پيو آهي، ۽ "ڪنڀار" ۽ "لوهار" يڪا لفظ پيا ڀانئجن. انهن جو ڦيرو ڪبو ته ڪي حرف جر ڪم آڻبا، جهڙوڪ "ڪنڀار کان دلو وٺ"- هتي "کان" حرف جر ڪم آيو آهي، ۽ اهو "ڪنڀار" لفظ کان ڌار ٿيو پيو آهي، پر حالت جريءَ جي معنيٰ ظاهر ڪرڻ ۾ مدد ڪري ٿو-

هنن کي مفصل منزل Analytical Stage واريون ٻوليون چئبو آهي. انگريزي ۽ فرينچ انهيءَ منزل واريون ٻوليون آهن.

سنڌي ٻوليءَ جي منزل

٢٧٠- سنڌيءَ ۾ اسمن اسمن ۽ ضميرن جي پٺيان عام طرح حرف جر ڪم آڻيون ٿا، پر ڪٿي ڪٿي ڀڃاڙيون به ڳنڍيون ٿا- جهڙوڪ "هو ڳوٺان آيو"، يعني ڳوٺ کان آيو- اهڙن سببن ڪري چئبو ته سنڌي ٻولي ٽڪي

صفا مجمل، نڪي صفا مفصل منزل واري ٻولي آهي؛ تنهنڪري هن وقت ان کي "مجمل-مفصل منزل Syntho-Analytical Stage واري ٻولي ڪوٺبو.

سنڌي ٻوليءَ جو آئيندو

۲۷۱- پنهنجي پٽ ڪنهن به ڪانہ ورائي ڏٺي آهي. اما به ڪنهن لڌي ڀاتي ڪانهي، تہ هن ڪان پوءِ اسان جي ٻر ڪلي جون حالتون ڪهڙيون ٿينديون؟ انهيءَ سبب جيڪر اڳڪٿي ڪري ڪين سگهبي، تہ سنڌي ٻوليءَ جو آئيندو ڪهڙو ٿيندو؟ پر ٻولي ٻاڻ ٻئي ڳالهائي؛ سن ۱۱۰۰- کان وٺي، جيئن سنڌي ڏاڍ ٻولي تي ڪم اچڻ لڳي آهي (صفحو ۷۲)، تيئن سنسڪرت واريون پيچدار صورتون گهٽي قدر وڃائي، سادي صورت ورتي اٿس. هن کان پوءِ بہ جيئن وڌيڪ ترقي ڪندي، تيئن وڌندي وڌيڪ سولي ۽ سونهجي ٿيندي، جنهنڪري ان جو وياڪرڻ (گرامر) هاڻوڪي کان وڌيڪ سليس ۽ سولو ٿيندو ويندو.

۲۷۲- هن وقت سنڌيءَ ۾ سڀني لفظ جي پڇاڙيءَ ۾ ڪانہ ڪا اعراب آهي ئي آهي. انهن پڇاڙيءَ وارين اعرابن هيٺر ٿي لڏڻ جو ساڻاهو ڪيو آهي؛ لاڙ ۾ انهن جو اچار اڪثر ڪونہ ڪن (صفحو ۱۳۰). اهي گهڻو وقت ڪين جٽنديون، جو اکرن جي پڌن تي زور ڏيڻ جي ترتيب Accent System ڦرندي پيلي وڃي. ان جو هڪ نتيجو هي ٿيندو، تہ ڪيترا اسم، واحد نوڙي جمع ۾ هڪجهڙا

رهندا. هينئر ٻه ماڻهوءَ جو جمع ماڻهو؛ ۽ هاٿيءَ جو جمع هاٿي.

٢٧٣- هن وقت تائين اسمن جي اُن حالتن واريون پڇاڙيون سنڌيءَ مان گم ٿي ويون آهن، باقي رڳو حالت جريءَ واري "آن-اون" پڇاڙي (جيئن ڳوٺان-ڳوٺون) ۽ حالت مڪانيءَ واري "آ-اي" پڇاڙي (جيئن مانيءَ کائڻ ويل يا ويلي) بچيل آهن؛ پر اهي به سڀڪنهن لفظ جي پٺيان ڪين ڳنڍيون آهن. اهي به جيڪر وينديون ويرم ڪين ڪن، ۾، ني، کي، ۽ وغيره حرف جر، اهي پڇاڙيون پاڻ سان ڳنڍي بيٺا آهن. هينئر جن ته ائين پيا سمجهون ته انهن جو بنياد ت، ڪ، ۽ وغيره آهي، تنهنڪري حالت جريءَ واري پڇاڙي "آن-اون" ڳڏي چئون: تان-تون؛ ڪان-ڪون، مان-مون وغيره ڪڏهن وري حالت مڪانيءَ واري "اِي" پڇاڙي ڳڏي، تي، ڪي، ۾ وغيره چئون ٿا. انهيءَ سبب اڳوات چئي سگهجي ٿو ته گهٽ ۾ گهٽ ته ٻه-ٽي صديون اهي پڇاڙيون اڃا قائم رهنديون.

٢٧٤- ضميري پڇاڙيون هينئر ٿي زور ڇڏيون بيٺيون آهن: "پٽم" معنيٰ، "منهنجو پٽ"؛ پر "منهنجو گهوڙو" "گهوڙم" نه چئبو. هن مان ظاهر آهي ته سڀڪنهن اسم مان اهي پڇاڙيون لاڳو ڪري نٿيون سگهجن. "وٽم" معنيٰ، مون وٽ، ۽ "وٽهوُن" معنيٰ اسان وٽان: "ڏاڏم"، "پٽم" ۽ ٻين اهڙن لفظن جو جمع جوڙي نٿو سگهجي- هن مان ظاهر آهي ته اهو پڇاڙيون گهڻي تائين جٽاءُ نه ڪنديون.

انهن باريڪ طرح جاچيو نه معلوم ٿيندو ته اهڙيون صورتون ٻوليءَ مان اُنهن ڪري ويندئون، جيئن وڻ پراڻا پن ڇاڻي، نوان پن ڪيندا آهن.

۲۷٥- ٻوليءَ جو آئينده ڳالهائيندڙن تي وڏو مدار رکي ٿو. عربي توڙي سنسڪرت لفظ، جي رس جس پريا هجن، سي پلي ته ڪم آڻجن. انهن ڪان ڇرڪڻ ٿيندو پنهنجي تنگدليءَ ڏيکارڻ. باقي ڳرا عربي يا سنسڪرت لفظ ڪم آڻڻ، سو ٿيندو ٻوليءَ کي هٿ وٺي بگاڙڻ- سائنس جا لفظ به اهڙا ڪم آڻجن، جي سمجهڻ سولا ٿين. انسان جي بدن جي بناوت بابت هڪ ڪتاب ۾ جيڪي لکيل آهي، تنهن مان ٿورو ٽڪرو هتي ڏجي ٿو:

سوال- ٻانهن ورائجي ٿي، ته وري ٿي؛ سو ڇو؟

جواب- انسان جي مغز ۾ هڪ تنتو آهي، جنهن کي ”گيان تنتو پريرٽا“ چئجي ٿو. جڏهن ٻانهن ورائڻ جو خيال ڪجي ٿو، تڏهن ”مٽي ٻنداست“ کان وٺي ”ڪور پراسٽ“ تائين زور اچي ٿو؛ ۽ جڏهن اهو ”سڪنڌاسٽ“ تائين اچي ٿو، تڏهن ٻانهن وري ٿي!

ههڙا سنسڪرت توڙي عربي لفظ، ٻوليءَ ۾ هرگز چالو ٿي ڪين سگهندا؛ تنهنڪري ٻوليءَ جي آئيندي جو خيال رکي، پوري ويچارن سان قلم هلائجي.

ڀاڱو ڏهون

تبديل جا سبب

٢٧٦- سنسڪرت جي ذڪر ڪندي، متي اڳيئي چيو ويو آهي ته سنسڪرت اول بگڙجي پالي ۽ پراڪرت ٿي، ۽ جدا جدا هنڌن جون پراڪرت ٻوليون ڦري هاڻوڪيون سنڌي، هندي، گجراتي وغيره ٿيون آهن، (صفحو ٨٠). هاڻ ويچار ڪرڻ گهرجي ته ڪهڙن سببن ڪري سنسڪرت ۾ ايڏو ڦيرو پيو، جو اچي نوان نوان ويس ورتائين؟ هڪواريءَ انهن سببن جي سڌ پوندي، ته پوءِ سمجهڻ سولو ٿيندو، ته ڪيئن سنڌي هيئر ڦيرو ڦرندي پيئي وڃي، ۽ هن کان پوءِ به ڦرندي رهندي؟ هن باري ۾ علم لغات جي صاحبن جيڪي سبب ڄاڻايا آهن، سي دنيا جي سڀني ٻولين سان هڪجهڙا لاڳو آهن، پر مثال ڪن انگريزي ته ڪن سنسڪرت ڏنا آهن، تنهنڪري اسين پنهنجا سنڌي مثال ڏينداسين.

سبب پهريون - ڪشالي جو سنجم

٢٧٧- ٻوليءَ جي بگڙجڻ جو پهريون ۽ مکيه سبب آهي "ڪشالي جو سنجم" Economy of Effort- ونو مثال: ڪنهن ننڍڙي ٻار کي چئبو ته چئو "ڪينو"، ته چوندو "اِنو"! چو ڀلا ائين چوي؟ دنيا ۾ ڪابه ڳالهه "سبب"

ڪان سواءِ ڪانہ ٿي ٿئي. هن لاءِ ٻہ سبب آهن: ”ڪَ“
جي اچار ڪرڻ لاءِ، سيڪنهن ماڻهوءَ جي نڙيءَ جو
منهن Glottis or the opening of the wind-pipe
چڱيءَ طرح کولڻو پوي ٿو، تہ آواز ٻاهر نڪري؛ ساڳئي
وقت جيڀ جي پاڙ جو زور بہ لڳائڻو پوي ٿو، تہ اکر
چٽو ٿئي تہ ٻيا پوريءَ طرح سمجهن- هيءَ ڪشالي
گاڏڙ ڪم، ويچاري ننڍڙي ٻار کان نٿو پڄي؛ تنهنڪري
هو ”ڪ“ جو اچار ماڳهين ڪڍي ڇڏي؛ باقي ”ڪ“
جي هيٺان جيڪا زير يعني ”اِ“ جو اچار آهي، سو قائم
رکي ”اِنو“ چوي ٿو. هو اڃان ڪونہ ٿو سمجهي، تہ
مون ڪو ”ڪَ“ اکر ڪڍي ڇڏيو، هن جي ليکي تہ
اڳلي چيوئي ”اِنو“! هيءَ تہ ننڍڙن ٻارن جي ڳالهہ
آهي، پر وقتي ساڳيا واڳيا ماڻهو اکرن تي پوريءَ طرح
زور نٿا ڏين، تہ لفظن مان اکر نڪري وڃن- جهڙوڪ،
”ڪنيڪار“ ۽ ”لوهڪار“ بدران چئون ”ڪنهار“ ۽
”لهار“. ”ڪ“ جو اچار وچ منجهان ئي نڪري ويو!
هتي بہ چئبو تہ اچار ڪرڻ ۾ گهٽ تڪليف ٿي- اهڙا
مثال انگريزيءَ ۾ بہ گهڻيئي آهن*. هيءَ تہ سولا لفظ
آهن، پر جڏهن ڪنهن لفظ ۾ ٻہ-ٻہ بلڪ ٽي-ٽي حرف
صحيح گڏي اچارڻا پون ٿا، تڏهن اهو تہ هيڪاري ڪشالي
گاڏڙ ڪم ٿيو پوي، جو جدا جدا اچارن ڪرڻ لاءِ نڙي،
جيڀ، چپن وغيره کي علحدي علحدي نموني چورڻو پوي ٿو!

*Godly = Godlike. God-liness = God-like-ness.

هوڏانهن انسان، پنهنجي ذاتي سڀاءُ ڪري، ائين چاهي ٿو تہ سڀڪنهن ڳالهہ ۾ جيترو گهٽ ڪشالو ٿئي، تيترو چڱو. انهيءَ ذاتي سڀاءُ ڪري، هو لفظن جي اچار ڪرڻ مهل بہ ڪشالي جو سنجم ڪري ٿو، جنهنڪري اچار بگڙيو وڃن. لاڙ جا ماڻهو ڪشالي جو سنجم گهٽ ٿا ڪن، جنهنڪري سنڌين ٻوليءَ ۾ گهٽ بگاڙو نظر اچي ٿو (صفحو ٩٧ ۽ ١٣١).

ٻوليءَ سان ٻار ڏاڍا ويل وهائين ٿا؛ ٻارن کي جيڪڏهن ڇيڪ ڇڏي ڏجي، تہ ٻوليءَ کي جيڪر ڏاڍا هاڃا هڻن؛ پر گهرن ۾ مائٽ، ۽ اسڪولن ۾ ماستريائيون ۽ ماستر، کين صحيح اُچار سيکارين ٿا؛ ٻار جڏهن وڏو ٿئي ٿو، تڏهن پنهنجو بہ عقل اچيس ٿو تہ صحيح اُچار ڪريان، متان ٻيا کلن ۽ چون تہ ٻاتن جهڙا اُچار يا غلط اُچار ڪري ٿو-- پر ٻوليءَ کي بگڙجڻ کان وڏي روڪ تڏهن ٿئي ٿي، جڏهن منجهس ساهت (لٽريچر) لکجڻ ۾ اچي ٿو؛ ساهت جي نهرن ۽ چشمن ۾ ٻوليءَ جون گهڻو ڪري سڀ اوڻايون ڌوپيو وڃن. انهيءَ هوندي بہ ٻوليءَ ۾ ڪي ڪي غلطيون رهجيو وڃن، تہ بہ اهي غلطيون ڪري نٿيون ليکجن-- جهڙوڪ، ڪو ٻار يا وڏو، چاليهہ، سٺ ۽ ستر بدران ناليهہ، هٺ ۽ هتر چوندو تہ مٿانئس کلنداسين؛ پر ايڪيتاليهہ، ٻائيتاليهہ، ايڪهٺ، ٻاهٺ ۽ ايڪهتر، ٻاهتر وغيره انگن ۾ اسين پاڻ اهڙا ٻاتن جهڙا اچار ڪريون ٿا، پوءِ پاڻ تان ڇو نٿا کلون؟ ڇاڪاڻ تہ هاڻ اهي ئي اُچار رواج ۾ آهن، تنهنڪري اهي صحيح ليکبا. چوڻي

ٻه آهي ته ”غلطالعوام، صحيح“ يعني جا غلطي، پڙهيل توڙي اڻپڙهيل ڪندا هوندا، تنهن کي غلطي نه سمجهبو، پر صحيح ڪري ليکبو. مطلب ته ٻوليءَ ۾ ”رواج“ وڏي ڳالهه آهي.

سبب ٻيو — ملڪ جي تاريخ ۾ تبديل

٢٧٨- ٻوليءَ جي بگڙجڻ جو ٻيو وڏو سبب آهي ”ملڪ جي تاريخ ۾ تبديل“- جهڙوڪ سنڌ ۾ مسلمانن جي حڪومت ٿيڻ ڪري عربي، فارسي ۽ ترڪي لفظ سنڌي ۾ اچي ويا (صفحو ٢٠٤ ۽ ٢١٠). سنڌيءَ ۾ ڌارين لفظ گڏجڻ ڪري، ٻولي ڳاڙڙ ٿي پيئي. ڌارين لفظن جي اچارن ڪرڻ ۾ اسانجن ماڻهن جو وات هريل نه هو؛ جيئن ڪين سولو لڳو، تيئن انهن جا اُچار ڪياڻون، جنهنڪري عالي عربي لفظن ”رداءُ“، ”مطرقه“ وغيره بدران چئون ”رڏو“، ”مترڪو“ وغيره. انگريزن آئي انگريزي لفظ چالو ٿيا، ته انهن جا اچار به ماڻهن بگيڙيا؛ جنهنڪري انگريزي لفظ ”سٽيشن“ بدران ڪي چون ”اسٽيشن“ ته ڪي چون ”ٽيشن“؛ ۽ ڊزن بدران چون ”درجن“- هيءَ ته لفظ آهن، پر وقتي جملا ڦريو وڃن ؛ جهڙوڪ: ”هو ڪمس ديئر؟“ پهريدار چون ”ڪم در“

سبب ٽيون — ڌاري ٻولي جو فخر

٢٧٩- ٻولي جي بدلجڻ جو ٽيون سبب هيءَ آهي ته ”فاتح قوم جي ماڻهن جي ٻولي سکي، انهن سان ڳالهائڻ ٻولهائڻ جهڙو ٿيڻ، فتح ٿيل ملڪ جا ماڻهو پنهنجي لاءِ

فخر سمجهندا آهن”. جيڪي، فاتح قوم وارن جي ٻولي نہ سکندا آهن، سي بہ ايترو ڪندا آهن، تہ انهن جا ڪي نہ ڪي لفظ زور ڪري ڪم آڻيندا آهن!

شاهہ، سامي، سچل ۽ آڳاڻن شاعرن ڪيترائي نج سنڌي لفظ ڪم آندا آهن-جهڙوڪ: ”ڪان“ معنيٰ گهوڙو، ”آميٽ“ معنيٰ پلٽ، ۽ ”آسگهتي“ معنيٰ ڇُرڪيي ٻيا ڇُڪو-اچڪلهہ اهڙا لفظ ڪوبہ ڪم ڪونہ ٿو آڻي. ٻيا لفظ تہ ٺهيا، پر بصر ۽ ٿوم، جي ٻئي عربي لفظ (بصل-ثوم)، سي اسان وٽ عام آهن! هن وقت رڳو ڪراچيءَ ۾ ڪڇي ۽ ٻيا، بصر بدران ”ڏونگري“ ۽ ٿوم بدران ”لسڻ“ لفظ ڪم آڻين ٿا؛ آهي چون ”جام“ (جـام)، پر اسين عام طرح چئون ”زيتون“. ٻهراڙين ۾ چون ”ٻوري“، پر اسين عام طرح چئون ”بلبل“! انهيءَ ريت، آڳاٽا لفظ وڃن متروڪ ٿيندا ۽ نوان ڌاريا لفظ وڃن انهن جي جاءِ والاريندا، جنهنڪري ٻولي، وڃي ڦرندي. وقتي، لفظن جي اُچارن ڦرڻ ڪري معنيٰ ۾ ڦير پوي ٿو: جهڙوڪ ”تعويذ“ جو اچار ڦري ”تائيت“ ٿيو آهي، تہ هاڻ ٻنهي لفظن جي معنائن ۾ ڦير آهي (صفحو ١٧٢).

سبب چوٿون-لڏهہ وڃڻ

٢٨- ”وڻج واپار يا ٻئي سبب، ٻين قومن سان لڏهہ وڃڻ ٿئي ٿي تہ انهيءَ ڪري بہ هڪڙيءَ ٻوليءَ جا لفظ ٻيءَ ٻوليءَ ۾ اچيو وڃن“-جهڙوڪ ٻرچو گيزن، فرنچن وغيره سان لڏهہ وڃڻ ٿيڻ ڪري، ”ٻورچو گيز“ وغيره لفظ، سنڌيءَ

۾ اچي ويا آهن (صفحو ٢٠٤ ۽ ٢١١). ملبار طرف سان لڙهه وچڙ هئڻ سبب، اسان وٽ اِتي-ڏڪر راند ۾ دراوڙي انگ چالو ٿيا آهن (صفحو ١٧٨)—انهن به ٻوليءَ تي ٿورو ٿورو اثر ٿئي ٿو.

سبب پنجون-ڪوڙي مناسبت (False Analogy)

٢٨١- ٻوليءَ جي بدلجڻ جو پنجون مکيه سبب آهي ”ڪوڙي مناسبت“ (صفحو ٢٥٣). ڊاڪٽر ڀنڊارڪر ان جا جيڪي مثال ڏنا آهن، تن مان ٿورا هيءَ آهن:

سنسڪرت ڌاتو	پراڪرت ڌاتو	سنڌي مصدر
شرُ	سُڻ	سُڻڻ ٻُڌڻ
جيا	ڄاڻ	ڄاڻڻ

سنسڪرت ۾ ”شرُ“ معنيٰ ”ٻُڌڻ“، ۽ ”شرڻوتي“ معنيٰ ”هُو ٻُڌي ٿو“. اهڙيءَ طرح ”شرُ“ ڌاتوءَ جي پٺيان ”ن“ (ڻ) رکيو زمان حال ۽ ٻين ٽن زمانن ۾ گڏبو آهي. پراڪرت ڳالهائيندڙن کي اهو پتو ڪونه پيو، ته ڪهڙن زمانن ۾ اهو ”ن“ (ڻ) گڏڻ گهرجي. هنن ڇڪي مستقبل، اسم مفعول وغيره ۾ به ائين ڪيو، جنهنڪري هيئر ”سڻ“ لفظ جو ڌاتو ڄڻ ته ”سڻ“ آهي؛ نه نه حقيقت ڪري ”شرُ“ آهي. ائين ڄاڻ-ڄاڻڻ، وڪڻ-وڪڻڻ وغيره جي ڌاتن ۾ بالائي ”ڻ“ ڪوڙيءَ مناسبت ڪري اچي ويو آهي. هن وقت سنڌيءَ ۾ به ڪي ماڻهو ڪوڙيءَ مناسبت تي هلن ٿا- ڏسڻ مان ڏسجڻ، ۽ پسڻ سان پسجڻ لفظ جڙيا آهن، ته انهيءَ نموني

ڪي ”ليئن“ مان ”ليجڻ“ ٺاهي ڪم آڻين ٿا- جهڙوڪ چون ته ”مون کان ڪتاب ليجي ڏي نٿو“. هيءَ غلط سنڌي آهي؛ ڇو ڻ ڪپي ”ليئي نٿو“-”لهڻ“ معروف ۽ ”ليڄ“ مجهول صورت وارو فعل آهي، تنهن ۾ مجهول جي نشاني ”ج“ ڳنڍڻ، سو ٻيو فعل کي ٻيو ڀيرو مجهول صورت وارو ڪرڻ!

مطلب ته ماڻهن کي جيئن سولو سهنجو لڳي ٿو، تيئن هڪڙن لفظن جي نموني ٻيا آڻين! ڊاڪٽر ڀنڊارڪر انهيءَ کي سڏيو آهي:

The law of false analogies, or of the generalisation of grammatical forms, or formal genralisation.

بگاڙو معنيٰ واڌارو

۲۸۲- ٻوليءَ جو بگاڙو جنهن کي چئجي ٿو، تنهن ۾ سچ پچ ته ٻوليءَ جو واڌارو آهي: سنسڪرت ۾ جيڪڏهن بگاڙو نه ٿئي ها، ته هيڏو ”ڏيئن جو ڏڻ“ (هندي، سنڌي وغيره) ڪيئن ڄمي ها؟ هيءَ ته ٻولي آهي، پر رڳو لفظن جي بگڙجڻ ڪري به گهڻوئي واڌارو ٿئي ٿو- وڏو مثال:

(۱) ”ٽلڪ“*، لفظ جو هندو ماڻهو پيشانيءَ تي ڏين ٿا، تنهن جا بگڙيل اچار: ”ٽڪڙو“ (منهن ڌمي

*”تلڪ“ لفظ جي بنيادي معنيٰ آهي ”ننڍڙو تر“. هندو پنهنجي پيشانيءَ تي سيندر وغيره سان ننڍڙو گول چڪرو (تر جيترو) ڪيندا آهن. (تِل=تِل+ڪ).

ٽڪڙو ڏيڻ)، ”ٽڪرو“ (ڪاٺ وغيره جو)، ”ٽڪ“ (منڊيءَ جي، يا آرسي جي)، ”ٽڪي“ (مثال يا پٽالي وغيره جي)، ”ٽڪلي“ (ٽپال وغيره جي)، ”ٽڪل“ (وڏو لغڙ جو ٽڪ يڌي بيهي)، ”ٽڪلي“ (ڪاغذ جي گول چتي)، ”ٽياؤ“ ۽ ٽلي“ (ٽلو مل ۽ ٽلي ٻاني) آهن- هنن سڀني لفظن ۾ گولائيءَ جو خيال سمايل آهي.

(۲) سنسڪرت لفظ ”چڪر“ Chakara معنيٰ چڪرو يا ڦيٿو- انهيءَ لفظ سنڌيءَ ۾ هيٺيون صورتون ورتيون آهن: چڪر، چڪرو، چاڪ ۽ چيڪلو (ڦيٿو)، چڪرُ (گهمتاري)، چڪر (ڪنيار جو)، چڪي (جانڊهه)، چڪلو (مانيون ويلڻ لاءِ)، ۽ چيڪلي (ڦيري ٻانڌ جي راند)- هنن سڀني لفظن ۾ بہ گولائيءَ جو خيال سمايل آهي. اهڙا مثال ٻيا بہ گهڻيئي آهن.

۲۸۳- سنسڪرت لفظ ”وتسيہ“، جا بگڙيل اچار: ”وڇ“ (مذڪر- ٻاڏو)، ”ٻڇڙو“ آهن. فارسيءَ ۾ ”وتسيہ“ جو اچار ”بچہ“ آهي. اهو فارسي لفظ سنڌيءَ ۾ آيو آهي، تہ انهيءَ مان ”ٻچو“، ”ٻچت“، ”ٻچڙو“، ”ٻچيلو“ ۽ ”ٻچڙوال“ (ٻارن ٻچن وارو) لفظ ٺهيا آهن. فارسي لفظ ”بچہ“ سنڌيءَ ۾ آيو آهي، تہ اسان کي ڪس ڪانہ لڳي آهي-ڏاريا لفظ ٻوليءَ ۾ اچن ٿا، تہ ٻولي برابر چوڇو جو مرڪو ٿي پوي ٿي؛ پر ماڳهين وقت ٻوليءَ ۾ واڌ ٿئي ٿي. انگريزي ٻولي نهايت وسيع آهي، تہ بہ جنگل، نوٽ، جمخانا (جماعتخانہ) ۽ اسان جا ٻيا ڪيترائي ڏيهي لفظ ان ۾ اچي ويا آهن. عربي ۽ سنسڪرت ٻوتر ٻاشائون

يا مقدس ٻوليون آهن، ته به انهن ۾ ڪي يوناني ۽ پيا لفظ اچي ويا آهن- (صفحو ١٧٩ ۽ ١٩٩) مطلب ته سڀ ٻوليون ٻين ٻولين مان ڪي نه ڪي لفظ وٺن ٿيون؛ ۽ ڪابه ٻولي ڌارين لفظن کان آجي ڪانهي، تنهنڪري عربي ۽ سنسڪرت لفظن کي سنڌيءَ ۾ اچڻ کان روڪ ڪرڻ، پنهنجي تنگدلي ڏيکارڻي آهي. اهو ٿيندو ٻوليءَ جي واڌاري کي روڪڻ! جيڪڏهن ڪو ڳرا ڳرا عربي يا سنسڪرت لفظ سنڌيءَ ۾ گهلي آڻيندو ۽ جي عام خلق جي ڪَن کي ڪين وڻندا، ته ٻولي انهن کي هرگز چالو ٿيڻ نه ڏيندي!

٢٨٤- لفظن جي ڳالهه، ڇڏي، هاڻ اچو ته ڏسون ته ٻوليءَ ۾ ڪهڙو بگاڙو ۽ واڌارو ٿيو آهي؟ اسان کي رواجي گرامرن وارا قاعدا چالاڻا ڪيئهن، پر ڪو ٻوليءَ جي ناجي ۽ پيتو جاچڻا آهن، جن ۾ اکرن ۽ اچارن سان لاڳاپو رکندڙ ڳالهيون (Phonology)، ۽ ٻوليءَ جي نحوي بناوت سان لاڳاپو رکندڙ ڳالهيون (Morphology) ويچارڻيون آهن.

سنڌي ٻگڙيل پراڪرت

٢٨٥- سنڌي، هندي، ۽ ٻيون ڏيهي آريه ٻوليون ٻگڙيل پراڪرت ٻوليون آهن. انهن کي جيڪڏهن ٻگڙيل سنسڪرت سڏجي، ته به روا آهي، جو چو بنياد سنسڪرت مان اٿن؛ پر ڪهڙيءَ سنسڪرت مان؟ ”رگ ويد“ واري زماني کان وٺي سنسڪرت جون چو ته به شاخون ٿيون: سنسڪرت پنهنجي سر واڌارو ڪندي، اول وچولي ۽ پوءِ آخرين درجي تي آئي، ۽ هن وقت ”سنسڪرت“ سڏبو ٿي انهيءَ آخرين درجي واريءَ سنسڪرت کي آهي (ڏسو صفحو ٣٤). ”رگ ويد“ واري زماني کان وٺي، جيڪا سنسڪرت عام طرح ڳالهائڻ ۾ ايندي هئي، سا ورتي پنهنجي منهن ٻگڙجي ”پالي“ ”پراڪرت“ ۽ ”اپڀرنش“ ٿي، جنهن مان ”سنڌي“، ”هندي“ وغيره ٻوليون پيدا ٿيون. جيئن مٿي اکيني چيو ويو آهي (صفحو ٣٨، ٦٩ ۽ ٧٠). انهن ڏيهي آريه ٻولين به پنهنجي پنهنجي پر ڳڻي ۽ پنهنجي روءِ سوءِ واڌارو ڪيو، جنهنڪري اسان جي سنڌيءَ جا آچارڻي علحدا آهن، جن مان پرڀان ٿي پروڙي سگهبو آهي ته اها آهي اسان جي مادري زبان، جنهن جي شعر جي شيرينيءَ هندن توڙي مسلمانن کي موهت ڪري ڇڏيو آهي (صفحو ٢٣٦)- هاڻ هيڪاري چٽيءَ ريت سمجهڻ ۾ ايندو

ته هالوڪي آخرين درجي واري سنسڪرت، جا اسڪولن ۽ ڪاليجن ۾ پاڙهڻ ۾ اچي ٿي، تنهن مان سنڌي ٻولي ڪانه پيدا ٿي آهي؛ اها ته چئو ته سنڌيءَ جي ڀيڻ ٿي. پر اها قديم سنسڪرت کان گهڻو بگڙيل نه آهي؛ انهيءَ سبب اسين پنهنجيءَ مادري زبان جي انهيءَ سان ڀيٽ ڪنداسين، ته پتو پوندو ته سنڌيءَ ۾ ڪهڙو بگاڙو ۽ واڌارو ٿيو آهي؟ انهيءَ ريت سنڌيءَ جون خوبيون ۽ خاميون ڪُلي ظاهر ٿينديون، ۽ اهي ٿي ڳالهيون ٻوليءَ جي اونهي اڀياس ڪرڻ ۾ واهر ڪنديون.

سنڌيءَ جي "حرف علت" ۾ بگاڙو

٢٨٦- سنسڪرت ۾ ٿيتيهه "حرف صحيح" ۽ سورهن "حرف علت" آهن. سورهن حرفن علت مان "ر"، "ري"، "لر" ۽ "لري" پاليءَ واري زماني ۾ ٿي ٻوليءَ مان نڪري ويا، جنهنڪري نڪي پراڪرت، نڪي سنڌيءَ ۾ ٻين ڏيهي آريه ٻولين ۾ آهن. سنسڪرت ۾ "آم" (آن) ۽ "آه" به آهن؛ جي سنڌيءَ ۾ حرف صحيح (م يا ن، ۽ ه) ليکجن ٿا*- هاڻ سنڌيءَ ۾ فقط ڏهه حرف علت آهن:

آ - آ - اِي - اُ - اُو چڙا علت Single Vowles

---

* "هنهم هوند مٿي، ٻر ٻڌيءَ جا ٻيٺا ٿيا". (شاه)

اڳي نڪ جي اچار ظاهر ڪرڻ لاءِ "م" ڪڍبندا هئا، جيئن "هنهم" لفظ ڪڍيل آهي، ته سمجهڻ ۾ اچي ته ان ۾ نڪ جي اچار ٽڪار (Twang) آهي.

اي-آي-او-آو دوهرا-علت Diphthongs

هنن کي "ڏهه اکري" چئبو آهي. سنڌي لاءِ عربي-سنڌي اُنيويڻا (لپي) ڪم اچي ٿي، تنهنڪري سنسڪرت وارين ماترائن يا لاڪنائن بدران، عربيءَ واريون اعرابون (زبر، Orthographical signs or Diacritical marks زير، پيش وغيره) ڪم آنديون آهن. "عرب" معنيٰ چٽو ڪرڻ- آهي اچارن کي چٽو ڪن ٿيون.

اعرابن تي ويچار

۲۸۷- عربيءَ ۾ "الف-و-ي" اهي ٽي حرف علت آهن. انهن مان ڪوبه اکر جڏهن ڪنهن لفظ جي منڍ ۾ ايندو آهي، تڏهن سدائين حرف صحيح ٿي ڪم ايندو آهي، ۽ خود ان کي چورڻ لاءِ ڪا نه ڪا اعراب کپي- جهڙوڪ آول، وصل ۽ يقين- انهن ٽنهي لفظن جي منڍ ۾ زبر يعني "آ" جو اُچار آهي، "و" ۽ "ي" اکر جڏهن وچ يا پڇاڙيءَ ۾ ايندا آهن، تڏهن حرف علت آهن؛ پر جيڪڏهن انهن جي مٿان يا هيٺان ڪا اعراب ڏبي، نه حرف صحيح ٿي پوندا- جهڙوڪ: "چَوَنُ" ۽ "ٿِيَنُ"، (مصدر- چوَڻ ۽ ٿيَڻ) ۾، "و" ۽ "ي" جي مٿان "زبر" آهي، تنهنڪري حرف صحيح آهن. "ودياليه" ۾ ٻوئين "ي" جي مٿان زبر آهي، تنهنڪري اهو حرف صحيح آهي- اهڙيءَ حالت ۾ عربن الف-و-ي مان ٽي ننيا يا گهٽيل اچار وارا حرف علت هن ريت جوڙيا آهن؛

الف مان زبر يعني اَ

و مان پيش يعني اُ

ي مان زير يعني اِ

انهن مان ٽي ڊگها اُچار هن ٺهيا آهن:

اَ + اَ = آ اَ + اُ = اَو اِ + اِ = اِي

مثال لاءِ وٺو ”ڇهه آسي“ لفظ. ”ڇهه“ لفظ جي پڇاڙيءَ ۾ زبر يعني ”اَ“ جو اُچار آهي. ۽ ”آسي“ لفظ جي اڳياڙيءَ ۾ به ”اَ“ جو اُچار آهي. اهي ٻئي اُچار ملائي چئون ”ڇهاسي“. ساڳيءَ طرح ”ست آسي“ ۽ ”اٺ اسي“ بدران چئون ”ستاسي“ ۽ ”اٺاسي“- ائين ”اَ“ جا ٻه اچار پاڻ ۾ ملائبا، نه ”ڇهه اسي، ست آسي“ وغيره جي اُچارن ۾ ٻُنگ (ٻيڪڙي) Hiatus ٿي پوندو، جنهنڪري ٻانڌن جهڙو اچار ٿي پوندو.

”وڄُ“، ”ڪنڌُ“ ۽ ٻين اهڙن لفظن جي پڇاڙيءَ ۾ پيش يعني ”اُ“ جو اچار آهي. انهن جي جمع جوڙڻ لاءِ پراڪرت جي جمع واري ”اَ“ پڇاڙي ڪڍيون ٿا، ته ٻئي ملي هڪ ٻڪو اچار ”اَو“ پيدا ڪن ٿا، ۽ انهيءَ ۾ نڪ جو اچار ملايون ٿا، تنهنڪري انهن لفظن جو جمع ”وڄون“ ”ڪنڌون“ وغيره ٿئي ٿو.

ٽئين مثال لاءِ وٺو عربي لفظ ”مسجد“- ان ۾ ”س“ اکر ساڪن آهي؛ پر اسين پنهنجيءَ عادت پٽاندر ”س“ جي هيٺان زير ڏيون ٿا، يعني ”اِ“ جو اچار

ٻالاٽي ڪڍيون ٿا. انهيءَ لفظ مان پوءِ ”ج“ اکر لکري
تہ باقي بچيو ’مسر اِد‘ هتي ”س“ جي هيٺان زير يعني
”اِ“ جو ”اِد“ جي اڳيان ”اِ“ سان
آهي. اهي ٻئي اچار ملي ”اِي“ ٿين ٿا، جنهنڪري
چئون ’مسِيد‘ هاڻ چڱيءَ طرح سمجهڻ ۾ ايندو تہ
ساڳئي ورگ يا ڪلاس جا ٻہ نڌا حرف علت پاڻ ۾
ملي، هڪ ٻئي ڊگهو اچار پيدا ڪن ٿا.

سنسڪرت گرامرن ۾ هن قسم جي قاعدن کي
”سنڌيءَ جا قاعدا“ Rules of Euphony چوندا آهن.
اهي سنڌيءَ جا قاعدا قدرت جي قاعدن تي ٻڌل آهن،
تنهنڪري اهي قاعدا دنيا جي سڀني ٻولين سان هڪجهڙا
لاڳو آهن. عربيءَ سان بہ اهي ئي ساڳيا قدرت جا
قاعدا لاڳو آهن، تنهنڪري ان مان ڇهہ حرف
ٺهيا آهن. عربن انهن جي لکڻ جو دستور بہ انهن قدرت
جي قاعدن پٽاندر هن نموني اختيار ڪيو:

”اَ-آ-اِ-اِي-اُ ۽ اُو“

هن مان ڏسڻ ۾ ايندو تہ ”اِي“ لکڻ مهل ”الف“جي
هيٺان زير ڏين ٿا، ۽ ”ي“ اکر خالي ڇڏين ٿا؛ ڇاڪاڻ
تہ ”ي“ جو ملهہ فقط ”اِي“ آهي، ۽ ٻئي ”اِ“ جا اچار پاڻ
۾ ملي ”اِي“ ٿين ٿا. ساڳيءَ ريت ”اُو“ لکڻ مهل الف جي
مٿان پيش ڏين ٿا، ”و“ خالي ڇڏين ٿا؛ ڇاڪاڻ تہ ان
جو ملهہ فقط ”اُ“ آهي، ۽ ٻئي ”اُ“ جا اچار پاڻ ۾
ملي ”اُو“ ٿين ٿا. انگريزيءَ ۾ بہ اٿين Sheep, Keep,

Moon, Noon لفظ ۾، ٻڳهي اچار پيدا ڪرڻ لاءِ ٻه حرف علت ڪم آڻين ٿا*.

عربيءَ ۾ اي-آي (آءِ) آو (آءُ) جي اچارن لاءِ ٻه ٻه حرف ڪم آڻين ٿا. سنسڪرت ۾ هرهڪ حرف علت کي رڳو هڪڙو اچار آهي.

٢٨٨- هن باري ۾ هيءَ ڳالهه به ڌيان ۾ رکڻ گهرجي ته سيني ٻولين ۾ جيڪي حرف علت آهن، تن سيني کي پنهنجو پنهنجو اچار آهي: تنهنڪري عربي ۽ فارسيءَ ۾ ڪنهن به "حرف علت" کي اعراب نه ڏيندا آهن، ۽ جيڪڏهن ڏبي ته اهو "حرف صحيح" ٿي پوندو؛ جيڪي به حرف صحيح آهن، سي ڳنگا اکر آهن، ۽ رڳو انهن کي چورڻ لاءِ اعرابن جي ضرورت ٿئي ٿي. سنسڪرت ۾ به ائين ئي ڪندا آهن.

"ر" ڦرڊو حرف (Protean Vowel)

٢٨٩- سنسڪرت ۾ "ر" حرف ٻن قسمن جو آهي: هڪڙو حرف صحيح، ٻيو حرف علت؛ ديوناگريءَ ۾ اهي لکبا به ٻيءَ ٻيءَ طرح آهن. "رَنگ"، "رَت" (ڳاڙهي)، ۽ "راجا" حرف صحيح سان شروع ٿين ٿا.

---

* انگريزيءَ جي حرف علت جي ترتيب منجهائيندڙ آهي، جو ڪٿي ڪٿي اکر ساڳيا، پر اچار ٻيا ٻيا- جهڙوڪ Cough (cauf)- R0ugh (ruff)- Bough (bow)Dough (do)- Hough (hock)- and Through (throo)

"رِتُ" معنيٰ موسم، "رِڻُ" معنيٰ قرض، "رِشي"، "رِڇُ" (سنسڪرت- رڪش)، ۽ ٻين اهڙن سنسڪرت لفظن جي منڍ ۾ "رِ" حرف علت آهي، پر اسين اهو حرف صحيح ڪري ليکيون ٿا. پالي ۽ پراڪرت ڳالهائيندڙن ڪي به اهڙيءَ تفاوت جو پتو ڪونه پيو، تنهنڪري اهو اکر نڪري ويو.

٢٩٠- سنسڪرت ۾ ڪنهن حرف صحيح جي مٿان يا هيٺان به "رِ" حرف علت ڳنڍيندا آهن. اهڙا لفظ سنڌيءَ ۾ آيا آهن، ته انهن ۾ اهو اکر ڦري، هڪ نه ٻيو حرف علت ٿي پيو آهي- جهڙوڪ:

سنسڪرت	سنڌي	تبديل
گهرشٽ	گڻو (گ مٿان زبر يعني آ)	"ر" مٽجي "آ"
درشٽ	ڏٺو (ڏ هيٺان زير يعني اِ)	" " "اِ"
ورڌ	ٻڍو (ٻ مٿان پيش يعني اُ)	" " "اُ"
مرتيو	موت	" " "اُو"

پراڪرت ۾ به اهين تبديل ٿيندي هئي (ڏسو ورچيءَ جو جوڙيل "پراڪرت پرڪاش").

٢٩١- پراڪرت واري زماني کان پوءِ اهڙا سنسڪرت لفظ وري چالو ٿيا. ته انهن ۾ "رِ" کي قائم رکڻ لاءِ، سالس هڪ نه ٻي اعراب ڳنڍي اٿون- جهڙوڪ:

سنسڪرت	سنڌي	سنسڪرت	سنڌي	تبديل
مر mri	مرڻ	ڀر bhri	ڀرڻ	"ر" بدران "آر"
سر Sri	سِرڻ (ڇڙڻ)	پرٿوي	پرٿوي	"ر" بدران "اِر"
ورڪش	ورک يا برک معنيٰ وڻ			"ر" پيش (اُ)

٢٩٢- ڪن حالتن ۾ "ر" اڳ هڪ ٻيو ٻئي حرف صحيح ۾ سمائجي ويو آهي- جهڙوڪ: سنسڪرت "ورڌ" "درشن"، "گرڀ"، ۽ "جاماترڪ" جن بدران "وڌو" "ڏسڻ"، "ڳڀ"، ۽ "ڄاٽو" معنيٰ ناٺي. سنسڪرت "سرو" بدران ڇئون "سرب" يا "سڀ" (سمورو)، ۽ "ورڪر" بدران ڇئون "ٻگهڙ" Wolf. اهڙيءَ طرح "ر" اڳ ڪنهن حرف صحيح ۾ سمائجي ويندو آهي، تڏهن اڪثر انهيءَ کي "وسرگ" يعني "هه" جي اچار وارو ڪندو آهي- اهڙيءَ ريت، هن "ڦرڻي حرف" ساندي وانگر پنهنجا روپ بدلايا آهن.

ٻوهرا - علت ۾ بگاڙو

٢٩٣- دراوڙي ٻولين ۾ دوهرا-علت ڪينهن.قديم دراوڙ لوڪ سنسڪرت سکيا ته دوهرا-علت يا ٻٽاسر، يڪساهيءَ اچارڻ ڏکيا لڳن، تنهنڪري انهن جا اچار هن ريت پڳاڙون:

سنسڪرت	پراڪرت	سنڌي	تبديل
تيل (تئل)	تيل Talla	تيل Oil	آ+اِ=اي
ڳؤر	گور	گورو (ڀؤرو)	آ+اُ=او

اِدغام Epenthesis سبب، اهي ٻه اچار ملي هڪ ٿين ٿا (صفحو ١٣١)، جنهنڪري ڇئبو ته وزن ۾ ڪوت ڪانه ٿي، باقي اچار ڪرڻ ۾ سولائي ٿي- جو "آي" (آءِ) ۽ "آو" (آءُ) کان "اي" ۽ "او" جا اچار وڌيڪ سولا آهن، ۽ اڄ به اهي ڇڙا يا يڪا حرف ڪري ليکيون ٿا-اهو بگاڙو ٻاليءَ واري زماني کان وٺي شروع ٿيو، ۽ اهو دراوڙي ٻولين جو اثر ليکجي ٿو (ضميمو پهريون)،

٢٩٤- پراڪرت ڳالهائيندڙ جا اچار ڦيلهڙا هوندا هئا (صفحو ٩٥). اسان جا اچار وڌيڪ پختا آهن، جنهنڪري "آيت"، پيدائش" "پڻر"، "ڪڻر" ۽ "اڻنگ" لفظن ۾ دوهرا-علت جا اچارقائم رکون ٿا. انهيءَ هوندي به ڪيترا ڏسو ته "ايت" ۽ "صبر" بدران "ائث" ۽ "سٿر" چون، ۽ لکن ٿا. عربي لفظ "قوم" Qaum بدران ڪيترا چون "قوم" Qom. پر وڏي ڳالهه ته سنڌيءَ ۾ قاعدو آهي ته ڪنهن به لفظ جي پڇاڙيءَ ۾ دوهرو علت اچي، ته ان جو اچار ضرور پيچجي- ته اسين جو ڦيرو ڪرڻ سولو ٿئي- جهڙوڪ "شيءِ" جو اچار "ش+اِ" ۽ "چؤ" جو اچار "چ+اُ" ڪبو" اِهي "اِ" ۽ "اُ" پڇاڙيون ليکبيون، ۽ انهن جو جمع ٿيندو "شيون" ۽ "چئون"- اهڙيءَ طرح سنڌيءَ ۾ دوهرا-علت رکوناليي ماتر آهن*.

ويدڪ "ڙ"

٢٩٥- سنڌيءَ ۾ ڪل ايڪونجاهه اکر آهن*، جن مان ڪيتيهه سنسڪرت وارا، چار نج سنڌي (ٻ-ڄ-ڏ-ڳ)،

---

* "Properly speaking there are no *D*iphthongs in Sindhi." *Dr. Trumpp: Sindhi Grammer Introduction*, *P.VI*

* همزو (ء)، الف جي هڪ نرالي صورت آهي، ۽ "لا" جو اچار لام ۽ الف جي ميلاپ سان پيدا ٿئي ٿو، تنهنڪري اهي ٻئي ڌار اکر ڪري نٿا ليکجن.

۽ چوڏهن عربيءَ ۽ فارسيءَ مان ورتل آهن (صفحو ٢٦٢).

سنسڪرت وارن ڇٽيهن اکرن مان ويدڪ "ڙ" سنسڪرت ۾ حرف علت آهي، جنهن جو اچار رڳو سنڌيءَ، گجراتيءَ ۽ مراٺي سانڍيو آهي، ۽ ٻين ٻولين وڃائي ڇڏيو آهي (صفحو ١٣٠ ۽ ٢٦٢). سنڌيءَ ۾ ڪوبه لفظ "ڙ" سان شروع ڪونه ٿو ٿئي– سڏ ڪرڻ مهل "ڙي" چئبو آهي، سو اصل ۾ آهي "اڙي" (حرف ندا).

"ش" جا ٽي قسم

٢٩٦– سنسڪرت ۾ "ش" اکر ٽن قسمن جو آهي: هڪڙو تارونءَ جي اچار وارو (Palatal)، ۽ ٻيو مغز جي اچار وارو (Cerebral). ديوناگريءَ ۾ اهي لکبا به ٻيءَ ٻيءَ طرح آهن. پراڪرت ۾ ٻنهي "ش" اکرن کي ڦيرائي "س"، "ه" يا "ڇ" ڪندا هئا– اهڙا مثال سنڌيءَ ۾ به آهن، جهڙوڪ: سنسڪرت "پاشا" بدران چئون "ڦاسي–ڦاهي"، ۽ سنسڪرت "شنشچر" بدران چئون "ڇنڇر"– انهيءَ تبديل سبب، پراڪرت ۾ ڪوبه لفظ "س" مان شروع ڪونه ٿو ٿئي.

٢٩٧– اپڀرنش پراڪرت ۾ اللندو "س" کي ڦيرائي "ش" ڪندا هئا (صفحو ٧١). هينئر به اسين سنسڪرت لفظن "سنهن" ۽ "ساڌوڪار" بدران "شينهن" ۽ "شاهوڪار" چئون ٿا. پر اهڙا سنسڪرت بنياد وارا لفظ سنڌيءَ ۾ ٿورا آهن؛ گهڻا ڪري عربي ۽ فارسي آهن، جهڙوڪ: "شهر"،

”شروع“، ۽ ”شادي“ ۽ ”شاهه“ وغيره. اهڙن لفظن ۾ ”ش“ جو اچار ڏندن مان ڪونه ٿا ڪرڻون. جيئن ڊاڪٽر ٽرمپ لکيو آهي- اهو گهڻو تارونءَ وارو ۽ ڪجهه مغز جي اچار وارو (Cerebro-palatal) آهي. جنهن ڪري چئبو ته اسان جو اچار وچائين ٿيون آهي، جو نڪي سنسڪرت نڪي پراڪرت ۾ آهي*.

مغز جي آچار وارا اکر

۲۹۸- ٽ، ٺ، ڊ، ڍ- مغز جي اچار وارا اکر آهن. انهن ۾ ڏورو ”ر“ جو اچار سمايل آهي. حقيقتوُن اهي ٻٽا اکر آهن، جهڙوڪ: سنسڪرت ”تامر“-”ٽامون“؛ ”پتر“، پٽ، ”پيتر“، پيٽ، ۽ ”چتر“-چيٽ. ائين ”ت“ ۽ ”ر“ ملي ”ٽ“ ٿيا آهن.

۲۹۹- سنسڪرت ”ينتر“ (جنتر) جنڊ، ۽ ”منتر“-منڊ. ائين ڏورين حالتن ۾ ”ت“ ۽ ”ر“ ملي ”ڊ“ ٿيا آهن، ته نه ته عام طرح ”د“ ۽ ”ر“ ملي ”ڊ“ ٿين ٿا- جهڙوڪ ”دريگهه“-ڊگهو، ”سمدر“-سمنڊ، ۽ ”اندرامڻ-انڊلٺ.

پراڪرت ۾ انهيءَ عادت سبان سڀ لفظ ”ن“ بدران ”ڻ“ سان شروع ٿين ٿا (صفحو ٦٠): عالم چون ٿا

---

* "ش" is in Sindhi by no means a palatal sibilant, as in Sanskrit, but a simple dental sound equally unknown in Sanskrit and Prakrit". *Dr. Trumpp: Sindhi Grammar, Introduction, P. XVI.*

تہ اهو قديم دراوڙن جي ٻولين جو اثر آهي. هندستانيءَ ۾ چون "ڏانبا" ۽ "ٽوڙنا" پر اسين چئون "ڏامون" ۽ "ٽوڙڻ". اها عادت اسان ۾ وڌيڪ آهي، جا سرائڪي ڳالهائيندڙن جي سنگ ۾ پراڻي آئون ۽ باقي سنڌين آڳاٽي پشاچي پراڪرت تي دراوڙي ٻولين جو اثر ٿيو هجي، تہ اها بہ ڳالهہ آهي.

وسرگ اکر (Aspirates)

٣٠٠- دراوڙ لوڪ، وسرگ اکرن مان بنيادي اکر ڪڍي، باقي "هہ" جو اچار ٻچائيندا هئا (صفحو ١٢٥ کان ١٢٧).

"لِيهِ"- "لهِ"، ۽ "ڏِيهُ"- "ڏهُ". هنن مثالن ۾ ڏسو تہ "ڀ" مان "ب" اکر نڪري ويو آهي، جنهن ڪري باقي "هہ" جو اچار بچيو آهي. "ڪتنپ"- "ڪتنب"- هتي اتلندو "هہ" اکر ڪڍي ڇڏيو اٿوَن، جنهنڪري باقي "ب" جو اچار بچيو آهي؛ اهڙيءَ طرح وسرگ اکرن کي جي تہ مرڪب اکر ڪري ليکيون ٿا، جن مان هڪڙو ڪڍي، ٻيو بچايون ٿا.

نڪ جي اچار وارا اکر (Nasals)

٣٠١- عربيءَ ۽ فارسيءَ ۾ نڪ جي اچار وارا اکر فقط ٻہ آهن: "م" ۽ "ن" (صفحو ٢٦٦). سنسڪرت ۽ سنڌيءَ ۾ پنج آهن: "ڃ"، "ڱ"، "م"، "ن" ۽ "ڻ". انهن مان "ڃ"، "ڱ" ۽ "ڻ" سان ڪوبہ

لفظ شروع ڪرڻ نه ٿي (صفحو ٦٠ ۽ ٦١)، باقي اهي لفظن جي وچ ۽ پڇاڙيءَ ۾ اچن ٿا. اهي اچار اسان سرائڪي ڳالهائيندڙن جي سنگ ۾ ساندیا آهن. هندستانيءَ ۾ "ڄ" ۽ "ڱ" جا آچار آهن ئي ڪين. ٺهنڪري "مڄڻ" ۽ "مڱڻ" بدران چون "ماننا" ۽ "مانگنا"*.

٣٠٢- "ٻ" "ڄ"، "ڏ" ۽ "ڳ" اکر وراچڊ اپڀرنش پراڪرت واري زماني کان وٺي سرائڪي (وراچڊ پشاچي پراڪرت) ڳالهائيندڙن جي سنگ ۾ سکيا آهيون (صفحو ٧١، ٧٩، ۽ ٨٦) حقيقتون اهي ٻٽا اکر آهن-مثال:

ٺيٺ سنڌي اکر- ٻٽا اکر

تبديل	سنڌي	سنسڪرت
ب+ر = ٻ	برڏ-ٻڍو	ورڌ
ج+جھ = ڄ	لڄ(شرم)	Lajja لجا
د+ر =ڏ	ڏسڻ	درشن
ڪ+ر =ڳ	ڳپ	ڪرپ

مطلب ته "ٻ" آهي ٻٽو "ب"، "ڄ" آهي ٻٽو "ج"، "ڏ" آهي ٻٽو "د" ۽ "ڳ" آهي ٻٽو "گ".

٣٠٣- اسين سنڌي ماڻهو انهن اچارن تي ايترو ته هري ويا آهيون، جو ڪيترين حالتن ۾ خواه مخواه ٻه اهڙا تبديل ڪريون ٿا- جهڙوڪ:

* "مڱڻ"، لفظ جي بنيادي معني آهي "اهو سڱ، جو ڪهڙي ونجي (مڱڻ معني ڪهڙڻ)."

سنسڪرت	سنڌي	سنسڪرت	سنڌي
ٻڪ	ٻگهه (پکي)	ٻلي	ٻلي (قرباني)
جال	ڄار	جلُوڪا	جوُر (Leech)
دارڻ	ڏارڻ	دنت	ڏند
ڪين	ڳِن	ڪالن	ڳارڻ

هتي ٻه چئي ترائين سمجهون ٿا، ته ڪو ڳڏيل حرف صحيح آهي، جنهن کي ملائي ٻڪو ڪرڻو آهي؛ تنهنڪري هيءَ مناسبت (False Analogy) جا مثال ليکبا (صفحو ٢٥٣ ۽ ٢٨٨).

جنس ٻيجان

٣٠٤- سنسڪرت ۽ پراڪرت ۾ جنس مذڪر ۽ مونث کان سواءِ "جنس ٻيجان" به آهي، جنهن لاءِ سنسڪرت ۾ مقرر ٿيل پڇاڙي "اَمَ" آهي، جنهن جو اچار قديم سنڌيءَ ۾ "اَونُ" چوندا هئا، جيئن هاڻ گجراتي ۾ چون ٿا:
"جي هو پائين ڪان ڪمان ۾، ته نئين ڏج سينُون!
ڪجي نه ڪينُون، وڃي در دوستن جي!"
(يمن ڪليان)

هن وقت "سينُون" ۽ "ڪينُون" بدران چئون "سينو" (ڇاتي) ۽ "ڪينو" (بغض يا ڇائت)؛ جن ۾ "او" پڇاڙي آهي، تنهنڪري جنس مذڪر ليکجن ٿا. سنسڪرت "ڦلم" معنيٰ ڦل يا ميوو (مذڪر)، ۽ "ڏالم" بدران چئو "ڏال" (جنس مونث)- اهڙيءَ ريت ٻيجان اسم مان ڪي مذڪر ۽ ٿورا مونث ليکيون ٿا؛ سنڌي ٻولي اها جنس ٻيجان واري پڇاڙي وڃائي چڏي آهي، ته ان جو نتيجو ڏسو ته شڪارپور طرف "رَتُ" جنس مونث، ۽ ٻين هنڌ جنس مذڪر (صفحو ١٠٣ ۽ ١٦١).

مونث پڇاڙيون (Feminine Suffixes)

٣٠٥- سنسڪرت ۾ "آ" ۽ "اِي" مونث پڇاڙيون آهن، جهڙوڪ: گنگا ۽ گومتي (جنس مونث). سنڌيءَ ۾

انهن ٻن پڇاڙين جا اُچار ڳهتائي، ”آ“ ۽ ”اِ“ به ڪيا اٿئون، جهڙوڪ: ٻڙا-ٻڙ، وٽلا-وِيل نِيٽي-نيٽ، ۽ اڪني-اڪن (باهه). اهڙيءَ طرح ٻن مان چار پڇاڙيون ٿي پيون آهن: ”آ“، ”آ“ ۽ ”اِ“ ”اِي“. ڪن مذڪر اسمن ۾ سنڌيءَ ۾ اهي پڇاڙيون ورتيون آهن، جهڙوڪ: ”راجا“ ”سيٺ“ ۽ ”ڌڻي“.

مذڪر پڇاڙيون (Masculine Suffixes)

٣٠٦- سنسڪرت ۾ ”آ“ پڇاڙيءَ وارا اسم گهڻو ڪري سڀ مذڪر آهن- جهڙوڪ ”رام“، ”ڪرشن“ ۽ ”گوبند“ جي پڇاڙيءَ زبر يعني ”آ“ جو اچار آهي، جنهن جو اچار پراڪرت ۾ ڦري ٿيو ”او“ ۽ اپڀرنش ۾ گهٽجي ”اُ“ ٿيو. سنڌيءَ ۾ به چئون ”رامو“-رام، ۽ ”گوبندو“. گوبند (پڇاڙيءَ ۾ پيش) سنڌيءَ ۾ رام-”رامُ“ ۽ گوپ-”گوپُ“ به چئون- اهڙيءَ ريت، سنسڪرت واري مذڪر پڇاڙيءَ ”آ“ مان سنڌيءَ ۾ ٽي مذڪر پڇاڙيون ”آ“، ”او“ ۽ ”اُ“ نڪتيون آهن. ڪن مونث اسمن ۾ اهي پڇاڙيون ورتيون آهن، جهڙوڪ: ”ڏيءَ“، ”کنڊ“، ”گڏو“ ۽ وهو“.

عدد يا وچن (Number)

٣٠٧- سنسڪرت ۾ وچن يا عدد ٽي آهن- مثال: ”ايڪ وچن“ يا عدد واحد: ”ڦلم“ معنيٰ هڪ ڦل يا ميوو؛ ”دو وچن“ (Dual): ”ڦلي“ معنيٰ ٻه ڦل؛ ۽ ”بهو وچن“ يا عدد جمع: ”ڦلاني“ معنيٰ ٽي يا گهڻا ڦل سنسڪرت

وارو ٻه وچن پاليءَ توڙي پراڪرت ۾ نه ڪونهي،
تنهنڪري سنڌي توڙي ٻين ڏيهي آريه ٻولين ۾ به ڪونهي،
عربيءَ ۾ ٻه وچن آهي.

”ڏلاسي دارين جي سانجهو سانجهي ساهه.“ (شاهه)
عربيءَ ۾ ”دار“ معنيٰ دنيا، ۽ ”دارين“ معنيٰ ٻه
دنيائون، يعني هيءَ جهان ۽ آخرت، يا لوڪ ۽ پرلوڪ.

جمع جوڙڻ لاءِ پڇاڙيون

۳۰۸- پراڪرت ۾ ”پتُرو“ (پيءُ-پتا) جو جمع ”پترا“
۽ ”پاٿرو“ جو جمع ”پاٿرا“. سنڌيءَ ۾ به انهيءَ نموني
چئون، ”گهوڙو“ جمع ”گهوڙا“ (”آ“ پڇاڙي.) شڪارپور
طرف ”زال“، ”ڪارڪ“ وغيره جو جمع چون ”زالان“،
”ڪارڪان“ وغيره- جيڪڏهن مٿينءَ ”آ“ پڇاڙيءَ جي
پٺيان ”ن“ ڪڍبو، ته اها ”آن“ پڇاڙي ٿيءِ پوندي؛ پر
ڪي صاحب ان جو بنيادئي ٻيون ٻڌائين ٿا:

سنسڪرت ۾ ”ڪمل“ جو ٻهو وچن (جمع) ”ڪملاني“،
معنيٰ ڪي يا گهڻا ڪنول جا گل، ۽ ”ڌن“ (دولت) جو
جمع ”ڌناني“. انهيءَ ”آني“ پڇاڙيءَ جو اچار پراڪرت ۾
”آڻين آهي. ان مان پوءِ ”اي-اين“ جو اچار ڪيئي
ڇڏبو، ته باقي بچندو ”آن“. بيمس صاحب ۽ ڪن ٻين جي
چوڻ موجب زالان، ڪارڪان وغيره واري ”آن“ پڇاڙي،
سنسڪرت جي انهيءَ ”آني“ پڇاڙيءَ مان نڪتي آهي. ڪن
عالمن جو چوڻ آهي ته فارسي زن-”زنان“ ۽ پسر-”پسران“

وغيره واري ”آن“ پڇاڙي ٻـ سنسڪرت جي انهيءَ ٻيجان اسن واري جمع پڇاڙي ”آني“ مان ٺهي آهي- هن موجب چئبو ته شڪارپوري جنهن نموني جمع جوڙين ٿا، سو نمونو نهايت آڳاٽو آهي (صفحو ١٠٣).

٣٠٩ شڪارپور طرف ڪان سواءِ ٻين هنڌ ”زال، ڪارڪ“ وغيره جو جمع ”زالون، ڪارڪون وغيره چون ٿا.

هن ”اون“ پڇاڙيءَ جو بنياد ٿي ٻيون آهي پراڪرت ۾ جمع جوڙڻ لاءِ ”او“ پڇاڙي ٻه ڪم اچي ٿي، جا سنڌيءَ ۾ رکو حالت ندا جي معنيٰ ظاهر ڪري ٿي- جهڙوڪ: ”ڀائرو“، ”يارو“، ”دوستو“ ۽ ”مائرو“، معنيٰ اي مائون يا ماتائون! (حالت ندا)- انهيءَ ”او“ پڇاڙيءَ جو اچار پراڪرت ۾ گهڻجي ”اُ“ ٿيو- جهڙوڪ سنسڪرت ”وڌو“ معنيٰ زال يا پٽ جي زال (نُونهن)، تنهن جو اچار پراڪرت ۾ ”وَهو-بَهُو“ آهي. ان جو جمع آهي ”بهُوئو“ يا ”بهُوءُ“- ڊاڪٽر ٽرمپ پنهنجي جوڙيل سنڌي گرامر جي صفحي، ١٠٦ ۾ لکيو آهي ته سنڌيءَ ۾ انهيءَ ”اُ“ پڇاڙيءَ جو اچار وڌي ”اُ“ ٿيو آهي، ۽ ان ۾ نڪ جو اچار گڏجي ”اُون“ پڇاڙي ٺهي اٿون. ڊاڪٽر ڀنڊارڪر پنهنجن علم لغات بابت تقريرون (صفحي ٢٠٢) ۾ ڄاڻايو آهي، ته پراڪرت جي مونث لفظن جي جمع واري ”اَ“ پڇاڙيءَ ۾، جنس ٻيجان واري ”اَون“ پڇاڙي گڏجي اٿون (اَ+آو = آون).

هن موجب چئبو ته ”اُون“ گڏي يا ملاوٽي پڇاڙي آهي، ۽ شڪارپور واري ”آن“ پڇاڙي وڌيڪ نج آهي،

جو ان جو بنياد سنسڪرت جي ”آني“ پڇاڙيءَ مان آهي. ٻين ٻولين ۾ به ”آن“ پڇاڙي آهي (صفحو ۱۰۳)؛ باقي رکو گجراتيءَ ۾ اسان وانگر ”ون“ پڇاڙي گڏبن ٿا- جهڙوڪ: ”ڪتاب“ جو جمع چون ”ڪتابو“ يا ”ڪتابُون“.

حالت (Case)

۳۱۰- سنسڪرت ۾ اسمن جون آٺ ”حالتون“ آهن؛ هرهڪ ”حالت“ لاءِ ڪا خاص پڇاڙي مقرر ٿيل آهي، جا حرف جو ڪم ڏئي ٿي. اهي پڇاڙيون پاليءَ ۽ پراڪرت ۾ گهٽ قدر ٿيون، پر سنڌيءَ ۽ ٻين ڏيهي آريه ٻولين اهي وڃائي ڇڏيون آهن. وري به شايد سنڌي ٻوليءَ ڪي آهي، جنهن ۾ ”حالتن“ جون پڇاڙيون اڄ تائين سانڍيون آهن! (صفحو ۲۸۱).

۳۱۱- سنسڪرت ۾ حالت جري (اپادان وڀڪتي Ablative Case) لاءِ مقرر ٿيل پڇاڙي ”آت“ آهي- جهڙوڪ، رام- ”رامات آهي“ معنيٰ ”رام کان“ (حالت جري- پاليءَ ۽ پراڪرت ۾ انهيءَ مان ”ت“ ڪيري، باقي ”آ“ جو اچار بچايائون. قديم سنڌيءَ ۾ به انهين هو جهڙوڪ: هيج- ”هيجا“ معنيٰ ”هيج مان“ يا ”خوشيءَ مان“ (حالت جري)- انهيءَ ”آ“ ۾ ”ن“ گڏي هاڻ ڇئون ”آن“ جهڙوڪ: گهر- گهران، ۽ کوٽ- کوٽان معنيٰ کوٽ کان (ڏسو ٽرمپ صاحب وارو گرامر، صفحو ۱۰۷).

(الف) سنسڪرت واري ”آت“ پڇاڙيءَ جو اچار پراڪرت ۾ ٿيو ”آدو“، جو بگڙجي ”اٺو“ ٿيو، جنهن مان ”آءُ“، ۽ ”آون“ پڇاڙيون نڪتيون آهن:

”پيلو ٿن ڊراءِ جي ٻسي پاڻ ٻجائيون“. (شاهه)
”ڊراءِ“ معنيٰ در ڪان يا در مان (حالت جري) عام طرح ”آون“ پڇاڙي ڪم آئيون ٿا- جهڙوڪ گهر گهرُون ۽ گهوڙي- گهوڙون (گهرٿان).

۲۱۳- سنسڪرت ۾ حالت مڪانيLoca*l*ive لاءِ مقرر ٿيل پڇاڙي ”اِ“ آهي، جنهن جو اُچار سنسڪرت ۾ ٿي وڃي ”اي“ ٿئي ٿو (رامي= رام ٿي). اهي ساڳي پڇاڙيون سنڌيءَ ۾ بجنسي ڪم اچن ٿيون-جهڙوڪ: ويل- ويلي معنيٰ ويل يا مهل تي (صفحو ۲۸۱).

۳۱۳- شعر ۾ وقتي لفظن جي رکو عام صورت (ساڳي روپ) منجهان ئي انن حالتن جي معنيٰ پاڻمرادو ظاهر ٿي سگهي ٿي. ۽ ڪنهن به حرف جو ڪتڻ جو ضرور ڪونه ٿو ٿئي- جهڙوڪ:

”جتي مانڪ ماڪ، تتي چوران ڪيو.“ (شاهه)
”مانڪ ماڪ معنيٰ مانڪ جو ماڪ، ۽ ”چوران ڪيو“ معنيٰ چورن جو ڪيو (ماڪ). عام طرح، نظم ڌوڙي نثر ۾ حرف جر يا ظرف ڪم آڻنا پون ٿا.
”ٻسو لڄ ’لطيف‘ چوي، ڪيڏي ڪي ڪکن.“ (شاهه)
هن ريت شعر ۾ ”ڪي ڪکن“ چئي سگهجي ٿو، پر نثر ۾ چئبو ”ڪکن ڪي“- مطلب ته ”ڪي، تي، ۾“ وغيره ”اڳيان ايندڙ حرف“Prepositions نه آهن، پر ”پٺيان ايندڙ حرف“ Post-positions آهن- اُهي، حرف جر ڪي اسم جي پٺيان ڪم آڻو. ڊراوڙي نمونو آهي (ضميمو ٻهريون).

۳۱۴- سچيءَ سنڌي ٻوليءَ ۾ رڳو هڪڙو "رِي" (سنسڪرت "رِي") حرف آهي، جو اسمن جي اڳيان نوڙي پٺيان ڪم اچي سگهي ٿو- جئين "رِي سچو" يا سچو رِي" معنيٰ "سچو کان سواءِ".

حالتن جي ٻڌاڙين گم ٿيڻ جا نتيجا

۳۱۵- (۱) سنسڪرت ۾ "راجن"، "ماتر" (ماءُ) "پِتر" (پيءُ) وغيره جو ڦيرو ڪبو، ته حالت فاعلي عدد واحد ۾ ٿي انهن جا اچار ڦري ٿيندا "راجا"، "ماتا"، "پتا وغيره سنڌيءَ ۾ "گهوڙو" لفظ جو ڦيرو ڪبو، ته حالت فاعليءَ ۾ ته "گهوڙو" چئبو، پر حالت مفعولي ۾ به چئبو "گهوڙو"- جهڙوڪ: "گهوڙو ڊوڙي ٿو" (فاعلي)، "گهوڙو گاهه کائي ٿو" (مفعولي)-مطلب ته لفظ پنهنجيءَ اڻ مٽيل صورت Crude form ۾ ٿي رهي ٿو. "گهوڙو" لفظ جي پٺيان جيڪڏهن ڪو حرف جر آڻبو ته چئبو. "گهوڙي کي"، "گهوڙي مان" وغيره. اهڙي طرح "گهوڙو" لفظ جي صورت رڳو هڪ ڦيرو کائي "گهوڙي" ٿئي ٿي، ۽ پوءِ ڪهڙو به حرف جر وجهجي ٿو، ته لفظ انهيءَ ساڳيءَ يعني عام صورت ۾ ٿي رهي ٿو. ائين رڳو حرف جر ڦرن ٿا، تنهنڪري چئبو ته اسمن جو ڦيرو جنهن کي چئجي، سو سنڌيءَ ۾ ڏي نٿو سگهي. ڦيرو اهو، جنهن ۾ اسمن جون ٻڌاڙيون ڦــرن- جيئن "ڪوٽ" معنيٰ ڪوٽ ڏي يا ڪوٽ ۾؛ "ڪوٽان" جمع ڪوٽان، معنيٰ ڪوٽن کان-

ٻر سنڌي ٻوليءَ اهڙيءَ طرح ڦيري ڪرڻ جي طاقت وڃائي ڇڏي آهي. اُن جو سبب هيءُ آهي ته سنڌي ٻولي مجمل منزل مان هاڻ مفصل منزل ڏي رخ رکيو آهي. انهيءَ ساڳئي سبب، انگريزي ٻوليءَ ڪي ڦيري ڪرڻ جي طاقت ڪانهي، ۽ اها به حرف جر دان سواءِ ملي ڪين سگهندي (صفحو ٧٩٠).

(٢) ”ڇوڪرو ڳوٺان آيو“-هتي فعل جو انتظام ڏيا عمل Government سڏو”ڳوٺ“ لفظ تي آهي، ۽ فعل ٻڌائي ٿو ته اهو ”ڳوٺ آهي، ۽ نه ٻيون ڪو هنڌ، جتان ڇوڪر جو اچڻ ٿيو. ”ڇوڪر ڳوٺ ڪان آيو“-هتي فعل جو انتظام اُسڏو يعني حرف جر ”ڪان“ جي معرفت ٿيو آهي. اهڙيءَ ريت حرف جر ڪم آڻي ڪري فعل جو انتظام ڦري ويو آهي.

(٣) سنڌيءَ ۾ ڪنهن به مرڪب لفظ ۾ ٻن ڪان وڌيڪ اسم آڻي نٿا سگهون. ”سنڌ هندو ٻوڏ سهائتا فنڊ“. هيءُ مرڪب لفظ انگريزي نموني جڙيل آهي. سنڌي نموني ڇئبو ته ”سنڌ جي هندن جي ٻوڏ جي سهائتا جو فنڊ“. جيڪڏهن سنسڪرت جي حالت اضافت واري ”يه“ يا اهڙي ٻي ڪا ٻاڃڙي سنڌيءَ ۾ هجي ها، ته اها به وجهي اهي سڀ لفظ گڏيدي سگهون ها. هاڻ رڳو صفت يا حرف اضافت گڏي ٽن لفظن وارا مرڪب جوڙي سگهون ٿا. جهڙوڪ: ”وڏيءَ دل دانا، چڱيءَ چال وارو“ ۽ ”ٻلي ٻاڪَ وارو“.

انين کئين مرڪب لفظ جوڙي سگهجن ٿا، پر انهن ۾ ٻن کان وڌيڪ اسم اچي ڪين سگهندا*.

ضمير

٦١٣- سنڌيءَ ۾ شخصي ضمير Personal Pronouns فقط ٻه آهن، متڪلم ۽ حاضر. سنڌيءَ مان ضمير غائب گم ٿي ويو آهي، تنهنڪري "هُو-هن" وغيره، جي ضمير اشارو ڏُور آهن، سي ڪم آڻي پورائي پيا ڪريون.

(الف) سنسڪرت "آهم، مام ۽ مم" مان سنڌي لفظ "آنءَ-آءٌ"، "مان" ۽ "مون" ضمير ٺهيا آهن. سنسڪرت ۾ "مم" معنيٰ منهنجو (حالت اضافت). پراڪرت ۾ ان جو اچار ٿيو "مهه"، تنهن ۾ بالائي "جو" گڏي چئون "مهجو- منهنجو."

(ب) سنسڪرت جي ضمير حاضر ۾ "ت" اکر رکيو واحد لفظن ۾ ڪم ايندو آهي، جهڙوڪ: سنسڪرت ۾ توم سنڌي "تون". پراڪرت ۾ اهو "ت" اکر ڇڪي جمع لفظن ۾ به گڏبو هون، جنهنڪري سنڌيءَ ۾ ضمير حاضر جمع جون ٻه صورتون- "توهين" (پراڪرت "تهي") ۽ "توهان" (سنسڪرت، "يشمي" Yushme ٿيون آهن، "توهان" ۽ "اوهان" به چئون ٿا.

(پ) ٻين ضميرن جا رکيو اُچار قريل آهن.

*"No componb can be formed from moer than two nouns, a noun compounded of three words is a linguistlc impossiblity in sindhi, as in such a compound all idea of co-ordination or sub-ordination would be completely. lost"
Dr. Trumpp: Sindhi Grammar. p. 33

صفت جي ڀيٽ جا درجا

٣١٧- سنسڪرت ۾ صفت جي ڀيٽ جي درجن لاءِ ”تر“- ”تم“ ۽ ”ايس“- ”اِشٺ“ پڇاڙيون مقرر ٿيل آهن، جهڙوڪ: ”پريه“ معنيٰ پيارو، ”پريتر“ معنيٰ ٻين کان پيارو (انگريزي ”آر“: Great-er ۽ ”پريتم“ معنيٰ سڀني کان پيارو. سنسڪرت ۾ ”پاپي“ معنيٰ گنهگار، ”پاپيس“ معنيٰ ٻين کان (وڌيڪ) پاپي ۽ ”پاپشٺ“ معنيٰ سڀني کان (وڌيڪ) پاپي. انگريزيءَ ۾ انهيءَ ”اِشٺ“ پڇاڙيءَ جو اچار ”ايسٽ“ آهي، جهڙوڪ: سنڌيءَ ۾ ”ٻرگو“- ”موکشٺ“. سنڌيءَ مان اهڙيون پڇاڙيون گم ٿي ويون آهن، تنهنڪري ”کان“ ۽ ”۾“ حرف جر جو ڪم آڻي پوراڻي ڪريون ٿا، جهڙوڪ: ”چڱو“، ”ٻين کان چڱو“ ۽ ”سڀني کان چڱو“، يا ”چڱي ۾ چڱو“- اهو دراوڙي نمونو آهي، جو سنڌيءَ ۾ اختيار ڪيو اٿئون.

فعل

٣١٨- سنڌيءَ ۾ وڏو بگاڙو فعلن ۾ نظر اچي ٿو. سنڌيءَ ۾ ڪي زمان ڪٽيل آهن- جهڙوڪ: سنسڪرت وارو مضارع، پراڪرت منجهان ڀي گم ٿي ويو، تنهنڪري سنڌيءَ ۾ به ڪونهي. هن وقت جنهن کي مضارع ڪوٺيون ٿا، سو اصل پراڪرت جو زمان حال آهي، جنهنڪري سنڌيءَ ۾ اڪثر زمان حال جي معنيٰ ڏيکاري ٿو- مثال:

"سوري سينگاري، اصل عاشقن کي." (شاھ)
"سينگاري" معنيٰ سينگاري ٿي. (زمان حال)
ماڙ اچان؟ مان وڃان؟- هتي "اچان" ۽ "وڃان" پوري پوري طرح زمان مضارع آهن. اهڙيءَ حالت ۾ زمان حال جي معنيٰ ٻوري پوري طرح ظاهر ڪرڻ لاءِ "ٿو" (مصدر- "ٿيڻ") گڏڻ جي ضرورت ٿي.

(الف) "مان ڏسان ٿو" جي بنيادي معنيٰ آهي، "مان ڏسان بيٺو". "ٿو" لفظ جو ڌاتو يا بنياد آهي سنسڪرت "ستا" Stha معنيٰ بيهڻ. سنسڪرت "ستيت" Sthita معنيٰ "بيٺو"، جو اچار پراڪرت ۾ ٿيو "ٿئو" ۽ ان جي پٺيان مصدر واري "آڻ" پڇاڙي گڏي سنڌيءَ ۾ چئون "ٿئڻ-ٿيڻ"، جنهن مان اسم مفعول يا زمان ماضي مطابق (ٿيو) "ٿو".

(ب) ٽنهي زمانن جي معنيٰ پوريءَ ريت ظاهر ڪرڻ لاءِ "هئڻ"، "ٿيڻ" ۽ "آهيان" انهن ٽن معاون فعلن جي ضرورت ٿي، ۽ اهي ٽيئي والٽون سنڌي ٻوليءَ پنهنجي لاءِ ٺاهيون آهن.

(ٻ) "آهيان" لفظ فعل "هئڻ" مان ڪونه ٺهيو آهي. سنسڪرت ۾ "ڀُو" معنيٰ ٿيڻ، جنهن جو اُچار پراڪرت ۾ ٿيو "هُوَ" ۽ ان جي پٺيان مصدر واري "آڻ" پڇاڙي گڏي چئون "هوئڻ- هئڻ": "آهيان" لفظ اصل ۾ آهي، سنسڪرت لفظ "اَسمي" معنيٰ "آهيان" (ڌاتو- "آس" معنيٰ ٿيڻ)- مطلب ته "هئڻ" جو بنياد ڪٿڙو، ۽ "آهيان" جو

ٿيون آهي، تنهنڪري ”هُئِي“، ”ٿِي“ ۽ ”آهيان“ اهي ٽي معاون فعل ليکڻ گهرجن، ۽ نه فقط ”هُئِي“ ۽ ”ٿيو“.

٩٠٣- سنسڪرت وارو زمان ماضي مطلق پراڪرت منجهان ٿي، ڪم ٿي ويو، تنهنڪري سنڌيءَ ۾ به ڪونهي. انهيءَ کوٽ جي پورائيءَ لاءِ اسم مفعول کي زمان ماضي مطلق به ڪري ڪم آڻيون ٿا. اسم مفعول ”هليو“، ”ماريو“ وغيره جي پڇاڙي ”س“ پڇاڙي گڏي چئون ”هليس“، ”ماريس“ وغيره. اها ”س“ پڇاڙي اصل ۾ آهي سنسڪرت ڌاتو ”آس“، انگريزي Is (سنسڪرت ”آسمي“= آهيان). مطلب ته ”هليس“، ۽ ”ماريس“ معنيٰ ”هليو آهيان“ ۽ ”ماريو آهيان“. اهڙيءَ طرح، سنسڪرت وارو زمان ماضي قريب، سنڌيءَ ۾ زمان ماضي مطلق ٿي ڪم اچي ٿو- مطلب ته فعلن ۾ وڏو گهوٽالو پيو آهي.

٩٢٠٣- سنسڪرت ۾ ”ڪر“ Kri معنيٰ ”ڪرڻ“، ۽ ”ڪرت“ معنيٰ ”ڪيو“، جنهن جو اچار اول ڦري ٿيو ”ڪرو“ ۽ پوءِ ”ڪيو“. انهيءَ سبب سنڌيءَ ۾ اسم مفعول جي پڇاڙيءَ ۾ ”ڻو“ ”ٺو“ ”اِيو“ جو اچار آهي، پر ڪي آڳاٽي پراڪرت وارا اسم مفعول به سنڌيءَ ۾ آهن.

”ڪڪرا ڪربلا جا عليءَ تي اُگهياس“. (شاهه)

سنسڪرت ”گهرش“ (گسڻ-گهڻ) مان اسم مفعول ”گهرشت“ (گَٺو)؛ پر ان جي اڳيان ”آ“ گڏبو ته ”آگهرشٽ“ معنيٰ ”اُگهٺو“؛ ۽ هاڻ عام طرح چئون ”اُگهيو“- اهڙا، ڏيڍ سئو کن اسم مفعول بيقاعدي ذيل ليکجن ٿا (صفحو ٨٨)

٣٢١- ”ڪيو“، ”ڏنو“ ۽ ٻيا اهڙا اسم مفعول، جيڪڏهن پوري پوري طرح صفت ڪري ڪم آڻيا هوندا آهن، ته انهن جي پڇاڙي ”ل“ پڇاڙي ڪندي آهي. جهڙوڪ ”ڪيل“ ”ڏنل“ وغيره. اسمن ۽ صفتن جي پڇاڙي انهيءَ ”ل“ اکر گڏجڻ ڪري، لفظ نهايت مٺاج پيدا ٿئي ٿو- جهڙوڪ: پنهون- پنهل، سهڻو- سهڻل، مٺو- مٺل.

٣٢٢- شعر ۾ اسم مفعول جي پڇاڙي تصغير واري ”ڙو“ پڇاڙي، لفظن کي نهايت رس پيدا ڪندي آهي:

”منهنجو سڱ سرتيون ٻالي ڪيچ ڏيڙو،
ٻاري پنهل سان منهنجو پيچ پيڙو.“
سرائڪيءَ ۾ به ائين ڪندا آهن (صفحو ١٠٨)

فعلن جا گردان

٣٢٣- سنسڪرت ۾ فعلن جي گردانن جا ڏهه ڪلاس يا درجا آهن، جي گهٽ ڪري سڀ سنڌيءَ، هنديءَ وغيره وچائي ڇڏيا آهن. هن وقت سنڌيءَ ۾ گردانن جا ڪلاس يا درجا فقط ٻه آهن: ”آ“ گردان ۽ ”اِ“ گردان. مثال:

هلڻ = هل+آڻ.	هلندو = هل+ آندو
کائڻ = کا+ اِڻ	کائيندو = کا+ اِندو

ٻنهي مثالن ۾ ”آن“ ۽ ”آندو“ جي اڳيان ”آ“ آهي (”آ“ گردان)، ٻين مثالن ۾ ”اِڻ“ ۽ ”اِندو“ جي اڳيان ”اِ“ آهي (”اِ“ گردان). انهن مکيه حرف علت

سبب، اِهي انهن ئالن مان سڌجن ٿا. جنهن ۾ واحد جي پڇاڙيءَ ۾ پيش يعني ”اُ“ آهي، سو ”آ“ گردان جو آهي- جيئن ”هاڻ“ ۽ ”هلندو“ مان ظاهر آهي.

(الف) اسم حاليي واري ”اِندو“، ”آندو“ پڇاڙي، شَورسيني پراڪرت مان ورتي آهُون.

سنسڪرت جي گردانن جا سنڌيءَ ۾ نشان

۳۲۴- سنسڪرت ڌاتو ”ٻڌ“ Budh (ٻُڌِ)، ”سودِ“ Svid (سودِ)، ۽ ”ٻڌ“ Yudh (يُڌِ) مان سنڌي مصدر ”ٻجهڻ“ معني سمجهڻ، ”سِجهڻ“ يعني رڌجي يا ڳرڻ، ۽ ”جهونجهڻ“ يعني لڙڻ يا وڙهڻ نهيا آهن. سنسڪرت ۾ قاعدو آهي ته چوٿين ڪلاس جي گردانن ۾ ڌاتوءَ جي پليان ”يہ“ ڪڌجي- مٿين مثالن ۾ ڏسڻ ۾ ايندو ته ڌاتوءَ جي پڇاڙيءَ وارو اکر ۽ ”يہ“ هيٺي پاڻ ۾ ملي ”جهہ“ ٿي پيا آهن. هاڻي جڏ ته انهن لفظن جو ڌاتو آهي ”ٻجهہ“، ”سجهہ“ ۽ ”جهونجهہ“، اهڙا مثال پيا به آهن.

(الف) سنسڪرت ۾ پنجين ڪلاس جي گردان ۾ ڌاتوءَ جي پڇيان ”نُو“ گڏبندا آهن، جهڙوڪ ”شُرُ“ معني ٻڌڻ. ان جو اچار پنجين گردان ۾ ”شُرونُ“ ٿئي ٿو، ۽ اسين چئون ”سُڻ“ معني ٻڌڻ (۲۸۸).

(ب) سنسڪرت ۾ نائين ڪلاس جي گردان ۾ ”نا“ پڇاڙي گڏبندا آهن، جهڙوڪ ”جيجا“ (جڃان) ۽ ”ڪرِ“

(ڪرهنا) ۽ ”وڪري“ (وڪڻ)، جن مان سنڌي مصدر ”چاڙهڻ“، ”ڪهڻ“ ۽ ”وڪڻڻ“* ٺهيا آهي. اهڙيءَ ريت سنسڪرت جي گردانن واريون پڇاڙيون، سنڌيءَ جي امر واحد يا ڌاتوءَ جو ڀاڱو ٿي پيون آهن (صفحو ٢٨٨).

مرڪب فعل

٣٢٦- ”هليو وڃڻ“، ”ويهي وڃڻ“ وغيره ۾ فعلن مان اسم مفعول يا ماضي معطوفي گڏي، مرڪب فعل ٺاهيون ٿا. سنڌيءَ ۾ اهڙا ڪي حرف جر يا اڳياڙيون ڪينهن، جي فعل سان گڏي انهن مان هن طرح مطلب ظاهر ڪجي، تنهنڪري هن ريت مرڪب فعل جوڙڻ جو دستور اختيار ڪيو اٿون؛ ۽ اهو دراوڙي نمونو آهي.

٣٢٧- فعل کي پوري يا پوريءَ طرح مجهول صورت وارو ڪرڻ لاءِ ”وڃو“ (مصدر-وڃڻ) گڏي، مرڪب

* سنسڪرت ۾ ”آ“ ۽ ”و“ Vi اڳياڙيون Prettixes ڪن فعلن جي اڳيان اچن ته معني آئي ٿيو پوي. سنڌيءَ ۾ اهڙا مثال آهن، جهڙوڪ: ”نيڻ“ معنيٰ ”کڻي وڃڻ“ ۽ ”آنڻ“ (آڻڻ) معنيٰ ”کڻي اچڻ“، ”سارڻ“ معنيٰ ”ياد ڪرڻ“ يا ”دل تي آڻڻ“، ۽ ”وسارڻ“ معنيٰ ”دل تان لاهي ڇڏڻ“! سنسڪرت ۾ ”ڪري“ معنيٰ ”خريدڻ“ To Ptrchase (ڪرار = خريدار، واپاري، واڻيو)، ۽ ”وڪري“ معنيٰ ”نيڪال ڪرڻ“ To Sell (سنڌيءَ ۾ وڪري- وڪرو Sale).

فعل جوڙيون ٿا. جهڙوڪ: ڇنون ته "ڪم ڪيو ويو." هيءَ به دراوڙي نمونو آهي.

پريوگ

۲۲۸- انگريزي جملن ۾ "ترتيب" Order ضروري آهي، يعني سڀ لفظ باترتيب بيهارڻ گهرجن، جهڙوڪ: "I am eating". جيڪڏهن ترتيب ڦيرائبي ته معنيٰ ڦري رهندي: "Am I eating". سنڌي ٻولي انگريزيءَ وانگر 'فصل منزل واري ٻولي نه آهي، تنهنڪري ان ۾ موافقت Concord ضروري آهي- "مان ڪانءُ ٿو، مان ڪانءُ ٿي".

فعل جڏهن فاعل پٺاندر مٽجي تڏهن ڇئبو "ڪرتري پريوگ" Subjective Construction، جي مفعول پٺاندر مٽجي ته اهو ڇئبو 'ڪرمڻي پريوگ' Objective Construction ۽ جيڪڏهن نڪي فاعل نڪي مفعول سان مٽجي، پر جيئن جو تيئن رهي، ته اهو ڇئبو "ڀاوي پريوگ" Neuter Construction. سنڌي جملا نه رڳو سنسڪرت، پر دراوڙي ٻولين وانگر بيهارجن ٿا.

ٻوليءَ جي معنيٰ ۽ مراد

۲۲۹- ٻولي معنيٰ، جا 'ٻولجي' يا ڳالهائجي ٿي. ان جو ڌاتو آهي سنسڪرت لفظ "برُو"(bru)، معنيٰ ڳالهائڻ. ٻولي هڪ واهڻ Vehicle آهي، جنهن جي مدد سان انسان پنهنجي اندر جا احوال ظاهر ڪري ٿو: هڪڙي

ڳالهايو، ۽ پنهنجي سمجهه، نه ٻوليءَ جو مدعا (مطلب) پورو ٿيو. اها آهي ٻوليءَ جي معنيٰ ۽ مراد.

سنڌي وياڪرڻ جو آئيندو

٣٣٠- سڀني ملڪن ۾ ماڻهو ٻولي ڳالهائين ٿا، ۽ ٻوءِ عالم، انهيءَ تان صحيح ٻولي ڳالهائڻ ۽ لکڻ لاءِ ڪي قاعدا ۽ قانون ناهين ٿا. اهڙيءَ ريت سڀ وياڪرڻ يا گرامر ٻولين تان ٺهيا آهن، ۽ ڪا به ٻولي گرامر تان ڪانه ٺهي آهي. گرامر جا قاعدا عام محاوري تي ٻڌل آهن. جيڪو محاورو اڄ صحيح هوندو، سو سڀاڻي نه به هوندو، جو چالو ٻولي سدائين پيئي ڦري. انهيءَ سبب ڪنهن به ٻوليءَ جي گرامر کي بقاءُ ڪونهي- سڀ فنا!

”نه آهي يڪسان سدا هي زمانو،
گهڙيءَ ۾ ڪچ آهه، گهڙيءَ ۾ ڪچ آهه!“ (قليچ)

اسمن جون پڇاڙيون

۳۳۱- سنڌي ٻوليءَ جي ٻڌڻ مکيه خاصيت يا خاص ڳالهه هيءَ آهي تہ: "سنڌيءَ جي ڪهڙي بہ لفظ جو پڇاڙيون توڙي پويون اکر 'ساڪن' ڪونهي": سنڌيءَ ۾ سڀڪنهن لفظ جي پڇاڙيءَ ۾ يا تہ ڪو حرف علت، يا تہ ڪا اعراب، آهي ئي آهي*. اهو نمونو، ڪشميري ۽ آڙيا يعني اوڙيسا جي ٻولين کان سواءِ ٻيءَ ڪنهن بہ ڏيهي ٻوليءَ ۾ تہ ڪونهي، پر خود سنسڪرت ۾ بہ ڪونهي!

جنس سڃاڻڻ جي سهولت

۳۳۲- سنڌيءَ ۾ جيڪي بہ ڌاريا لفظ عام ٿي ويا آهن ۽ پڇاڙي وارو اکر ساڪن اٿن، تن ۾ بہ سنڌين جنس پٽاندر هڪ نہ ٻي اعراب ڳنڍيون ٿا. انهن جي تہ سنڌي ٻولي

---

*"By this vocalic termination the Sindhi has preserved a flexibility, and at the same time sonorousness, of which the other modern vernaculars are completely destitute."

Dr: Trumpp: Sindhi Grammar, p- 31.

انهن کي اهو نپو هئي، پنهنجو کري چڪا ٿي، جنهن
کري انهن ۾ جنس سڃاڻڻ نهايت سولي ٿي پئي ٿي*.

عدد سڃاڻڻ جي سهولت

۲۳۲- سنڌيءَ ۾ "..." ("آ" پڇاڙي) جمع
"..." ("آ" پڇاڙي)- انهن عدد جي جهٽ سڌ پوي
ٿي. هندستانيءَ ۾ گهڻن لفظن ۾ پڇاڙيءَ وارا اکر
ساڪن آهن، تنهنڪري "ماڻ" وغيره لفظ، واحد توڙي
جمع ۾ ساڳيا آهن.

(الف) سنڌيءَ ۾ کهڙي به ڌاريي لفظ جنهن وقت
سنڌيءَ جي مذکر يا مونث پڇاڙي ورتي، تنهن وقت
چئو ته سنڌي لفظ ٿي چڪو، ۽ ان جو جمع به سنڌي
نموني جوڙبو- جهڙوڪ: "ڪورٽ" جمع "ڪورٽون"
(Courts)؛ "حرف" جو جمع عربيءَ ۾ "حروف"، پر
سنڌيءَ ۾ چئبو "حرف"، "حرف پٽي ڪڍڻ" بدران
"حروف پٽي ڪڍڻ" چئبو ته اهو اصطلاح ئي غلط ليکبو!

(ب) "تاريخ" معنيٰ "تيت" Date، ۽ ٻي معنيٰ "احوال '
يا "بيان" History،ان جو جمع "تاريخون"، عربيءَ ۾
ان جو جمع "تواريخ"، پر ڪي لکن "هندستان جي تاريخ"

*" In as much as the Sindhi requires a vocalic termintion for every noun, the distinction of the gender is not so perplexing as in the other dialects, which offer great difficulities in this point to students''

Dr. Trumpp: Sindhi Grammar, p 32.

يا "انگلنڊ جي تواريخ"] ڪتاب ۾ احوال رڳو هندستان يا انگلنڊ جو، ته واحد لفظ "تاريخ" ڪم آڻن گهرجي.

لفظن جي وزن جو خيال

٣٣٤- مذڪر "ڇوڪرو" مونث "ڇوڪري"، پر مذڪر "ڇوڪرو" مونث "ڇوڪر" هتي، "ڇوڪرو" ("او" پڇاڙي) جو اچار گهٽائي "ڇوڪرو" ("اُ" پڇاڙي) ڪيو اٿون، ته مونث لفظ "ڇوڪري" (اِي" پڇاڙي) جو اچار به گهٽائي "ڇوڪر" ("اِ" پڇاڙي) ڪيو اٿون. ساڳيءَ ريت "ڇوڪرو" جمع "ڇوڪرا"، "ڇوڪرو" جمع "ڇوڪر" انهيءَ ريت، جمع جوڙڻ مهل به جمع واري "آ" پڇاڙيءَ کي گهٽائي "اَ" ڪريون ٿا. اٿين جيئن ته لفظ جو وزن پورو ڪري بيهارجي ٿو، رڳو شعر ۾ وزن جو خيال ڪيو آهي. پر هن ريت، مونث ۽ جمع جوڙڻ مهل وزن جو خيال رڳو سنڌي ٻولي ڪري ٿي.

حالتن ۽ صفتن واريون پڇاڙيون

٣٣٥- اسمن جي حالتن وارين پڇاڙين ۽ صفتن جي ڀيٽ جي درجن وارين پڇاڙين جا نشان رڳو سنڌيءَ ٻوليءَ سانڍيا آهن (صفحو ٣١٠ ۽ ٣١٥).

"مجهول" لفظن جوڙڻ جي سهوليت

٣٣٦- "مان ماريان ٿو"- معروف صورت.
"مان مارجان ٿو"- مجهول صورت.

هن ريت رکيو ”ج“ (سنسڪرت ”يہ“) ڪڍڻ سان، معروف صورت واري فعل کي مجهول صورت وارو ڪري سگهجي ٿو. اها سهولت هندستانيءَ ۾ ڪانهي، جنهنڪري ”مارجان ٿو“ بدران چون ”مين مارا جاتا هون“ يعني ”ماڻ ماريو وڃان ٿو“! اهڙيءَ طرح فعل کي مجهول صورت ۾ آڻڻ لاءِ ”جانا“ (مصدر-جانا) گڏي، مرڪب فعل ٺاهين ٿا. هندستاني جملي جو انگريزيءَ ۾ اکري ترجمو ڪبو ته چئبو:

I go being beaten i e. I am beaten.

هيءُ ترجمو بيڙو بيو لڳي. اسان جو سنڌي جملو نهايت سهڻو ۽ سولو آهي- سرائڪيءَ ۾ به ”ج“ گڏين ٿا.

مستقبل

٣٣٧- سنڌيءَ ۾ چئون ”ڪندس“، ته هندستانيءَ ۾ چوَن ”ڪرونگا“. هن جو اکري ترجمو ڪبو ته ٿيندو.

I am gone (گا)that I do (ڪرون) i.e. I shall do

هن طرح مستقبل جو اکري ترجمو ڪجي ٿو ته بيڙو بيو لڳي، جنهنڪري چئبو ته سنڌيءَ ۾ مستقبل سهڻيءَ طرح جڙيل ٿو. شڪارپوري چوَن ”ڪندم“(صفحو ١٠٤).

”پڌو بالواسطه“

٣٣٨- سنڌيءَ ۾ متعدي فعل لي صورتون Voices وٺن ٿا. معروف، مجهول ۽ بالواسطه. سنڌيءَ ۾ پڌو بالواسطه به آهي، جو ٻين ٻولين ۾ ڪونهي.

ڪوهه ڪيو يعني تون ڪيو- ڪوهه ڪناءِ معنيٰ تون ٿي ڪان ڪناءِ- ڪوهه ڪناراءِ يعني تون ٿي ڪنهن کي چئو ته اهو ٿي ڪنهن کان ڪوهه ڪنارائي. سنڌي ٻوليءَ جي هيءَ به هڪ وڏي خوبي ليکبي.

ضميري پڇاڙيون

٣٣٩- ضميري پڇاڙيون رڳو سنڌيءَ، سرائڪيءَ ۽ ڪشميريءَ ۾ آهن (صفحو ٨٥). هنديءَ، گجراتيءَ ۽ ٻين ڏيهي آريه ٻولين اهي وڃائي ڇڏيون آهن؛ جنهن ڪري چئبو ته اسان جي سنڌي ٻولي هڪ ڳنڍيندڙ ڪڙو يا وچ وارو ڏاڪو آهي، جا هندستان جي ٻولين کي ايراني ٻولين سان ڳنڍي ٿي.

سنڌي ٻوليءَ اهي پڇاڙيون سانديون آهن ته اها سندس هڪ وڏي خاصيت يا خاص ڳالهه ڪري ليکجي ٿي*. وري ڏسو ته اهي ڪم ڪيئن ٿا آڻن! "ماريائين" معنيٰ "هن ماريو". پر ڪنهن کي؟ "ماريائينم" معنيٰ "هن مون کي ماريو". هن ريت هڪڙي ئي فعل ۾ ٻه پڇاڙيون ڳنڍي فاعل توڙي مفعول جي معنيٰ ظاهر ڪئي آهي. هيءَ سنڌي ٻوليءَ جي هڪ وڏي خوبي ٿيندي، جو هن طرح فقط هڪ لفظ ڪم آڻڻ سان سڄي جملي جو مطلب ظاهر ڪري سگهجي ٿو. هنن پڇاڙين ۾ ٻيون به خوبيون آهن جهڙوڪ:

*"The use of these suffixes constitutes quite a peculiar feature of the Sindhi language and distinguishes it very advantageously from all the kindred idioms of India- which are desritute of pronominal suffixes."
Dr: Trumpp: Sindhi Grammar, p. 225.

(۱) ڏنم = مون ڏنو- "مون" حالت فاعلي، پر سچ پڇ
ته حالت سببي (Instrumental Case)
(۲) مون ريا ڏنس = مون هن کي ڏنا- "هن" حالت
امدادي (Dative Case)
(۳) وڃو هوندو سانءِ = تولاءِ وڃو هوندس- "تو"
حالت امدادي.
(۴) گڏجي وڃينس = هن سان گڏجي وڃ- "هن"
حالت سببي.
(۵) مائٽ آهيانءِ = تنهنجو مائٽ آهيان- "تنهن"
حالت اضافت.
(حقيقتؤن "تنهنجو" صفت آهي.)
(٦) ريا وٺي اچجانس = هن کان وٺي اچ- "هن"
حالت جري.
چور ڀڄيوءِ ٿو = توهان کان ٿو ڀڄي- "توهان"
حالت جري.
(۷) ٻير لاني اٿس، تون وڃينس؛
وڃينس = هن ڏي وڃ- "هن" حالت مڪاني.
ڏيو ٿو وسامي، تيل وجهينس؛
وجهينس = هن ۾ وجهه- "هن" حالت مڪاني.
چو ٿو پالي وجهينم = مون تي وجهين- "مون"
حالت مڪاني.
(۸) پٽم = اي منهنجا پٽ! حالت ندا (Vocative).

انهن ڀاڱن مان جدا جدا قسم جي حرف
ي بالمرادو بيٺي لڪري، جنهنڪري اسمن ۽
ي آئن ٽي حالتن جي معنيٰ بالمرادو ظاهر ٿئي
يءَ وانگر ڪشميري ۽ سرائڪي گهڻيون خوبيون
ڏيکارين، ڇاڪاڻ تہ رکو سنڌي ٻولي آهي جنهن
فارسيءَ ۽ پشتو وانگر اسم، حرف جر ۽ فعل مان
اهي ڀاڱيون ڪڍيون آهن.

اڪرترڪ يا فعل بيفاعل

٣٤٠- آڳاٽا آريالوڪ، مڌيہ ديش ۾ هماليہ جبل جي حدن تائين پٽ والازي وٺا هئا (صفحو ٢٥)، تہ تبت ۽ برما جي رهاڪن مان لڏهہ وچڙ ۾ آيا ۽ انهن وانگر، مجهول صورتن وارا جملا جوڙڻ لڳا ("لنگئسٽڪ سروي" جلد ١). پاڻنجي ٿو تہ "اڪرترڪ" فعل انهيءَ زماني جو يادگار آهي- جو هن وقت سنڌي ٻوليءَ کان سواءِ ڪنهن بہ يورپي توڙي ڏيهي ٻوليءَ ۾ ڪونهي، جو جملي جوڙڻ لاءِ فاعل ضرور کپي.

"رستي تي هلبو آهي، باغ ۾ گهمبو آهي"، "ٻوڙجي ٿو، تہ پکهر ٿئي ٿو"- هنن جملن ۾ رکو ڪا عام حقيقت ڄاڻائجي ٿي ۽ ڪنهن خاص ماڻهوءَ يا شيءِ جي ڳالهہ ٿئي ڪجي، تنهنڪري هنن جملن کي فاعل ٿيندو ٿي ڪونهي. انهيءَ سبب اهڙن جملن جو صحيح ترجمو ڪنهن بہ ٻوليءَ ۾ ڪري ڪين سگهبو.

باب پنجون

عربي لفظن جي بناوت

۳۴۱- عربي ٻوليءَ جو هڪ ـ هڪ لفظ

بيٺل آهي تنهنڪري لفظن جوڙڻ، توڙي لفظن جي بنياد ڳولي لهڻ ۾ گهڻي سهولت ٿئي ٿي.

۳۴۲- عربي لفظن جو ڌاتو يا بنياد اڪثر ٽن حرفن وارو ٿئي ٿو، جن مان "فعل" (ف، ع، ل) لفظ مکيه آهي. اهو لفظ خود وزن آهي ۽ ان ۾ ٻين ڪن زائد اکرن گڏڻ سان ٻيا وزن ٺهن ٿا، جهڙوڪ: "فعل" لفظ مان "فاعل" ۽ "مفعول" لفظ ٺهيا آهن. اهي لفظ به وزن آهن، ۽ انهن تي جيڪي لفظ جڙيل آهن تن جا مثال هي آهن.

فعل	فاعل	مفعول	(سه حرفي بنياد "فعل")
عشق	عاشق	معشوق	(" " " "عشق")
قتل	قاتل	مقتول	(" " " "قتل")
حسد	حاسد	محسود	(" " " "حسد")

۳۴۳- "فعل" لفظ ۾ زائد اکر گڏي ٻيا به ڪي وزن ٺاهيا اٿن، ۽ انهن تي جيڪي لفظ ٺهيل آهي تن جا ٿورا مثال هر هڪ وزن جي سامهون ڏجن ٿا:

أفعل: أشرف، أكبر ۽ أعظم.

سه حرفي بنياد جي اڳيان "آ" ڳنڍڻ سان هن وزن جا لفظ ٺهن ٿا، ۽ اهي صفت تفضيل يا صفت مبالغي جي معنيٰ ظاهر ڪن ٿا، جهڙوڪ: "اشرف" معنيٰ ٻين کان يا سڀني کان شرف يا مان ۾ وڏيڪ.

آفعال: فعل جو جمع افعال، خبر- اخبار ۽ سبب- اسباب. سه حرفي بنياد جي پهرئين اکر جي اڳيان الف، ۽ ٻوڻن اکرن جي وچ ۾ ٻه الف ڳنڍڻ سان هن وزن جا لفظ ٺهن ٿا- انهيءَ وزن تي جمع لفظ ٺهيل آهن.

مفعل: مڪتب، مشرق ۽ مغرب.

فعيل- ڪريم، رحيم، حسين ۽ دليل.

(وزن جي وڌيڪ قسمن لاءِ ڏسو عربي ۽ فارسي گرامر.)

٣٤٤- سه حرفي بنياد وڌائڻ لاءِ جيڪي زائد اکر ڳنڍجن ٿا، سي جملي ست آهن:

ا- ت- س- م- ن- و- ي (يتسمنوا)

مثال لاءِ "ناظر" "منظور" ۽ "منتظر" لفظ وٺو هنن مان زائد اکر ڪڍي ڇڏباءِ ته سه حرفي بنياد ملندو "نظر".

(الف) "سجدو"، "سجاڻو" ۽ "مسجد" لفظن مان زائد اکر ڪڍي ڇڏباءِ ته سه حرفي بنياد ملندو "سَجَدَ" معنيٰ سجدو ڪيو- اهڙي ريت سه حرفي بنياد، سدائين زمان ماضي مطلق ۽ ضمير واحد غائب جي معنيٰ ڏيکاري ٿو.

سنسڪرت لفظن جي بناوت

٣٤٥- سنسڪرت لفظن جي بناوت عربيءَ کان بنهه علحدي آهي. سنسڪرت ۾ رکو هڪڙو يا ٻه اکر به ڌاتو ٿي سگهي ٿو.

جهڙوڪ: ”ا“ معنيٰ وڃڻ، ”جي“ معنيٰ جيتڻ يا کٽڻ.
سنسڪرت ۾ سڀ لفظ ڌاتن مان ٺهن ٿا.

٣٤٦- سنسڪرت جي هر هڪ اسم جا ٽي ڀاڱا آهن، جهڙوڪ: سنسڪرت لفظ ”نرس-نرهه“، جنهن جو اچار سنڌيءَ ۾ آهي ”نر“ معنيٰ مذڪر يا مرد (مونث-”مادي“). هن ۾ ”نر“ آهي ڌاتو ان جي پٺيان ”آ“ پرتيج يا پڇاڙي Suffix ڪڍبي ته اهو ٿيو ”آنگ“ Stem، ۽ انهيءَ مان ”س“ پڇاڙي Termination ڪڍبي ته لفظ ٺهندو ”نرس“، ۽ پر عام طرح ”س“ مٽجي ”هه“ ٿئي ٿو تنهنڪري سنسڪرت ۾ چون ”نرهه“ معنيٰ مرد. انهيءَ ريت لفظ ٺهي ٺڪي تيار ٿئي ٿو. ان جي پٺيان جدا جدا حالتن واريون پڇاڙيون ڪڍبيون، ته ان جو ڦيرو آسانيءَ سان ٿي سگهندو.

٣٤٧- سنسڪرت ۾ ”آ“ انگ (Stem) وارن اسمن سان، ”ي“، ”ر“، ”ل“، ”و“ يا ”م“، ”ڪ“، ”آن“ وغيره پڇاڙيون ڪڍي اسم ۽ صفت ٺاهين ٿا، جن مان ”ي“ اڪثر مونث لفظن ۾ ڪم اچي ٿي.

ر: سمدر- سمنڊ، چندر- چنڊ، ديور- ڏير (مڙس جو ڀاءُ)، چڪر- چڪرو يا ڦيٿو.

ل: ڪمل- ڪنول (گل)، ڪنبل- ڪنبل، ڪوڪل- ڪوئل، صفتي لفظ چنچل ۽ شيتل- سيتل، يعني ٿڌو.

و: پارشو- پاسو، پورو (puroa)- پورب (اڀرندو).

م: ڌوم- دونهون، ۽ گرام- گام (ڳانءُ = ڳوٺ).

ڪ: سڙڪ (سڙڪ = رستو)، ۽ ڪٽڪ. سنسڪرت ۾ ٻيان جو اچار آڪ. اِڪ، آڪ ٿئي ٿو، سنڌيءَ ۾ ان جا اچار آڪ، ڪو، آڪ، آڪو وغيره آهن، جهڙوڪ: بيٺڪ، ڪٽڪ، ڦالڪ، چيڙاڪ، پياڪ، اُڏڪو، ڦٽاڪو، ڀاڪو، پروڪو، هيلوڪو وغيره. ڪيترن لفظن ۾ "آڪ" جو اچار ڦري "او" ٿيو آهي، جهڙوڪ: واڍو، چيرو ۽ ڏوڙو (ڏيي ڏيندڙ).

ڪار: چمتڪار. سنڌيءَ ۾ به وڻڪار، جهڻڪار، پٽڪار.

اِن: سوامن (سوامي- سوامين- سائين- ساءِ)، هستن، هاٿي ڌنن (ڌني = ڌن وارو).

آن: هن ٻچاڙيءَ مان سنڌيءَ ۾ مصدر ٺهن ٿا، تنهنڪري هن جو ذڪر ڌار ڪبو.

٢٤٨- عربيءَ ۽ فارسيءَ وانگر سنسڪرت ۾ ڪي اڳياڙيون (Prefixes) آهن (صفحو ٢٥٣)، جي نج سنسڪرت لفظن يا سنسڪرت مان ٺهيل سنڌي لفظن سان ڳنڍيون ڪتيون پيون آهن، جهڙوڪ:

پر: پرڪاش، پريٺو (ڏٺو).

اَپ: پيٺ- اَپيٺ، سمنڊ- اَپسمنڊ.

اَو: ڳڻ- اوڳڻ، تڙ- اوتڙ.

سُ: (ضد "ڪ"). لڇڻ- سلڇڻ- ڪلڇڻ.

سَ: (ضد "اَ"، "نِر" يا "ڪ"). سدورو- آدورو- نڌرو، سڌا نورو- ڪڌانورو معنيٰ ٻچڙي سياءِ وارو.

ڪن اڳياڙين جا اچار بگڙيل آهن، جهڙوڪ سنسڪرت "دشڪال" ۽ "دربل" بدران چئون "ڏڪار" ۽ "ڏٻل ڏٻرو". اتي "دش" ۽ "در" بدران فقط "ڏ" چئون ٿا.
سنسڪرت "آتـڪنٺ = آڪنڊ" ("آت" - "اد" بدران "آ").

سنسڪرت ڌاتو "لپ" معنيٰ ٻولڻ يا چوڻ؛ ان جي پٺيان "آن" پڇاڙي گڏي چئون "لپن"، جنهن جو اچار سنڌيءَ ۾ "لئڻ" (لات لنوڻ). "لپن" سان "سم" ۽ "اپ" گڏي چئون "سماپن" ۽ اپاپن، جن جا اچار سنڌيءَ بگڙ جي ٿيا (سلپڻ) سلڻ معنيٰ سچي ڪرڻ ۽ (آپلڻ) "آلڻ" معنيٰ سچي نه ڪرڻ. قديم سنڌيءَ ۾ "آپلڻ" به چوندا هئا:
"آڊل! ڪريان ڪيئن! ستهنجو نيڻهن آپليو نه رهي." (شاهه)
"آپليو" معنيٰ لڪل يا ڳجهو؛ "آپلڻ" معنيٰ لڪائڻ.

سنڌي لفظن جو ڌاتو

٣٤٩- سنسڪرت ۾ "ڪٿ" معنيٰ چوڻ يا تخمينو ڪرڻ آن جي پٺيان مونث پڇاڙي "آ" گڏڻ سان "ڪٿا" (ڪٿا ڪيرتن) ۽ "آن" گڏڻ سان "ڪٿن" لفظ ٺهيا آهن.

"ڪري ڪبر ڪٿن، آڳي جي اسرار جو؟"
سنسڪرت جو اهو اسم سنڌيءَ ۾ اسم مصدر (ڪٿڻ) آهي. ساڳيءَ ريت سنسڪرت ڌاتو "پوج" سان "پُوجا" (پوڄا) ۽ "پُوجن" لفظ ٺهيا آهن. سنڌيءَ ۾ سڀ مصدر "آڻ" يا "اڻ" (سنسڪرت "آن") پڇاڙي وٺن ٿا ۽ ميني مصدرن جي پڇاڙيءَ ۾ پيش بعني "اُ" آهي.

سنڌيءَ ۾ سيڪنهن اسم واحد جي پڇاڙيءَ ۾ ”اُ“ يا ”اِ“ (سنسڪرت ”آ“)آهي. اما پڇاڙي ڪڍي ڇڏبي ته باقي بچندو ڌاتو. سنسڪرت ڌاتو ”ڪَٽ“ جو اچار پراڪرت ۾ ”ڪهه“ آهي، جنهن مان سنڌي لفظ ”ڪَهُه (چوڻ)، ”ڪَهِيي“ (چوڻي)، ۽ ”ڪهاڻِي“ (آکاڻي) ٺهيا آهن. هاڻ انهن لفظن جو ڌاتو ”ڪهه“ ليکبو، پوءِ فڪر نه آهي جيڪڏهن اصل سنسڪرت ڌاتو ”ڪٽ“ آهي. سنڌيءَ جا گهڻو ڪري سڀ لفظ، اسم توڙي فعل، سنسڪرت ۽ پراڪرت ڌاتن مان ٺهيل آهن. انهن ڌاتن جي پٺيان اسم ذات، صفت وغيره جوڙڻ لاءِ جيڪي پڇاڙيون ڳنڍيون ٿا، سي سڀ سنسڪرت بنياد جون آهن.

باب ڇهون — سنڌي "صرف" جا اصول

(Principles of Sindhi Etymology)

اصولن جو بنياد

"قادر پنهنجي قدرت سين قائم آهه قدير." (شاهه)

۳۵۰- قادر جي قدرت اپارا جيئن سج، چنڊ تارا وغيره سڀ حڪم جي ڏوريءَ ۾ ٻڌل آهن ۽ ڪن ٺهرايل قاعدن پٽاندر ڪم ڪن ٿا، تيئن ٻوليون به قدرت جي ڪن قاعدن کي سجدو سلام ڪن ٿيون!

۳۵۱- ٻولين جي تبديل جا قاعدا ڪن اصولن تي ٻڌل آهن. انهن اصولن جو بنياد انساني سڀاءَ ۾ سمايل آهي. انسان پنهنجي ذاتي سڀاءَ ڪري ڪشالي جو سنجم ڪري ٿو (صفحو ۴ ۽ ۲۸۳). انهيءَ مکيه اصول مان ٽي ٽڙ مان ڳهٽيئي شاخون ڦٽن ٿيون. مثال لاءِ ننڍن ٻوڙي وڏن جا چار جاچيو.

(الف) ڪنهن ننڍڙي ٻار کي چئبو ته چئو "چمي" ته چوندو ته "ڇمي" يا "ٻمي" – چو ته ائين چوي؟ "چ" جي اچار لاءِ، جڀ جي وچ وارو ڀاڱو اتاري تارونءَ ڏانهن ڪرڻو پوي ٿو، ۽ ساڳي وقت جڀ جي ڀاڱ جو زور به لڳائڻو پوي ٿو؛ اڪر ھڪڙو ۽ جڀ کي تڪلف ٿئي ٿو پئي، ساڀ ساڳي وقت! ويچاري معصوم ڪان ايترو ڪشالو ڪٿي پڄي، تنهنڪري "چ" بدران "م" چوي ٿو، جنهن جو

اچارڻ چپن جي چورڻ مان آسانيءَ سان ڪري سگهي ٿو. ٻار ڏورو وڏو هوندو ته ”پ“ به چوندو، جو آهو به چپن جي اچار وارو اکر آهي. سڀني قومن جي ٻارن ڪي اول چپن جي اچار وارا اکر چوڻ سولا لڳن ٿا. سنڌي ٻار چون ”بابا“ ۽ انگريزي ٻار Pa Pa ۽ ma-ma چون ٿا، جن ۾ ”ب“، ”م“ ۽ ”پ“ چپن جي اچار وارا اکر آهن- هن مان هيءُ اصول ظاهر ٿيو ته اکرن ۾ تبديل يا مٽ سٽ ٿئي ٿي.

(ب) نڍيڙو ٻار ”ڪينو“ بدران ”اِنو“ چوي ٿو. ساڳيا واڳيا به سنسڪرت لفظن ڪنڀڪار، سورڻڪار، چرمڪار ۽ لوهڪار بدران ڪنڀار، سونار، چمار ۽ لوهار چوڻ لڳا. انهن لفظن مان اکر حذف ٿين ٿا يا نڪري وڃن ٿا- هيءُ ٿيو ٻيون اصول (صفحو ٢٨٣-٢٨٤).

(پ) ساڳين واڳين ”لوهار“ جو اچار کهٽائي ڪيو ”لهار- لهر“ ته لفظ ٿي نڍيڙو ٿي پيو. عربي ۽ فارسي لفظن سان به اهو ليکو ٿيو آهي، جهڙوڪ: حجام-حجم ۽ ستمگار- ستمگر. انهن اچارن ۾ سوس ٿئي ٿي- هيءُ ٽيون اصول.

اهڙيءَ ريت وڏي وستار ۾ پوڻ بدران ايترو ڄاڻائجي ٿو ته اصول گهڻي ئي آهن، جن مان ڪن مکيه اصولن جو ذڪر ڏار ڏار ڪبو. هتي اول حرفن جي پدن تي زور ڏيڻ جي ترتيب جو ذڪر ڪجي ٿو، جو ان جي ڪري به لفظن جا حرف علت نندا وڏا ٿي پون ٿا.

ڀڱن ڏ زور ڏيڻ جا قاعدا (Laws of Acectution)

۲۰۳- سنسڪرت جي ”آ“ ڀڃاڙيءَ وارا لفظ سنڌيءَ ۾ ڪٿي ”او“ ته ڪٿي ”آ“ ڀڃاڙيءَ وٺي بيٺا آهن (صفحو ۳۰۷). هن ڳالهه سمجهائڻ لاءِ ٿورا مثال ڏجن ٿا.

ڀڃاڙيءَ جي پد تي زور وارا لفظ (Oxytones)

سنسڪرت	پراڪرت	هندستاني	سنڌي	
گهوٽڪ	گهوڊئو	گهوڙا	گهوڙو	Horse
چترڪ	چتئو	چيتا	چيتو	Leopard
ڪيٽڪ	ڪيڊئو	ڪيڙا	ڪيڙو	Worm
ديپڪ	دوا	ديوا	ڏيو	Lamp
ڪيلڪ	ڪلا	ڪيلا	ڪيلو-ڪيلي	Nail

مٿين سيني سنسڪرت لفظن جي ڀڃاڙيءَ ۾ ”آ“ جو اچار آهي، انهن سيني لفظ جي ڀڃاڙيءَ واري پد تي زور(accent)ڏجي ٿو، ته سڄي لفظ جي اچار جو بار انهيءَ ڀڃاڙيءَ واري پد تي وجي پوي ٿو. انهيءَ بار جي زور وچان، سنسڪرت لفظ جي ڀڃاڙيءَ وارو ”ڪ“ ٽڙجي وڃي ٿو؛ پر انهيءَ ڪوٽ جي مجرائيءَ لاءِ ”آ“ جو آچار وڌي ڊگهو حرف علت ”او“ ٿئي ٿو+، ۽ هندستانيءَ ۽ مراهٽيءَ ۾ ”آ“ ٿئي ٿو- پر اسين پراڪرت وارو نمونو هلائيندا اچون.

+ شڪارپوري به اهين پوئين پد تي زور ڏين ٿا، ته اچار ڊگهو ٿيو پوي (صفحو ۹۹ ۽ ۱۰۰).

(الف) مٿين لفظن مان سنسڪرت "دِيپڪ" ۽ "ڪيلڪ" لفظن جي منڍ ۾ ڊگهو اچار "اِي" آهي، پر سنڌيءَ ۾ "ڏِيو" ۽ "ڪِلو" لفظن جي منڍ ۾ گهٽجي "اِ" ٿيو آهي. مراٺيءَ ۾، سنسڪرت جي منڍ واري ڊگهي اچار کي اڃا سدائين گهٽائي ننڍو ڪن ٿا، باقي سنڌي ٻولي، پنهنجن جهونين ساٿيڙين- پنجابيءَ ۽ سرائڪيءَ وانگر سڀڪنهن حالت ۾ ائين نٿي ڪري. جهڙوڪ: گهوڙڪ- گهوڙو ۽ ڪيٽڪ- ڪيڙو جي منڍ وارو ڊگهو اچار قائم ئيٺو آهي.

(ب) ٻوئين پد کان اڳئين تي زور (Barytones)

سنسڪرت	پراڪرت	هندستاني	سنڌي	
ڪرڻ	ڪڻو	ڪان	ڪَنُ	Ear
ڪاشٺ	ڪاٽٺ	ڪاٺ	ڪاٺ	Wood
ڪروش	ڪوس	ڪوس	ڪ	2 Miles
تان	تان		تانُ	Tune
دنت	دنت	دانت	ڏند	To0th

مٿين سڀني سنسڪرت لفظن جي ٻجاڙيءَ ۾ "اَ" آهي، جو پراڪرت ۾ وڌي "او" ۽ اپڀرنش ۾ گهٽجي "اُ" ٿيو. سنڌيءَ ۾ سڀڪنهن مصدر جي پڇاڙي به "اَ" جو اچار آهي. انهن ۾، ٻوئين پد کان اڳئين تي زور آهي- انهيءَ ريت اچار ڪرڻ جو هڪ ٻيون نتيجو ڏسو:

(ب) مٿين لفظن مان سنسڪرت لفظ "ڪرڻ" ۾ "ڻ" تي زور (accent) ڪونهي، پر اڳئين پد "ڪر" تي آهي، تنهنڪري هندستانيءَ ۾ ان جو اچار وڌائي ڊگهو ڪري،

”ڪان“ چون ٿا، جنهن ۾ پويون ”ن“ ساڪن آهي، يعني پڇاڙيءَ واري اعراب ڏڌجي نڪري ويئي اٿس. سنسڪرت لفظ ”ڱو“جو اچار آهي ”ڱون“ goon-ائين اچار ڏکو ڪن ٿا، ته لفظ جي پوئين اعراب ڏڌجي وڃي ٿي- اهوئي سبب آهي، جنهنڪري هندستاني، گجراتي وغيره لفظن جو پويون اکر ساڪن آهي؛ پر سنڌي ٻوليءَ جي سڀڪنهن لفظ جي پڇاڙيءَ ۾ ڪا نه ڪا اعراب آهي ئي آهي.

حرف علت جي تبديل (Permutation)

٣٥٣- سنڌيءَ ۾ ڪيترن لفظن ۾ ”اَ“ بدران ”اِ“ چئون ٿا (صفحو ٩٧). انهيءَ تبديل جي تاريخ آڳاٽي آهي- جهڙوڪ: سنسڪرت ”اَگني“ ۽ ”اَنتر“ بدران لئٽن ۾ اِگنس Ignis ۽ اِنٽر Inter.

(الف) پراڪرت ۾ قاعدو آهي ته ڪنهن ڏنل ٻا ٻئي حرف صحيح جي اڳيان ڪو ڏکيو اچار وارو حرف علت هجي ته ان کي گهٽائي ننڍو ڪجي- انهي سبب سنسڪرت ”آشچريه“، ”رُوڪش“ ۽ ”سُوتر“ بدران چئون ”اچرج“”رُکو“ ۽ ”سُٽ“. جيڪڏهن گڏيل حرفن جي اڳيان ”اَ“ هجي، ته ان کي پاڻ وڏائي ڏکو ڪجي- انهيءَ سبب سنسڪرت ”پستڪ“، ”ڪشٺ“ ۽ ”مڪت“ بدران چئون ”پوٿي“، ”ڪوڙهيو“ ۽ ”موڪل“ (موڪ+ل).

(ب) ڪن حالتن ۾ چالو ڇڄهي ننڍي حرف علت کي وڏائي ڏکو ڪبو آهي ته ساڳي لفظ مان ٻيون لفظ جوڙي

سگهجي- جهڙوڪ: ٻڪر- ٻاڪرو، سهرو- ساهرو، ۽ جبل- جابلُو، ٻرڻ- ٻارڻ، ترڻ- تارڻ، ٺرڻ- ٺيرڻ، چيڙڻ- چيڙڻ؛ جڙڻ- جوڙڻ ۽ مڙڻ- موڙڻ.

(پ) ٻيءَ طرح ٻه اهي لچڪدا اکر آهن: ڪٿي ڪٿي رهڙ وانگر ڇڪجي ڊگها ٿيو پون، ته ڪٿي سُسي ننڍڙا ٿيو پون، جهڙوڪ:

سنسڪرت	سنڌي	سنسڪرت	سنڌي	تبديل
شرڌا	سڌ	سنشا	نُوَنهن	"اَ" مٽجي "آ"
جايا	جوءِ	ڪدا	ڪڏهن	"اَ" مٽجي "آ"
پتا	پيءُ	ماتا	ماءُ	"اِ" مٽجي "آ"
سنڌيا	سنجها-سانجهي	دولا	ڏولي	"اَ" مٽجي "اِي"
ڪتور	گورو-ڳورو	ڳوتر	ٻولو	"آءُ" ٿري "او"
شاوڪ	ڇوڪرو	اوڪس	آکهه	"اَ" ۽ "او" پاڻ ۾ مٽجن ٿا.

اٺين سنسڪرت لفظ ٿري نج سنڌي ٿي پيا آهن (صفحو ۲۰۵).

حرف صحيح جي تبديل

۳۰۴- ممڪن آهي ته ڪو ماڻهو هڪڙو اکر چوندو، ته ٻيون ٻيءَ طرح سمجهندو. اٺين اکرن جي تبديل يا مٽ سٽ ٿئي ٿي. گهڻو ڪري، ساڳئي ورگ يا ڪلاس جا اکر پاڻ ۾ مٽبا آهن، جهڙوڪ: شڪتي- سگهتي، ششي- ڪکي- ڇچي، آقا-آغا- آڪا، قميص- خميس، پنج- ٺنج، ڪڪڙ- ڪڪڙ، ڪنني- ڪڙم، ڪنني- ڪنايي،

اڏيهه وار- ارتوار. پڌ-پڳ (پير)، مسجد-مسيد-مسيت. اِرادو-اِيرازو (ڌڻيءَ جو اِرادو، رب جي رضا، قسمت)؛ ڪي ”خد-مت“ بدران غلط طرح چون ”خذمت“؛ لنگر- ننگر (ناناري)؛ وار وار- بار بار، جل- جر (پاڻي).

اِدغام (Epenthesis)

۳۰۰- ”ڪسرت آهي قرب ۾، اِدغام ۾ اعراب.“ (شاهه)

اِدغام اهو آهي، جنهن ۾ ڪنهن ساڳئي لفظ جون ٻه اعرابون پاڻ ۾ ملي، هڪ ٻيو علحدو اچار پيدا ڪن (صفحو ۱۳۰ ۽ ۲۹۹). شاهه صاحب به چوي ٿو ته جيئن اعرابون پاڻ ۾ ماڻي ٿيون وڃن، تيئن الله جو عاشق به پنهنجي انفرادي هستي ٻيجي، سچي سائينءَ سان ملي هڪ ٿي وڃي ٿو! ڏسو ته ٻوليءَ جي قاعدن مان وحدت جو سبق ڪيئن سوچي ڪڍيو اٿس!

آچارن ۾ سوس (Contraetion)

۳۰٦- سنسڪرت ”نيتر“ ۽ ”پريتي“ بدران چئون ”نرت“ ۽ ”پرت“ (پريت). سنسڪرت ”لَون“ Lavand ۽ ”شيبا“ بدران چئون ”لُوڻ“ Salt ۽ ”سيجا-سيج“. ”آو“ ava ۽ ”آيه“ aya کي ٻه‌را علت جهڙو سمجهي، اِدغام جي نموني هڪ ٻيو ڊگهو حرف علت ڪيو اٿون. ساڳئي لفظ ۾ ٻه اعرابون هڪٻئي جي پٺيان اچي جڻ ته ڪڙ ٻڙ ڪري ٿيون پيهن، ۽ آچار ڪرڻ ۾ تڪليف ٿئي ٿي؛ تنهنڪري انهن کي سڌي ڪرڻ جي ترتيب

Levelling process لاڙ ۾ اجها اِها اختيار ڪن ٿا، جو انهن ٻن اعرابن بدران وچان ئي ٻيون ٻڪو ڊگهو اچار ڪن ٿا (صفحو ١٣٥ ۽ ٢٩٩)۔ ڊاڪٽر ڀنڊارڪر هن کي سڏيو آهي "Law of dissimilation".

اکرن کي نرم ڪرڻ (Softening)

٣٥٦- "شڪارپور طرف هلياسين "اِين" بدران چون "هلياسِين" (اِين جو ڊگهو اچار)۔ اهو حرف علت کي نرم ڪرڻ جو نمونو آهي- سنسڪرت "گهرشڻ" (گسڻ-گهڻ) مان "گهرسو"، هندي "هرسا"، سنڌي "آرسو-آرسي" يعني ڀتر جي صندلي جنهن تي چندن وغيره گهجي- هن ريت "گهہ" مان باقي "اَ" جو اچار رهي بچيو آهي۔

"وڏو ميهن وڏ ڦڙو، ڪيو ڏڻ ڪامي۔" (شاھ)
"وڏو" بدران "اَنو" به چئون (مصدر-وسڻ)۔

سنسڪرت "ڪرت"، پراڪرت "ڪرو"، سنڌي "ڪيو" (Done)؛ سنسڪرت "شوڪ-سوڪ-سُوءَ" (مثل ماڻهوءَ لاءِ ڏک، ماتم)- ائين اکر سخت، اول نرم ٿي، پوءِ نڪري ويو وڃي۔

اکرن جو حذف ٿيڻ (Elision)

٣٥٨- منڍ حذف (Apheresis): سنسڪرت "آپي"، "آت" ۽ "آرڻي" بدران چئون "پ-ب" (also)، "آني-ني" ۽ "رڻ"؛ "اَپتن-پٽن"؛ "اَلتو-لتو"؛ "اَلهن-لهن"؛ "چهواتس-جيوتس"؛ "ڪونهآهي-ڪونهي"؛ "امير-مير"؛ "اسوار-سوار"۔

(الف) ڪنهن ٻہ لفظ جي منڍ وارو حرف صحيح وس پڄندي حذف ٿيو تہ ٻہ آهيون: سنسڪرت ”ستن“، ”ستنيہ“ ”شمشرُو“، ۽ ”شمشاز“ بدران ڇڻون ”ٿڻ“، ”ٿيڄ“ ”مڇُون“ ۽ ”مساڳ“ ٻا مساڳو-هڻي ”س“ ۽ ”ش“ پنهنجي پوئين اکر ۾ سمائجي ويا آهن (صفحو ٣٤٨).

٣٥٩- وچ حذف (Syncope): سنسڪرت ”ماڪر“ ”ڪوڪل“، ”سُوچي“، ”راجا“، ”پتا“ ۽ ”ماتا“ بدران چڻون ”ساٿر“، ”ڪوئل“، ”سُوچي-سُئي“، ”راءِ“، ”پيءُ“ ۽ ”ماءُ“-انهن وچ وارا اکر نڪري وڃن ٿا، ڇاڪاڻ تہ مٿن زور (accent) ڪونهي.

(الف) مرڪب لفظن مان پوئين لفظ جو ٻهريون اکر اڪثر حذف ٿيندو آهي- جو اهو وچ ۾ آيل ليکيون ٿا- جهڙوڪ: ڪنپ ڪار-ڪنيار، ۽ لوهہ ڪار-لهار، رامقَل، سيتاقَل وغيره مان ”ق“ حذف ٿِئو ٿئي. صفحي ١٧١ ۾ ”پڦي“، ”مامي“ وغيره لفظ ڏسو تہ وچ وارا سڀ اکر ڪرا

٣٦٠- پڇاڙي حذف (Apocope): ”جاءِ-جابجا“، ”بوءِ-خوشبو“، ”روءِ-روبرو“ (پويون حرف علت حذف).

(الف) ”ڏند-ڏن“، ”رند-رن“ ۽ ”روپ-رُوءِ“ (شڪل)، ”دوست-دوس“، ”حجت-حُج“ ۽ ”سرڪشت-سرڪس“ انهن پڇاڙيءَ وارا ڪيترا اکر نڪري ويا آهن. ”شيت ڪال“ -سيارو، مان ٻهرئين لفظ ”شيت“ جو پويون ”ت“ اکر ٻہ ڪِرا (صفحو ١٧١).

نڪ جو آچار گڏڻ (Nasalisation)

١٦٣- سنسڪرت ”يسيہ“، ”نسيہ“ ۽ ”ڪسيہ“ بدران چئون ”جنهن“، ”تنهن“ ۽ ”ڪنهن“؛ سنسڪرت ”يدا“، ”تدا“ ۽ ”ڪدا“ بدران چئون ”جڏهن“،”تڏهن“ ۽ ”ڪڏهن“؛ ۽ ”سنشا“ بدران ”نُونهن“ يعني پٽ جي زال- انهن نڪ جا اچار گڏيون ٿا.

(الف) سنسڪرت ۾ قاعدو آهي تہ ٻہ حرف علت گڏ ڪم نہ آڻجن، ۽ جتي اچن اتي انهن کي ملائي ڪو ڪجي (صفحو ٣٩٥). سنسڪرت ”گو“، فارسي ”گاؤ“، سنڌيءَ ۾ ٿيو گهرجي ”گاءِ“. هتي ٻہ حرف علت ”آ“ ۽ ”اِ“ آهن، انهن جي وچ ۾ نڪ جو اچار وجهي چئون ”ڳانءِ“ يا ”ڳِنءِ“- انهن حرف علت ڌار ٿيو وڃن. انهن نڪ جي اچارن گڏڻ جي عادت سبيان، سنسڪرت وارن سنڌيءَ جي قاعدن کان ڇتا پيا آهيون انهيءَ هوندي بہ سنڌيءَ (Eoph onv)جا ڪي ڪي نشان آهن، جهڙوڪ: ”سيٺ+ آون“ = سيٺيون- هتي ”اِ“ ۽ ”اون“ جي ميلاپ سان ”يہ“ جو اچار پالمرادو پيدا ٿئي ٿو (صفحو ٣٩٦).

نڪ جو آچار ڪڍي ڇڏڻ (Disn asalisa*tion*)

٣٦٢- ڪن ٿورين حالتن ۾، لفظن مان نڪ جو اچار اللندو ڪڍي ڇڏيو اٿئون، جهڙوڪ: سنسڪرت ”مانس“ بدران چئون ”ماس“ (گوشت)؛ سنسڪرت ”ڪنتري“ بدران ”ڪاڏي“ ۽ ”نمنتر“ بدران ”نوتو“ (نيند)- ڏکهي اچار وارو حرف علت اچي ٿو، تہ ”ن“ نڪري وڃي ٿو.

اکرن کي وسرڳ ڪرڻ (Aspiration)

٣٦٣- سنسڪرت ”ٻڪ“، ”اَشرو“ (آنسون)، ”پرڪٽ“، ”ڪُوپ“ ۽ جُور بدران چئون ”هيڪ-هڪ“، ”هنجُون“، ”پرکهٽ“ ”کوهه“، ۽ ”جهور“ (نمام پيرو)

”سڪان- سُکان“، ”ڪفن- ڪڦن“، ”سمت“ ۽ ”ساعت“ بدران ڪي چون ”سمٿ“ ۽ ”ساءٿ“؛ فارسي لفظن ”پروا“ ۽ ”دريا“ بدران چئون ”پرواهه“ ۽ ”درياهه“ يا درياءَ.

اکرن کي اوسرڳ ڪرڻ (Deaspiration)

٣٦٤- ”ڪٿنب“ بدران چئون ”ڪٽنب“، ۽ ”ولڀداس“ بدران ”ولبداس“- انهن ڪن ٿورن لفظن مان ”ھ“ جو اچار نڪري ويو آهي.

اکرن کي مغز جي اچار وارو ڪرڻ

(Cerebralisation)

٣٦٥- هن جو ذڪر اڳيئي گهڻوئي ڪيو ويو آهي (صفحو ٣٠٢).

ٻن بدارن هڪ اچار (Haplology)

٣٦٦- سنسڪرت ”نک هرڻڪار“ جو اچار بگڙجي ٿيو ”نهه هرڻ“- هتي ”ھ“ جا ٻه اچار گڏ آيا آهن، جن مان هڪ ڪيائي، باقي چئون ”نهرڻ“، جنهن سان حجام ننهن لاهين ٿا. ساڳيءَ طرح ”وشن نگر“ بدران گهڻا چون ”وشنگر“.

تقليب (Metathesis)

٣٦٧- سنسڪرت ”وچن“، ”سڪٽ“، ”وواه“، ۽ ”ڪرم“ بدران چئون ”چوڻ“، ”متڪ“، ”وهانءُ“ ۽ ”گهر“؛ ”اُلٽو-اُلاو“، ”ڪڙڪي-ڪِڙڪي“، ”پٽر-پرٽ“، ”آماچ-آچام“ (هدف يا نشان)، ۽ ”جانور-جناور“- اهڙيءَ ريت ڪيترن لفظن ۾ تقليب ٿي آهي، يعني ڦري اُلٽا ٿي پيا آهن.

گڏيل حرف صحيح بابت قاعدا

ٻالاڪي حرف اڳيان آڻڻ (Prothesis of Vowels)

٣٦٨- اسان سنڌي ماڻهن جو وات گڏيل حرف صحيح اچارڻ تي هريل ڪونهي، تنهنڪري سنسڪرت ”ستري“ Stri بدران چئون ”اِستري“، ۽ انگريزي لفظ ”سڪول“ School بدران چئون ”اِسڪول“. اهو اڳيان وڌل حرف علت (Prothetic Vowel)، اچارڻ ۾ سهولت ڪري ٿو- هيءَ دراوڙي نمونو آهي.

سور ڀڪتي (Anaptyxis or Intrusive Vowel)

٣٦٩- سنسڪرت ”شلوڪ“ ۽ ”شلاگها“ جي منڍ وارو ”ش“ اکر ساڪن آهي، پر اسين ”اَ“ جو اچار گڏي چئون ”سلوڪ“ ۽ ”ساراهه“ (وا کاڻ). سنسڪرت ”سوپن“ ۽ ”سمرڻ“ جي منڍ ۾ ”اَ“ گڏي چئون ۽ ”سپنو“ ۽ ”سَمرڻ“ (ياد ڪرڻ)- دراوڙن ۽ نگر لفظن

۽ هڪ ٻه ٻيون ”سوريڪتي“ (اچارن پڄڻ لاءِ) حرف علت ڪڍيون ٿا، ته سڀ اکر قائم رهن نه ته ممڪن آهي ته ٻيئي ٻاڻ ۽ پڇي با ملي ويندا.

گڏيل حرف صحيح جو پچڻ (Assimilation)

٢٧٠- پاليءَ واري زماني ۾ گڏيل حرف صحيح ٻاڻ ۾ پڇي ويا، جهڙوڪ: ”شبد-سڌ“، ”جنم-جم“ ”جم“، ”آتمن-آپنو“، ليد-لڌو“، ۽ ”دگڌ-ڏڌ“-ڏوڌي- هيءَ حرف صحيح جو ادغام آهي.

٢٧١- گڏيل حرف صحيح مان جيڪڏهن ٻئي زور پريا با ڏاڍا هوندا، ته ٻيئي اکر قائم رهندو ۽ ٻهريون منجهس سمائجي ويندو؛ جيڪڏهن هڪ زور پريو ۽ ٻيون ڪمزور اکر هوندو، ته ڪمزور اکر ڏاڍي اکر ۾ سمائجي ويندو. مطلب ته ”جيڪو ڏاڍو سو ڳاڙهو“ اهو ليکو ٻولين ۾ به لڳو پيو آهي.

مجرائيءَ جو قاعدو (Law of Compensation)

٢٧٢- سنسڪرت ”اگن“، پراڪرت ”اڳ“ (ڳ ٻٽو)، هندستاني ”آگ“، معني باهه- هتي ڏسو ته ”ن“ اکر ”گ“ ۾ سمائجي ويو، جنهنڪري پراڪرت ۾ اچار ٿيو ”اگگ“. هندستانيءَ ۾ انهيءَ مان هڪ ”گ“ ڪڍي، انهيءَ کوٽ جي مجرائيءَ لاءِ، لفظ جي منڍ واري حرف علت ”اَ“ کي وڌائي ”آ“ ڪيائون؛ جنهنڪري چون ”آگ“. ساڳيءَ ريت سنسڪرت ”ست-جن“ جو اچار

اول ٿئي ٿو "سججن (سجڻ)، ٻيو "ساجن". سنڌيءَ ۾ ٻئا اکر آهن (صفحو ٣٠٤) ٻيءَ طرح به انهيءَ مجرائيءَ جي قاعدي تي گهٽو ڪونہ ٿا هلون (صفحو ٤٥).

ضميمو پهريون

دراوڙي ٻولين جو اثر (صفحو ٢٠، ١٢٣ ۽ ١٢٥)

سنڌي ٻولي جن ڳالهين ۾ دراوڙي ٻولين سان مشابهت رکي ٿي، تن بابت ۾ اکر لکي، هرهڪ ڳالهہ جي ساهون صفحي جو نمبر ڄاڻائجي ٿو- تہ پڙهندڙن کي پتو پوي تہ انهن ڳالهين جو هن ڪتاب جي ڪهڙن ڪهڙن صفحن ۾ ذڪر ٿيل آهي.

(١) سنسڪرت ۽ سنڌي ۾ دراوڙي لفظ صفحو ٢٠ ۽ ١٧٧
(٢) ٻوهرا علت ۾ بگاڙو صفحو ٢٩٩
(٣) وسرگ اکرن بابت صفحو ١٢٥ ۽ ٣٠٣
(٤) مغز جي آچارن وارن اکرن بابت صفحو ٣٠٢
(٥) مرڪب حرفن جي آچارن پڄڻ بابت صفحو ٣٤٦
(٦) حالتن جي ٻچاڙين بدران اسمن جي
پٺيان حرف جر ڪم آڻڻ بابت صفحو ٣١١
(٧) صفت جي پيٽ جا درجا صفحو ٣١٥
(٨) مرڪب فعلن جوڙڻ جو نمونو صفحو ٣٢٠
(٩) مجهول فعلن جوڙڻ جو نمونو صفحو ٣٢٥
(١٠) جملن ٻيهارڻ جي ترتيب صفحو ٣٢١
(١١) چوڪر - ٻاڪر ۽ چلم - ڏلم: اهين زائد يا بي معنيٰ لفظ گڏي مرڪب لفظ جوڙڻ، دراوڙي نمونو آهي، صفحو ١٧٦

ڏسو بشپ ڪالڊويل جو جوڙيل ”دراوڙي ٻولين جو گرامر“، صفحو ٥٥؛ ۽ ڊاڪٽر سنيتي ڪمار چٽرجيءَ جي جوڙيل ”بينگالي ٻوليءَ جي تاريخ“ جلد ٻيو، صفحو ١٧٠ کان ١٧٨.

ضميمو ٻيون

دارڊڪ ٻوليون ۽ سرائڪي

(١) سنڌي، سرائڪي، پنجابي ۽ دارڊڪ ٻوليون (ڪشميري وغيره) ڪيترين ڳالهين ۾ هڪٻئي سان گهڻي مشابهت رکن ٿيون، جن مان ظاهر آهي ته گڏ واڌارو ڪيو اٿن.
صفحو ٨٥

(٢) اسمن جون پڇاڙيون رکو سنڌيءَ ۽ ڪشميريءَ ۾.
صفحو ٣٢٣

(٣) اِدغام جي عادت سنڌيءَ دارڊڪ ۾ صفحو ١٢١ ۽ ٢٩٩

(٤) گڏيل حرف صحيح هڪٻئي ۾ سمائجي ويا آهن، ته هنديءَ وانگر حرف علت ڪي ڊگهو نه ڪيو اٿن.
صفحو ٤٧ ۽ ٣٤٨

(٥) ”ٻ“، ”ڄ“، ”ڏ“ ۽ ”ڳ“ اُڪر رکوانهن مان (ڪڇين ۽ گجراتين ”ٻ“ ۽ ”ڏ“ جا اچار اسان وٽان ورتا)
صفحو ٨٦ ۽ ٣٠٤

(٦) ٻن علت حرفن جي وچ ۾ ”ت“ قائم رکڻ صفحو ٨٧

(٧) اکرن کي مغز جي اچار وارو ڪرڻ صفحو ٣٠٢

(٨) اکرن کي اوسرگ ڪرڻ صفحو ١٢٧

(٩) ”ر“ ۽ ”ڙ“ جو فرق نہ رکڻ صفحو ١٣٠
(١٠) ”ر“ اکر لفظ جي وچ مان ڪيڏي ڇڏڻ صفحو ١٥٢
(١١) ضميري پڇاڙيون رکڻ سنڌي، سرائڪي ۽ ڪشميريءَ ۾، صفحو ٨٨

اشارو: هنديءَ ۾ ”هم-تم“ (ضمير)، هنن ٻولين ۾ ”امي-تُسي-تيسين“، ۽ سنڌيءَ ۾، ”آسين“ ۽ ”توهين“

(١٢) اسم مفعول جي پڇاڙيءَ ۾ ”ڙو“ گڏڻ صفحو ١٠٨
(١٣) معروف فعل کي مجهول صورت ڪرڻ لاءِ ”ج“ گڏڻ صفحو ٣٢٥
(١٤) سنڌيءَ ۾ سرائڪي لفظ ۽ پهاڪا صفحو ١٩٥ ۽ ٢٥٥
(١٥) سري جي ٻوليءَ تي سرائڪي اثر صفحو ١٠٦ ۽ ١٠٨

سنڌيءَ جو سرائڪيءَ ۽ ملتانيءَ تي اثر

اشارو: ”ڪنا-ڪنون“ حرف جر، ۽ سنڌيءَ جي حالت جريءَ واري ”آن-آون“ پڇاڙي، سرائڪيءَ ۽ ملتانيءَ ۾ بہ آهن. ڪيترا لفظ بہ عام اٿن، جهڙوڪ: ”پِڌ“ (پيٽ)، ”لٻر“ (ٻار ٻچا) وغيره.

ضميمو ٽيون
سنڌيءَ جو بلوچيءَ تي اثر

لانگورٿ ڊيمس صاحب جي ناهيل ”بلوچي ٻوليءَ جي گرامر ۽ لغت“ ۾ ڄاڻايل آهي تہ بلوچي ٻوليءَ جي نحوي

بناوت، پراڪرت ٻولين- خاص ڪري سنڌ ٻوليءَ- جي بناوت، سان گهڻو مشابهت رکي ٿي (صفحو ٨٨ ۽ ١٠١).

بلوچيءَ ۾ ڪيترا سنڌي لفظ بہ عام ٿي ويا آهن، جن جن جا ٿورا مثال هي آهن:

بلوچي	سنڌي	بلوچي	سنڌي	بلوچي	سنڌي
آباسي	آڀامي	اوجاغو	اوجاڳو	بانهن	ٻانهن(زال)
پاڪر	ڀاڪڙو	ٻرلا	ٻڙلاءُ	تيلن	ٽيلهن
پند	پنڌ	جورغ	جوڙن	چاري	چاڙهي
درکهو	دڙڪو	دهان	ڏيان	ڏينبو	ڏينڀو
هبکغ	هٻڪڻ	هدڪي	هڏڪي	هينا	هيٺو

بلوچيءَ ۾ ٻيها (ڀڳو) ٻِري (ٻوجو)، ٻهر (ڦڙي)، پهوغ (ڦوڪ) پهوپهي (ڦٽي) ۽ ٻيا وسرڪ اکر آهن، جي هن وقت فارسيءَ ۾ ڪينهن.

ضميمو چوڏون
سنڌيءَ جو افغاني يا پشتو تي اثر

ڊاڪٽر ٽرمپ جنهن سنڌي ٻوليءَ جو نهايت عمدو گرامر جوڙيو هو، تنهن پشتو ٻوليءَ جو گرامر بہ لکيو هو، جو هاڻ ڪمياب آهي. انهيءَ گرامر جي مُنڍ ۾ هن صاحب ڄاڻايو آهي تہ جيڪي نج پشتو لفظ سڏجن ٿا، تن مان گهڻا پروارين پراڪرت ٻولين (خاص سنڌيءَ، ٿوري قدر پنجابيءَ) مان ورتل آهن. انهيءَ کان سواءِ، پشتو ٻوليءَ جي اسمن جي ڦيرن ۽ فعلن جي گردانن جي ترتيب

سنڌي نموني سان بلڪل ويجهي مشابهت رکي ٿي. ٻيون ته پشتو ۾ جيڪي متعدي معروف ۽ بالواسطه فعل، ماضي زمانن ۾ ڪم اچن ٿا، تن جي سموري بناوت سنڌي نموني آهي*. هيءُ بلڪل مکيه ڳالهيون آهن ۽ سنڌيءَ جو پشتو ٻوليءَ تي بلڪل گهڻو ۽ گهاٽو اثر ثابت ڪن ٿيون- هن لاءِ سبب امان اڳيئي ڄاڻايا آهن (صفحو ٨٨ ۽ ٢٠١).

پشتو ۾ سنڌي لفظ

پشتو ۾ جيڪي سنڌي لفظ عام آهن، تن جا ٿورا مثال:

پشتو	سنڌي	پشتو	سنڌي	پشتو	سنڌي
انگن	اڱڻ	بنگ	ٻينگ	تق	ڏڪ
ٽوکه	ٽوڪ	دکال	ڏڪار	کټ	کٽ
گنډل	ڳنڍڻ	منگهنر	منگهڻ	هډ	هڏو

Dr.F. Trumpp's Pasoto Grammar, Introduction p. II.

هندستان
جي ٻولين جو نقشو
ڪشميري
پنجابي
لهندا
بلوچي
سنڌي
راجستاني
هندي
بهاري
بنگالي
مرهٽي
تامل

پڙهندڙ نسُل . پَ نَ

The Reading Generation

1960 جي ڏهاڪي ۾ عبدالله حسين ” اُداس نسلين“ نالي ڪتاب لکيو. 70 واري ڏهاڪي ۾ وري ماڻِڪَ ”لُڙهندڙ نسُل“ نالي ڪتاب لکي پنهنجي دورَ جي عڪاسي ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي. امداد حُسينيءَ وري 70 واري ڏهاڪي ۾ ئي لکيو:

انڌي ماءُ ڄڻيندي آهي اونڌا سونڌا ٻارَ
ايندڙ نسل سَمورو هوندو گونگا ٻوڙا ٻارَ

هر دور جي نوجوانن کي اُداس، لُڙهندڙ، ڪَڙهندڙ، ڪُڙهندڙ، ٻَرندڙ، چُرندڙ، ڪِرندڙ، اوسيئڙو ڪندڙُ، ياڙي، ڪاڙُو، ياچوڪڙُ، ڪاوڙيل ۽ وِڙهندڙ نسلن سان منسوب ڪري سَگهجي ٿو، پَر اسان اِنهن سيني وِچان ”پڙهندڙ“ نسل جا ڳولائو آهيون. ڪتابن کي ڪاڳر تان کڻي ڪمپيوُٽر جي دنيا ۾ آڻڻ، ٻين لفظن ۾ برقي ڪتاب يعني e-books ناهي ورهائڻ جي وسيلي پڙهندڙ نسل کي وَڌڻ، ويجهَڻ ۽ هِڪ ٻِئي کي ڳولي سَهڪارِي تحريڪ جي رستي تي آڻِڻَ جي آسَ رکون ٿا.

پڙهندڙ نَسل (پَــنَ) کا بہ تنظيمَ ناهي. اُنَ جو کو بہ صدر، عُهديدار يا پايو وِجهندڙ نہ آهي. جيڪڏهن ڪو بہ شخص اهڙي دعويٰ ڪري ٿو تہ پَڪَ ڄاڻو تہ اُهو ڪُوڙو آهي. نہ ئي وري پَنَ جي نالي ڪي پئسا گڏ ڪيا ويندا. جيڪڏهن ڪو اهڙي ڪوشش ڪري ٿو تہ پَڪَ ڄاڻو تہ اُهو بہِ ڪُوڙو آهي.

جهڙيءَ طَرَح وڻن جا پَنَ ساوا، ڳاڙها، نيرا، پيلا يا ناسي هوندا آهن اَهڙيءَ طرح پڙهندڙ نَسُل وارا پَــنَ بہ مختَلِف آهن ۽ هوندا. اُهي ساڳئي ئي وقت اُداس ۽ پڙهندڙ، بَرندڙ ۽ پڙهندڙ، سُست ۽ پڙهندڙ يا وِڙهندڙ ۽ پڙهندڙ بہ ٿي سگهن ٿا. بيـن لفظن ۾پَنَ کا خُصوصيِ ۽ ٽالي لِگل ڪِلَب Exclusive Club نہ آهي.

ڪوشش اها هوندي تہ پَــنَ جا سڀ ڪَم ڪار سَهڪاري ۽ رَضاڪار بنيادن تي ٿين، پر ممڪن آهي تہ ڪي ڪم اُجرتي بنيادن تي بہ ٿِيـن. اهڙي حالت ۾ پَنَ پاڻ هِڪَبِئي جي مدد ڪَـرڻ جـي اُصـولَ هيـٺ ڏي وَٺُ ڪنـدا ۽ غيرتجـارتي non-commercial رهنـدا. پَنَــن پـاران ڪتـابن کـي ڊِجيِتـائِيز digitize ڪرڻ جي عَملَ مان ڪو بہ مالي فائدو يا نفعو حاصل ڪرڻ جي ڪوشش نہ ڪئي ويندي.

ڪتابن کي ڊِجيِتائِيز ڪرڻ کان پو ٻيو اهم مرحلو وِرهائڻ distribution جو ٿيندو. اِهو ڪم ڪرڻ وارن مان جيڪڏهن ڪو پيسا ڪمائي سگهي ٿو تہ ڀلي ڪمائي، رُڳو پَنَــن سان اُن جو ڪو بہ لاڳاپو نہ هوندو.

پَنَن کي کُليل اکرن ۾ صلاح ڏجي ٿي تہ هو وَسَ پٽاندڙ وڏِ
کان وَڏِ ڪتاب خريد ڪَري ڪتابن جي ليکڪَن، ڇپائيندڙن ۽
ڇاپيندڙن کي هِمٿائِن. پر ساڳِئي وقت عِلم حاصل ڪرڻ ۽ ڄاڻ
کي ڦهلائڻ جي ڪوشش دوران ڪَنهن بہ رُڪاوٽ کي نہ مڃن.
شيخ اَياز علمَ، ڄاڻَ، سمجهہَ ۽ ڏاهپَ کي گيتَ، بيتَ، سِٽَ،
پُڪارَ سان تَشبيهہ ڏيندي انهن سيني کي بَمن، گولين ۽ باروڊَ
جي مدِ مقابل بيهاريو آهي. اياز چوي ٿو تہ:
گيتَ بہِ ڄڻ گوريلا آهن، جي ويريءَ تي وار ڪَرن ٿا.
... ...
جئن جئن ڄاڙ وڌي ٿي ڄَڳَ ۾، هو ٻوليءَ جي آڙ ڇُپن ٿا؛
ريتيءَ تي راتاها ڪن ٿا، موٽي مَنجهہِ پهاڙ ڇُپن ٿا؛
... ...
ڪالههَ هُيا جي سُرخ گُلن جيئن، اڄڪلهہ نيلا پيلا آهن؛
گيتَ بہِ ڄڻ گوريلا آهن........
... ...
هي بيتُ اَٿي، هي بَم- گولو،
جيڪي بہ ڪٽين، جيڪي بہ ڪٽين!
مون لاءِ ٻنهي ۾ فَرَقُ نہ آ، هي بيتُ بہ بَمَ جو ساٿي آ،
جنهن رِڻَ ۾ رات ڪَيا راڙا، تنهن هَڏَ ۽ چَمَ جو ساٿي آ ـ
اِن حسابَ سان اڄاڻائي کي پاڻَ تي اِهو سوچي مَڙهڻ تہ
”هاڻي ويڙهہ ۽ عمل جو دور آهي، اُن ڪري پڙهڻ تي وقت نہ
وڃايو“ ناداني‌ءَ جي نشاني آهي.

پَنَن جو پڙهڻ عام ڪِتابي ڪيڙن وانگر رُڳو نِصابي ڪتابن تائين محدود نـہ هوندو. رڳو نصابي ڪتابن ۾ پاڻ کي قيد ڪري ڇڏڻ سان سماج ۽ سماجي حالتن تان نظر ڪڇي ويندي ۽ نتيجي طور سماجي ۽ حڪومتي پاليسيون policies اڻڄاڻن ۽ نادانن جي هٿن ۾ رهنديون. پَڙهَ نِصابي ڪتابن سان گڏوگڏ ادبي، تاريخي، سياسي، سماجي، اقتصادي، سائنسي ۽ ٻين ڪتابن کي پڙهي سماجي حالتن کي بهتر بنائڻ جي ڪوشش ڪندا.

پڙهندڙ نَسُل جا پَڙهَ سيني کي **چو، چالاءِ ۽ ڪيئن** جهڙن سوالن کي هر بَيانَ تي لاڳو ڪرڻ جي ڪوشش ڏين ٿا ۽ انهن تي ويچار ڪرڻ سان گڏ جوابَ ڳولڻ کي نـہ رڳو پنهنجو حق، پر فرض ۽ اٽل گهرج necessity unavoidable سمجهندي ڪتابن کي پاڻ پڙهڻ ۽ وڌ کان وڌ ماڻهن تائين پهچائڻ جي ڪوشش جديد ترين طريقن وسيلي ڪرڻ جو ويچار رکن ٿا.

توهان بہ پڙهڻ، پڙهائڻ ۽ ڦهلائڻ جي اِن سهڪاري تحريڪ ۾ شامل ٿي سگهو ٿا. بَس پنهنجي اوسي پاسي ۾ ڏِسو، هر قسم جا ڳاڙها توڙي نيرا، ساوا توڙي پيلا پن ضرور نظر اچي ويندا.

وڻ وڻ کي مون ڀاڪي پائي چيو تہ "منهنجا ڀاءُ
پهتو منهنجي من ۾ تنهنجي پَنَ پَنَ جو پڙلاءُ".
- اياز (ڪلهي پاتم ڪينرو)